

न्यायाभोनिधि-सद्धर्मोद्धारक-सूरिचक्रचूडामणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टप्रभावक-
सद्धर्मरक्षक श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याख्यानवाचस्पति श्रीमद्विजय-
लक्ष्मिसूरीश्वरोपदिष्ट, श्रीविजयदेवसूरिसंघसंस्था श्रीगोडीजीजैनउपाश्रय-
कार्यवाहकाभ्यां नगीनभाईसुत-भाईचदभाई मोतीलालसुत-मणि-
लालभाई-इत्येताभ्यामिदं ग्रन्थरत्नं प्राकाश्यं नीतम् ॥

ŚĀSTRA VĀRTĀ=SAMUCHCHAYA

BY

Śrī HARIBHADRA SŪRI

WITH

His own Commentary named Dikpradā.

Copies 1000]

Price Rs. 2-0-0.

[A D. 1929

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nimaya-sagar Press, 26--28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Bharchandbhai Nagimbhai and Manlalbhai Motlal Managing Trustees of the
Shri Vijaydevsurasangh sanstha Godji Jain Upashraya, Paydhouni Bombay.

[All rights reserved by the Managing Trustees of the Shri Vijaydevsurasangh sanstha
Godji Jain Upashraya.]

मेव साव्यं सूरीणां, कथमन्यथा 'दुवादियुक्त्यपव्याख्यानिरासेन०' २९ 'पापश्रुतं सदा धीरैर्वर्ष्यं नास्तिकदर्शनं' ११२ 'को विवादो नो, बुद्धिशून्येन सर्वथा' १२९ 'एवं वेदविहिताऽपि हिंसा दोषाय' १५७ 'इष्टेष्टाभ्यां विरुद्धता । दर्शनीया कुशाख्याणां' १६१ 'सर्वमयुक्तिमत्' २३१ 'यदुक्तं न्यायमानिना' २६९ इत्यादीन्यनेकानि वाक्यानि परमतानामसारताख्यापकानि ग्रन्थियुरवैव, नहि कोऽपि विपश्चित् कमपि मान्यतया सत्यतया वा निर्धारानन्तरमेवविधानि पूर्वोक्तानि वाक्यानि तत्र तत्र ग्रंथीत, आप्रहाभावद्योतनाय तथादर्शनं तु न स्वस्य वाधकं, परेषां तु द्वेषनिराकरणेन सन्मार्गबोधदायकमिति देशनापदुभिरवश्यं विधेयमेवेत्यलं श्रद्धाहानिकराणां वार्त्तया ।

शास्त्रे चात्र विशेषेण नास्तिकवाममार्गभवविमोचकवैदिककालादिवादिब्रजसांख्यवौद्धाद्वैतमीमांसका निराचिकीर्षिताः, तथाच यः कोऽपि प्रालपत् यदुत श्रीहरिभद्रसूरयो यदि वेदान्तदर्शनमद्रक्ष्यन्नश्रयिष्यंस्तदेवेति निरस्तं, यतः श्रीमद्भिरवैवानेकान्तजयपताकादौ च यदा तस्याद्वैतवादस्य समूलकापंकपितता व्यधायि तदा कथं ते तं नाद्राक्षुरिति वक्तुमपि पार्यते कोविदैः ? । आत्मश्रद्धामूलकत्वादास्तिकतायाः २९ तः ११२ पर्यन्तैः श्लोकैर्निराकृतः नास्तिकः, स्वर्निःश्रेयसप्राप्तये वन्द्यज्ञानस्यावश्यकत्वाद् पुण्यपापबंधहेतूनां १४९ पर्यन्तैर्निरासः कालखभाव्यायिनां भवविमोचकानां १५६ पर्यन्तैः पशुविशसनजन्यस्वर्गवादिनां वेदिकानां १६३ पर्यन्तैः कालखभाव्यादिवादिनां १९३ पर्यन्तैः ईश्वरकर्तृत्ववादिनां २१० पर्यन्तैः सांख्यानां २३७ पर्यवसानैः धर्मकीर्त्यादिबौद्धानां क्षणक्षयज्ञानमात्रासत्कार्यवासनादीनां ३७४ अन्तैः विज्ञानवादस्य ४१३ पर्यन्तैः क्षणिकवादस्य ४६६ अवसानैः शून्यवादस्य च ४७६ पर्यन्तैर्निरासः, उत्पादादित्रयवत्तायाः सिद्धिः ५४२ पर्यन्तैः कृता, ब्रह्माद्वैतनिराकृतिः ५५२ पर्यन्तैः, मोक्षस्य सिद्धिः आगमस्य वाच्यवाचकभावस्य ज्ञानक्रियोभयस्य मुक्तेश्च साधनं ६९८ पर्यवसानैः श्लोकैः कृतं, तथाच

अंक.	नाम.
४३	आनंदकाव्य मौ० ६ हुं
५४	जंबुद्विपग्रहसि उत्तरार्ध
५६	श्रीपालचरित्र (संस्कृतं)
५७	सूक्तमुक्तावली
५८	प्रवचनसरोद्धार भाग १ लो
५९	तंडुलवैतालीपयन्त्रा
६०	विशंतिस्थानकचरित्र
६२	सुबोधसमाचारी
६३	श्रीपालचरित्र प्राकृत
६४	प्रवचनसरोद्धार भाग २ जो
६५	लोकप्रकाशे द्रव्यलोक भाग १ लो
६६	आनंदकाव्य मौ० ७ मुं

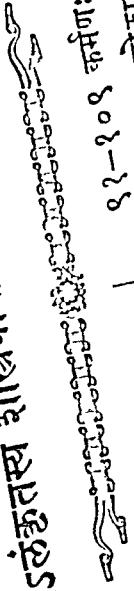
शेठ देवचंद्र लालभाई जैन पु० फंडना हाल सळतां अंथो.

किमत.
०-१२-०
२-०-०
०-१४-०
२-०-०
३-०-०
१-८-०
१-०-०
०-८-०
१-४-०
४-०-०
२-०-०
१-८-०

६७	तत्त्वार्थाधिगमसूत्र भाग १ लो
६८	नवपदप्रकरण लघुवृत्ति
६९	पंचवस्तुक सटीक
७०	आनंदकाव्य मौ० ८ मुं
७१	आचारप्रदीप
७२	विचाररत्नाकर
७३	नवपदप्रकरण बृहद्वृत्ति
७४	लोकप्रकाशे क्षेत्रलोक भाग २ जो
७५	महावीरचरित्र प्राकृत
	अर्थरत्नावली (अष्टलक्षी)
	लोकप्रकाशे काललोक भाग ३ जो
	तत्त्वार्थाधिगमसूत्र भाग २ जो
	प्रियंकर नृपकथा

प्राप्तिस्थान सुरत गोपीपुरा.

खोपल्लवृत्त्याऽलंकारस्य शास्त्रवार्ता-समुच्चयस्य विषयानुक्रमः ।

- १ मंगलाभिधेयादि
- २ शास्त्रश्रवणे फलं तद्वेतुश्च
- ३ पापघर्मयोरकरणकरणे
- ४-५ पापघर्महेतवः
- ६-१० घर्महेतुषु साधनानि
- ११-१६ घर्मस्योपादेयताऽशेषस्य शेषस्य च दुःखहेतुता
- १७-२८ सन्नानयोगघर्मस्य सिद्धिस्तदुपादेयता च
- २९-८७ भूतवादिपूर्वपक्षयुतश्चैतन्यसिद्धान्तः सिद्धान्तीय-
- ८८-८९ मनस आत्मत्वे सौगताना पूर्वपक्षः सिद्धान्त-
मुत्तर
- ९० आत्मलक्षण

- ११-१०९ कर्मणः सिद्धिः शक्तिवासनापक्षनिरासश्च
- ११०-१११ लोकायतमतोपसंहारः
- ११३-१२१ पुण्यपापपर्योर्द्वन्द्वहेतवः
- १२२-१२९ स्वभावागमयोः स्वीकारः
- १३०-१४१ श्रुभादेः सौख्याद्युत्पत्तौ विचारः
- १४२-१४९ अगम्यगमनादौ न माध्यख्यं
- १५०-१५६ भवविमोचकनिरासः
- १५७-१६० वेद्विहितहिंसानिरासः
- १६१ अन्येषां कुशास्त्रता दृष्टेष्टवाधश्च
- १६२-३ अहितप्रवृत्तौ हेतुः
- १६४-१९३ कालवाधादिनिरासः

- १९४-२१० ईश्वरवादिनिरासः
 २११-२३७ सांख्यवादनिरासः (प्रधानादिप्रतिविवावन्धप्रकृति-
 मोक्षनिरासः)
 २३८-३७४ क्षणक्षयनिरासः ज्ञानमात्रताखंडनं सन्ताननिरासः
 असत्कार्यवादनिरासः धर्मकीर्तिमतप्रतिश्लेषः अ-
 सतः सत्त्वायोगः क्षणिकत्वे हेतुफलायोगः शा-
 न्तिरक्षितकथननिरासः सामग्रीनिरासः वासना-
 खंडनं बोधान्वयः क्षणिकत्वे शास्त्रविरोधापादनं
 ३७५-४१३ विज्ञानवादनिरासः
 ४१४-४२३ क्षणिकवादपरीक्षा
 ४२४-४६३ क्षणिकत्वे हिंसाहिंसादीनामनुपपत्तिः अर्थक्रियानु-
 पपत्तिश्च अन्यक्षयान्न क्षणिकत्वम्
 ४६४-४६६ क्षणिकविज्ञानवादयोर्हेतू

- ४६७-४७६ शून्यवादनिरासः सुगतमतोपसंहारः
 ४७७-५४२ उत्पादादित्रयं, तत्र पूर्वपक्षः, संसारिमुक्तयोः माना-
 मानयोश्च स्याद्वादः, द्रव्यपर्यायोर्भेदाभेदौ, अन्व-
 यव्यतिरेकयोर्भेदाभेदयोर्नित्यानित्ययोरपि स्याद्वादः
 ५४३-५५२ ब्रह्माद्वैतवादनिरासः
 ५५३-५७९ मोक्षे पूर्वोत्तरपक्षौ
 ५८०-६२६ सर्वज्ञत्वसिद्धौ मीमांसकपूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षश्च
 ६२७-६४३ आगमसिद्धिः
 ६४४-६७२ वाच्यवाचकभावसिद्धिः तादात्म्यतदुत्पत्तिपक्ष-
 निरासः
 ६७४-६९१ ज्ञानक्रियावादौ
 ६९२-६९८ सुक्तिस्वरूपं
 ६९९-७०० उपसंहारः

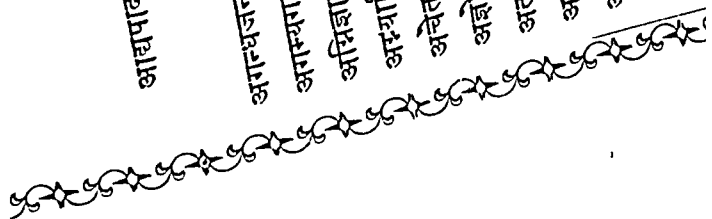
शास्त्रवार्तासमुच्चयमूलश्लोकानामकारादिसूची ।

आद्यपादः	अ.
अगन्धजननव्याह-	
अगम्यगमनादीनाम्	
अग्निज्ञानजमेतेन	
अभ्यादिज्ञानमेवेह	
अचेतनानि भूतानि	
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्	
अत एवागमज्ञस्य	
अतः कालादयः सर्वे	
अतः प्रत्यक्षसंसिद्धः	

श्लोकांकः	आद्यपादः	श्लोकांकः	आद्यपादः	श्लोकांकः	आद्यपादः
३३०	अतस्त्वभावात् तद्भावे	१७२	अत्र चोक्तं न चात्रेपाम्	३१२	अत्राप्यभिदधत्यन्ये
१४२	अतस्त्वैव युक्ताश्चा	३८३	अत्रापि पुरुषस्यान्ये	२३२	अत्राप्यभिदधत्यन्ये
३४२	अतस्त्वभेद एवेति	२८	अत्रापि प्राज्ञ इत्यन्यः	६२७	अत्राप्येव वदन्त्यन्ये
३४८	अतीताजातयोर्वाऽपि	५२७	अत्रापि भ्रुवते केचित्	५९१	अथ कथञ्चिदेकेन
३१	अतीन्द्रियार्थसवादः	६४८	अत्रापि भ्रुवते वृद्धाः	१३१	अथ भिन्नस्वभावानि
१९६	अतीन्द्रियार्थसवादः	६१९	अत्रापि वर्णयन्त्यन्ये	६२९	अथान्यत्रापि सामर्थ्यम्
६८६	अतीन्द्रियेषु भावेषु	६४१	अत्रापि वर्णयन्त्येके	५१६	अथाभिन्ना न संक्रान्तिः
१९१	अतोऽपि शुद्ध यद्दृत्तम्	१३५	अत्रापि विदधत्यन्ये	८८	अथासनिधिभावेन
		५८९	अत्राप्यभिदधत्यन्ये	४७०	अदृष्टानाद्यकालादि०
		८७	अत्राप्यभिदधत्यन्ये	२४१	अदृष्टं कर्म संस्काराः

श्लोकांकः	आद्यपादः
४८०	अत्राप्यभिदधत्यन्ये
५८०	अत्राप्यभिदधत्यन्ये
५४६	अत्राप्येव वदन्त्यन्ये
३४३	अथ कथञ्चिदेकेन
५३	अथ भिन्नस्वभावानि
३१३	अथान्यत्रापि सामर्थ्यम्
३२७	अथाभिन्ना न संक्रान्तिः
६४६	अथासनिधिभावेन
६३	अदृष्टानाद्यकालादि०
१०७	अदृष्टं कर्म संस्काराः

अधिकार्यपि चास्येह
अन्तन्तधर्मकं वस्तु
अनन्तरं च तद्भावः
अनभिव्यक्तिरप्यस्याः
अनभ्युपगमाचेह
अनादिकर्मयुक्तत्वात्
अनादिभव्यभावस्य
अनित्यः त्रियसंयोगः
अनित्याः संपदस्तीव्र०
अनुभूतार्थविषयम्
अनेकान्तत एवातः
अन्ते क्षयेक्षणादादौ
अन्ते क्षयेक्षणं चाद्य०
अन्तेऽपि दर्शनं नास्य

६४२	अन्यत्वेऽन्यस्य सामर्थ्यम्	४४०	अन्ये त्वभिदधस्यत्र	११७	अप्रवृत्तैव सर्वत्र	१४६
६६५	अन्यथा तत्त्वतोऽद्वैते	५५२	अन्ये त्वभिदधत्येवम्	४६४	अबुद्धिजनकव्यावृ०	३१८
२८४	अन्यथा दाहसंबन्धात्	६६७	अन्ये त्वभिदधत्येवम्	६४४	अभिन्नदेशतादीनाम्	२९४
३५	अन्यथाऽनियतत्वेन	१७६	अन्ये त्वभिदधत्येवम्	६५२	अभिप्रायस्तत्क्षेपाम्	२०९
६५८	अन्यथा योग्यता तेषाम्	३८१	अन्ये त्वाहुरनाद्येव	४७७	अभ्रान्तजातिवादे तु	६५१
१६३	अन्यथा वस्तुतत्त्वस्य	११८	अन्ये पुनरिदं श्राद्धाः	१३४	अमूर्ताः सर्वभावज्ञाः	६९७
५५८	अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यम्	६६६	अन्ये पुनर्वदन्त्येवम्	५५३	अयमेवं न वेत्यन्य०	६२८
१२	अन्यदोषो यदन्यस्य	६६१	अन्ये व्याख्यानयन्त्येवम्	५५०	अर्थक्रिया यतोऽसौ वा	४३८
१३	अन्यस्त्वाहेह सिद्धेऽपि	१३०	अन्येषामपि बुद्ध्यैवम्	१६२	अर्थक्रियासमर्थत्वम्	४३७
२४२	अन्यादृशपदार्थेभ्यः	३५४	अन्योऽन्यमिति यङ्ङेदम्	५०९	अर्थग्रहणरूपं यत्	३८६
६००	अन्ये तु जन्यमाश्रित्य	४३२	अन्यथो व्यतिरेकश्च	५०७	अशुभादप्यनुष्ठानात्	१३८
४५३	अन्ये तु भुवते हेतत्	२१४	अपरीक्षापि नो युक्ता	११९	अशेषदोषजननी	९
४५२	अन्ये त्वद्वैतमिच्छन्ति	५४३	अपोहस्यापि वाच्यत्वम्	६६९	असतः सत्त्वयोमे तु	२७६
२६५	अन्ये त्वभिदधत्यत्र	९७	अपौरुषेयताप्यस्य	६२०	असत्यापि च या बाह्ये	४०९

४८१
४८८
४६९
४१९
७
३७७
३७८
३१५
५६८
११
३३१
५८७

उत्पादोऽभूतभवानम्
उत्पादोऽभूतभवानम्
उत्पादव्ययदुद्धिश्च
उपकारी चितो वी च
उपदेशः शुभो नित्याम्
उपलब्धिलक्षणम्
उपलब्धिलक्षणम्
उपादानादिभावेन
उपादेयविशेषस्य
उपादेयश्च ससारे
उभयोर्ग्रहणाभावे
ऋ.

इत्येवमन्वयापत्तिः
इतीं तु समासेन
इन्द्रप्रतारणायेदम्
इन्द्रियाद्यतोऽन्योऽपि
इन्द्रियेण परिच्छिन्ने
इन्द्रपूतीदिभेनोऽस्मात्
इष्यते च परैर्मोहात्
ई.
ईश्वरः परमात्मैव
ईश्वरः प्रेरकत्वेन
उ.
उक्तं विहाय मानं चेत्
उच्यते एवमेवैतत्
उच्यते साप्रतमद्ः

११
८६
८४
२२७
६४०
२०१
४५२
२२०
५८५
१७
३६१
७४
५३०

आत्मत्वेनावशिष्टस्य
आत्मनाऽऽत्मग्रहे तस्य
आत्मनाऽऽत्मग्रहोऽव्यत्र
आत्मा न वध्यते नापि
आत्मा नामी पृथक्कर्म
आत्मा सर्गोऽपि नो हेतुः
आदिसर्गोऽपि च
आदौ क्षयस्वभावे च
आर्पे च धर्मशास्त्रे च
आह चालोकवद् वेदे
आह तत्रापि नो युक्ता
इ.
इत् एकनवते कल्पे
इत्थं न तदुपादानम्
इत्थमालोचनं चेदम्

असत्यासपि संक्रान्तौ
असत् स्थूलत्वमणवदौ
असदुत्तरस्य
असदुत्तरस्येवम्
असदुत्पद्यते तद्वि
असाधारणम्भिणस्तो न
अस्त्रेव सा सदा किन्तु
अस्त्रेव किन्तु तद्वेत्तुं
अथानपक्षपातश्च
अहं प्रत्ययप्रत्यक्षेऽपि
आ.
आगमाख्यात् तदन्ये तु
आगमादपि तत्सिद्धिः
आगमैकत्वतस्तच्च

ए.	एतेनाहेतुकत्वेऽपि	२७१	एवं न यत् तदात्मानं	३९६	कर्मादिपरिणत्यादि०	५५४
एककालग्रहे तु स्यात्	एतेनैतत् प्रतिक्षिप्तम्	२६९	एवं न्यायविरुद्धेऽस्मिन्	५१०	कर्मादिस्तत्त्वभावत्वे	२०२
एकत्र निश्चयोऽन्यत्र	एतेनैतत् प्रतिक्षिप्तम्	५१९	एवं प्रकृतिवादोऽपि	२३७	कल्पितश्चेदयं धर्मः	२८७
एकत्रैवैकदैवतत्	एतेनैतत् प्रतिक्षिप्तम्	६२९	एव वेदविहितापि	१५७	काठिन्याबोधरूपणि	४३
एकमर्थं विजानाति	एवं गुणगणोपेतः	१०	एवं व्यावृत्तिभेदेऽपि	३२१	कादाचित्कमदो यस्मात्	२५३
एकस्तथा परो नेति	एवं च न विरोधोऽस्ति	३७१	एवं शक्यादिपक्षोऽयम्	१०५	कारणत्वात् स संतान०	४२६
एकान्तैकरूपायाः	एवं च वस्तुनस्तत्त्वम्	६७१	एवं सति घटादीनाम्	५२	काः पचति भूतानि	१६६
एकान्तैक्ये न नाना यद्	एवं च व्यर्थमेवेह	४२४	एवं सुबुद्धिशून्यत्वम्	१२९	कालादीनां च कर्तृत्वम्	१६४
एतच्च नोक्तवद् युक्त्या	एवं च शून्यवादोऽपि	४७६	एव ह्युभयदोषादि०	५१८	कालाभावे च गर्भादि	१६८
एतदप्यसदेवेति	एवं चाग्रहणादेव	३८५	एव स्याणुरयं मार्गः	६१३	कालोऽपि समयादिर्यत्	१८९
एतदप्युक्तिमात्रं यत्	एवं चैतन्यवानात्मा	७८	क.		किञ्च कालादहते नैव	१६७
एतदप्युक्तिमात्रं यत्	एवं तत्रापि तद्भावे	६३५	कर्तायमिति तद्भावे	२०६	किञ्च तत्कारणं कार्यं०	२८३
एता वार्ता उपश्रुत्य	एवं तज्जन्यभावत्वे	३५६	कर्त्रभावात् तथा देश०	५९	किञ्च निर्हेतुके नाशे	४२५
एतेन सर्वमेवेति	एवं तत्फलभावेऽपि	१६०	कर्मणो भौतिकत्वेन	९५	किञ्च विज्ञानमात्रत्वे	४०३

किञ्च स्याद्वादिनो नैव
 किञ्चान्यत् क्षणिकत्वे वः
 किञ्चित् निवर्ततेऽवश्यम्
 कृत्वा प्रकरणमेतत्
 केवलज्ञानभावे च
 क्रियातिशययोगे च
 क्रियाहीनत्वात् यद्भेदे
 क्रियैव फलवा पुसाम्
 क्रियोपेताश्च तद्योगात्
 क्रिये विज्ञानमेवातौ
 छिष्टं हि साद्यनुष्ठानम्
 छिष्टं हि साद्यनुष्ठानात्
 छिष्टाद् हि साद्यनुष्ठानात्
 क्षणस्थितौ तदेवास्य
 क्षणिकत्वे यतोऽमीपाम्

२२९ क्षणिकाः सर्वसंस्काराः
 ३६० क्षीरनाशश्च दृष्येव
 ५२५ ग.
 ७०१ गुर्वी भे तदुत्थितादौ
 ६७७ गृहीतं सर्वयेतेन
 ६८१ ग्रहणेऽपि यदा ज्ञानम्
 ६७९ घ.
 ६७८ घटमौलिसुवर्णार्थी
 ६८० घटादिज्ञानमित्यादि
 ४०६ घटाद्यपि कुलालादि०
 १६२ घटाद्यपि पृथिव्यादि०
 च.
 १२१ चन्द्रसूयोपरगादेः
 २५२ चारित्रपरिणामस्य
 ३६८ चारित्रपरिणामस्य

६७० चित्तमेव हि संसारः
 ४४८ चित्रं भोग्यं तथा चित्रात्
 चिन्तामणिसरूपज्ञः
 ८३ ज.
 २६१ जन्ममृत्युजराव्याधि०
 ४५९ जन्मभावे जरासृशोः
 जायन्तरात्मक चैनम्
 ४७८ जायन्तरात्मके चास्मिन्
 ३८७ ज्ञानं हि फलद् पुसाम्
 २१८ ज्ञानमप्रतिबंधं यस्य
 २१३ ज्ञानमात्रे तु विज्ञानम्
 ११५ ज्ञानयोगस्तपः शुद्ध०
 ५७७ ज्ञानयोगस्तपः शुद्धम्

४०४ ज्ञानयोगस्य योगीन्द्रैः
 १८० ज्ञानयोगादतो मुक्तिः
 ६८७ ज्ञानरत्नाश्च यद्भेदेके
 ज्ञानहीनाश्च यद्भेदेके
 ज्ञानदेव नियोगेन
 ५६३ ज्ञानेन गृह्यते चार्थः
 ६९४ ज्ञानेन तद्विशेषस्तु
 ५२४ ज्ञायते तद्विशेषोऽपि
 ५१४ ज्ञेयत्ववत् स्वभावोऽपि
 त.
 ६७४ त आहुः क्षणिकं सर्वं
 १९५ त प्रतीय तदुत्पादः
 २४० त आहुर्मुक्तोत्पादो
 ३८८ त प्राप्य तत्स्वभावत्वात्
 २१ त आहुः लोकाश्लोक्तम्
 ५७४ तच्चास्तु

५७५
 ५७९
 ६७६
 ६७५
 ६७३
 ४५८
 ६६२
 २५८
 २३९
 २९०
 ४८५
 ४३१
 १४९

तज्जानं यद् न वै धूमः	३३९	तत्सत्त्वसाधकं तद् न	२७९
ततः स सर्वविद् भूत्वा	५७३	तथागतेरभावे च	४५६
ततश्च दुष्करं तद् न	५६९	तथाग्रहस्त्योर्नैतः	३३४
ततश्चानेकरूपत्वात्	११४	तथाग्रहे च सर्वत्र	३३५
ततश्चैश्वरकर्तृत्वः	२०३	तथा च भूतमात्रत्वे	६०
ततस्तस्याविशिष्टत्वात्	१८७	तथा चित्रस्वभावत्वात्	४६३
ततो व्याधिनिरुत्तर्यम्	१६९	तथा तुल्येऽपि चारम्भे	९२
ततोऽसत् तत् तथा न्यायात्	५१३	तथान्यदपि यत्कल्पः	३६६
तत्क्रियायोगतः सा चेत्	९८	तथापि तु तयोरेव	३५९
तत्तज्जननभावत्वे	३५५	तथास्वभाव एवासौ	४१७
तत् तज्जननस्वभावम्	३३०	तथेति हन्त कोऽन्वर्थः	३४०
तत्तत्कालादिसापेक्षः	१८८	तथेदममलं ब्रह्म	५४५
तत् तद्विधस्वभावं यद्	२५९	तथैतदुभयाधार-	४८९
तत्रापि देहः कर्ता चेत्	२१९	तद्ग्रहणभावैश्च	१७१

तदन्तरभावित्वः	२७९
तदनासेवनादेव	४५६
तदन्यग्रहणे चास्य	३३४
तदन्यहेतुसाध्यत्वे	३३५
तदन्यावरणाभावात्	६०
तद्भावेऽन्यथाभावः	४६३
तदर्थनियतोऽसौ यत्	९२
तदाकारपरित्यागात्	३६६
तदात्मकत्वमात्रत्वे	३५९
तदाभूतेरियं तुल्या	४१७
तदित्थभूतमेवेति	३४०
तदेव न भवत्येतत्	५४५
तदैव न भवत्येतत्	४८९
तदर्शनमवाप्नोति	१७१

२९३	तद् दृष्ट्वा चिन्तयत्येवम्	५६२
२०५	तद्देशना प्रमाणं चेत्	३६५
३८९	तद्विज्ञभेदकत्वे च	१८४
१५५	तद्वृत्तशक्तिरूपं च	३५८
१००	तद्विपर्ययसाध्यत्वे	१५४
३४१	तद्वैलक्षण्यसंविन्देः	७२
४५५	तद्विद्वत्तौ न चोपायः	६०३
३४९	तद्विप्रतिपत्त्यादेः	६३०
५८	तदन्तरेण तु तयोः	२४
२५४	तथाहुर्नाशुभात् सौख्यम्	१३२
४९३	तथाहुर्मुकटोत्पादः	२२९
२७४	तस्माच्च जायते मुक्तिः	२८
४४७	तस्मात् तदात्मनो भिन्नम्	१०६
५५९	तस्माद्धर्मवत् त्याज्यः	१९

तस्माद्दवश्यमेष्टव्यः	२५	तस्यैव चित्ररूपत्वात्	५५५	दुष्करं सर्वं (शुद्र) सत्त्वानाम् ५६७	धर्मो धर्मश्चाद् मुक्तिः	२६
तस्माद्दवश्यमेष्टव्यं	९३	तस्यैव तत्त्वभावत्वात्	२९२	दृश्यमानेऽपि चाशङ्का	धर्मो धर्मोऽव्यवस्था तु	५८४
तस्माद्दवश्यमेष्टव्यम्	२६७	तस्यैव तत्त्वभावत्वात्	२९६	दृष्टान्तमात्रतः सिद्धिः	न.	
तस्माद्दवश्यमेष्टव्या	३५२	तस्यैव तत्त्वभावत्वात्	४६०	दृष्टेऽभ्यां विरोधाच्च	न कालव्यतिरेकेण	१६५
तस्माद् दुष्टाशयकरम्	११२	तस्यैव तु तथाभावे	५२९	देहसारेण नैवास्या	न च तत्कर्मवैधुर्यं	१७९
तस्माद् यथोदितान् सम्यक्	१२०	तस्यैव तु तथाभावे	५३५	देहस्पृशोदिसंवित्स्या	न च तन्मात्रभावादेः	१८२
तस्माद् व्याख्यानमस्येदम्	६१२	तानशेषान् प्रतीत्येह	३०७	देहात् पृथक्त्वं एवास्या	न च पूर्वस्वभावत्वात्	२२४
तस्मान्न चाविशेषेण	६०८	तेन तद्भावभावित्वम्	६९९	दोषाणा हासदृष्ट्येह	न च प्रकाशमात्रं तु	४०१
तस्या एव तथाभूतः	१८५	तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्	६०५	द्रव्यपर्याययोर्भेदे	न च बुद्धिविशेषोऽयं	८१
तस्याप्यशून्यताया च	४७४	द.			न च भेदोऽपि वाधायै	५३१
तस्यान्वनेकरूपत्वात्	२३३	दृग्धे बीजे यथाऽत्यन्तम्	६९३	ध.	न च आन्तापि सद्भावा	५३८
तस्या च नागृहीतायाम्	२६४	दर्शनं मुक्तिबीजं च	५५७	धर्मस्तच्चात्मधर्मत्वात्	न च मूर्ताणुसघात०	४९
तस्येति योगसामर्थ्यात्	५२६	दिव्यदर्शनतश्चैव	४२	धर्मस्तदपि चेत् सत्यम्	न चर्ते नियति लोके	१७५
तस्यैव च तथाभावे	५०४	दुःखं पापात् सुखं धर्मात्	३	धर्मादयोऽपि चाध्यक्षाः	न च लावण्यकार्कश्य०	६६

न च संखेदजायेतु	७३	न चास्य दर्शनेऽप्यद्य	६३३	न तद् भवति चेत् किं न	२५२	नरकादिफले कांश्चित्	१९८
न चागमेन यदसौ	५८२	न चेलावण्यसद्भावः	६७	न तयोस्तुल्यतैकस्य	३३७	न लौकिकपदार्थेन	६०१
न चातीतस्य सामर्थ्यम्	४४३	न चेह लौकिको मार्गः	६६	न तस्यामेव संदेहात्	७१	न विनेह स्वभावेन	१७१
न चाध्यक्षविरुद्धत्वम्	४३५	न चैकैकत एवेह	१९२	न तादात्म्यं द्वयाभाव०	६४५	न विविक्तं द्वयं सम्यक्	६९०
न चापि स्वानुमानेन	४६१	न चैतदपि न न्याय्यम्	४६६	न धर्मः कल्पितो धर्मः	२८८	न वृद्धसप्रदायेन	५९९
न चाध्यतीन्द्रियार्थत्वात्	६२५	न चैतद् दृश्यते लोके	१३३	न नास्ति ध्रौव्यमप्येवम्	४८७	न सत्स्वभावजनकः	४३३
न चाप्यपौरुषेयोऽसौ	६१४	न चैतद् वाध्यते युक्त्या	५५१	न पुनः क्रियते किञ्चित्	४१८	न स्वभावातिरेकेण	१६९
न चायसस्य बन्धस्य	१८	न चैवं भूतसंघात०	५१	न पूर्वमुत्तरं चेह	३४५	न स्वसंधारणे न्यायात्	४३९
न चावस्थानिवृत्त्येह	५७८	न चोत्पादव्ययौ न स्तः	४८६	न प्रतीत्यैकसामर्थ्यम्	३१०	न स्वसत्त्वं परासत्त्वम्	४९८
न चासदेव तद्धेतुः	४११	न चोभयादिभावस्य	४३४	न प्रत्यक्षं यतो भावा०	३७६	न हिंस्यादिह भूतानि	१५८
न चासौ तत्स्वरूपज्ञः	६८८	न जलस्यैकरूपस्य	१८३	न प्राणादिरसौ मानं	६८	न हेतुफलभावश्च	२८६
न चासौ तत्स्वरूपेण	३६	न तज्जननस्वभावाश्चे०	४८	न भोक्तृव्यतिरेकेण	१७७	न ह्युक्तवत् स्वहेतोस्तु	६५७
न चासौ भूतभिन्नो यत्	३८	न तथाभाविन हेतु०	७५	न मानं मानमेवेति	४९६	नाक्षादिदोषविज्ञानम्	४००
न चास्यातत्स्वभावत्वे	४२१	न तद्गतैर्गतिस्तस्य	२६६	न शुज्यते च सन्नयायात्	५३३	नात्मापि लोके नो सिद्धः	४०

पृथिव्यादिमहाभूतं

प्रकाशैकस्वभावं हि

प्रकृत्यसुन्दरं हेवम्

प्रकृत्यैव तथाभूतम्

प्रणम्य परमात्मानम्

प्रतिक्षिप्तं च यत् सत्त्वा०

प्रतिक्षिप्तं च यद् भेदा०

प्रतिक्षिप्तं च तद् हेतोः

प्रतिपक्षस्वभावेन

प्रतिपक्षागमानां च

प्रतिविम्बोद्भवोऽप्यस्य

प्रतीत्या वाध्यते यो यत्

प्रत्यक्षस्यापि तस्यात्मम्

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्

३० प्रत्यक्षाभासभावेऽपि

३१३ प्रत्यक्षेण प्रमाणेन

१५ प्रत्यभिज्ञाबलाच्चैतत्

४०८ प्रत्येकं तस्य तद्भावे

१ प्रत्येकमसती तेषु

२७२ प्रदीपादिवदिष्टञ्चेत्

५२३ प्रदीर्घाध्यवसायेन

२९९ प्रधानाद् महतो भावः

१२४ प्रधानोद्भवमन्ये तु

१४० प्रभूतानां च नैकत्र

२२३ प्रमाणपञ्चकावृत्तिः

१२५ प्रमाणमन्तरेणापि

८९ प्रवर्तमान एवं च

५४१ प्रातिभालोचनं तावत्

५८१ प्रामाण्यं रूपविषये

५३२ फ.

३११ फलं ज्ञानक्रियायोगे

४४ फलं ददाति चेत् सर्वम्

६०६ ब.

३५१ वठरश्च तपस्वी च

२१२ वन्धादृते न संसारः

२११ वहूनामपि संमोहः

३०६ बुद्धावर्गेऽपि चाद्वोपः

५९७ बुद्धैवं भवन्गुण्यम्

४७२ बोधमात्रस्य तद्भावे

५७२ बोधमात्रातिरिक्तं तत्

६३४ ब्रह्महत्यानिदेशानु०

६०० द्रुवते शून्यमन्ये तु

६८२ भावमात्रं तदिष्टं चेत्

२०० भावस्याभवनं यत् तत्

६९१ भावेऽपि च प्रमाणस्य

२२६ भावे चास्या बलादेकम्

६१८ भावे हेप विरूपः स्यात्

६७२ भूतानां तत्स्वभावत्वा०

५६६ भूतिर्येषां क्रिया सोक्ता

१०४ भेदे तद्दलं यस्मात्

१०३ भोगमुक्तिफलो धर्मः

भोग्यं च विश्वसत्त्वानां

अकारादि-
सूची ।

१३९

४६७

४९२ ।

२७३

५४८

४५७

२७०

९४

४४२

५०

२३

१७८

॥ १० ॥

रागादिच्छेशवर्गो यत्
रूपं येन सभावेन
रूपलोकिकादिकं कार्यम्

लज्जने वालचरितैः

लोकप्रयत्नतं प्राज्ञैः

लोकैऽपि नैकतः स्थानात्
व.

वक्त्रव्यापारभावेऽपि

वन्ध्यतरादिको भेदः

वर्णाश्रमव्यवस्थापि

वस्तुनोऽन्तरं सत्ता

वस्तुनोऽन्तरं सत्ता

४०५	वस्तुस्थित्या तथा तद् यत्	२८०	विज्ञानमात्रमप्येवम्
३१६	वस्तुस्थित्या तयोस्तत्त्वे	३३३	विज्ञानमात्रवादोऽपि
३०५	वस्तुस्थित्यापि तत् तादृक्	६३७	विज्ञानमात्रवादोऽयम्
	वहेः शीतत्वमस्यैव	१२६	विद्याविद्यादिभेदाच्च
५०५	वाच्य इत्यमपोहस्तु	६४९	विपरीतप्रकाशश्च
११०	वापीकूपतडागानि	५८८	विपरीतास्तु धर्मस्य
४१	वायुसामान्यससिद्धेः	७०	विभक्तेद्वक्परिणतौ
	वासकाद् वासना भिन्ना	३२६	विभिन्नकार्यजनन०
६१५	वासनाप्यन्यसंबन्धम्	१०२	विरोधाद् नोभयाकारः
६५९	वासनाहेतुकं यच्च	४९४	विशिष्टं वासनाजन्म
५९०	वास्यवासकभावश्च	३२९	विशिष्टपरिणामाभा०
२९७	वास्यवासकभावाच्चेत्	३२५	विसभागक्षणात्साथ
	विकल्पोऽपि तथा न्यायात्	३४६	वेदाद् धर्मादिसंस्थापि
३००	विज्ञानं यत् स्वसवेच्यम्	३८४	वेदेऽपि पठ्यते हेत्वः

४६५	व्यक्तिमात्रत एवैषाम्	५७
३७५	व्यवस्थापकमस्यैवम्	३९८
४२३	व्यवस्थाऽभावतो हेवम्	१२८
५४९	व्यवस्थितौ च तत्त्वस्य	३९७
६०७	व्याख्यायपौरुषेयस्य	६१०
५	व्याधिग्रस्तौ यथाऽऽरोग्यं	५५०
२२२	श.	
३२२	शक्तिचैतन्ययोरैक्यम्	३४
३९२	शक्तिरूपं तदन्ये तु	९६
६५५	शक्तिरूपेण सा तेषु	३३
३७	शतानि सप्त श्लोकानाम्	६९९
४३८	शब्दात् तद्व्यासनबोधः	६५४
५९८	शास्त्रकारा महात्मानः	२०८
६२४	शास्त्रादतीन्द्रियगतेः	५९६

शास्त्र०
समुच्चय.

॥ १२ ॥

स्वकृतस्योपभोगस्तु
स्वकृताध्ययतस्यापि
स्वधर्मोत्कर्षा(पेणा)देव
स्वभाव एव जीवस्य
स्वभावक्षणतो ह्यूर्ध्वम्
स्वभावो नियतश्चैव
स्वभावो भूतसात्रत्वे

२४४ स्वयं रागादिमान् नार्थम्
६२२ स्वयमेव प्रवर्तन्ते
१४३ स्वरूपमात्रभेदे च
१२२ स्वसंवेदनसिद्धत्वात्
२६३ स्वहेतोरेव तज्जातम्
१९३ स्वो भावश्च स्वभावोऽपि
५४

६०४
१९९
५५
३५०
२५५
१४६

ह.
हन्येनमिति संक्षेपान्
हविर्गुडकणिकादि०
हिसादिभ्योऽशुभं कर्म
हिसाद्युत्कर्षसाध्यत्वे
हिसाद्युत्कर्षसाध्यो वा
हिसानुतादयः पञ्च

४२९ हिमस्यापि स्वभावोऽयम्
५६ ह्यत्रताशेषसंशीति०
११३ ह्यत्रताशेषसंशीति०
१५३ हेतवोऽस्य समाख्याताः
१५२ हेतुं प्रतीत्य यदसौ
४ हेतुर्भवस्य हिसादिः
४ हेतोः स्याद् नश्वरो भावः

अकारादि
सूची ।

१२७
५९५
६३२
१०८
४१६
५६५
४१५

॥ १२ ॥

नहेतुत्वाच्छ्रेयोभूतमतो मा भूद्धिम् इति विम्विनायकोपशान्तये, तथा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रयोजनादिशून्ये न प्रवर्तन्त इति प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थं चेति, तत्र 'प्रणम्य परमात्मानमित्यनेनेष्टदेवतास्तवमाह, अस्य च भावमङ्गलत्वादत एव विम्विनायकोपशान्तिः, 'वक्ष्यामि हितकाम्यया । सत्त्वानामल्पबुद्धीनां, शास्त्रवार्त्तासमुच्चयम् ।' इत्यनेन तु प्रयोज-
नादीति श्लोकसमुदायार्थः, अवयवार्थस्तु-प्रणम्य-सम्यग् मनोवाक्कार्यैर्नत्वा, क्रमित्याह—'परमात्मानं' परमश्चासावात्मा च परमात्मा तं, सकलकर्मरहितं देवाधिदेवमित्यर्थः, तं प्रणम्य, क्रिमित्याह—'वक्ष्यामि' अभिधास्ये 'शास्त्रवार्त्तास-
मुच्चयं' शास्त्रोद्देशानां सङ्ग्रहमिति योगः, कथमित्याह—'हितकाम्यया' हितबुद्ध्या 'सत्त्वानां' प्राणिनाम् 'अल्पबु-
द्धीनां' तत्त्वबुद्धीनां विशिष्टबुद्धीनां वा, प्रेक्षावतस्तेषु हितकाम्यया प्रवृत्तेः, तेषां माध्यस्थ्यप्रमोदविषयत्वात्, 'भैत्रीप्र-
मोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकिच्छिश्यमानाविनेयेष्वि' (तत्त्वा० अ० ७ सू० ६)ति वचनात्, ततश्च बालबुद्धि-
हितकाम्यया (काम्या) कर्तुरनन्तरप्रयोजनं, परम्परप्रयोजनं तु कर्मक्षयान्मुक्तिः, अभिधेयं शास्त्रवार्त्ता, क्रियाऽऽन-
न्तर्यलक्षणः सम्बन्धः, व्यासक्रियातः समासक्रियायाः क्रियानन्तरत्वात्, श्रोतॄणां तु तदर्थपरिज्ञानाद्येव प्रयोजनादीति
कृतं विस्तरेण ॥ १ ॥ किंविशिष्टं शास्त्रवार्त्तासमुच्चयमित्याह—
यं श्रुत्वा सर्वशास्त्रेषु, प्रायस्तत्त्वविनिश्चयः । जायते द्वेषशमनः, स्वर्गसिद्धिसुखावहः ॥ २ ॥
'यं' शास्त्रवार्त्तासमुच्चयं 'श्रुत्वा' समाकर्ण्य 'सर्वशास्त्रेषु' न्यायशास्त्रादिषु 'प्रायो' बाहुल्येन 'तत्त्वविनिश्चयः'

उपादेयतद्भावावगमो जायते, क्विविशिष्टः? इत्याह—'द्वेषशमनः' मत्सरनाशनः, स एव विशेष्यते—'स्वर्गसिद्धिसु-
खावहः' ज्ञानोपशमाभ्यां शुद्धप्रवृत्त्यादेर्वा मुक्तिखलप्रापकमित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वशास्त्रसमुच्चयमाह—

दुःखं पापास्तुखं धर्मात्, सर्वशास्त्रेषु संस्थितिः । न कर्तव्यमतः पापं, कर्तव्यो धर्मसञ्चयः ॥ ३ ॥
'दुःखं' पापलक्षणं तत्र 'पापात्' अधर्माद्भवति, 'स्तुखम्' आहादलक्षणं तद् 'धर्मात्' प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाद्भवति, इयं
'संस्थितिः' सम्यगव्यवस्था, यत एवं न कर्तव्यमतः पापं, किं तर्हि?, कर्तव्यो 'धर्मसञ्चयः', यथाशक्त्या

सर्वशास्त्रेषु 'संस्थितिः' सम्यगव्यवस्था, यत एवं न कर्तव्यमतः पापं, किं तर्हि?, कर्तव्यो 'धर्मसञ्चयः', यथाशक्त्या
प्रभूतो धर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पापधर्महेतुपरिहारासेवनाभ्यां तदकरणादीति तद्धेतूनाह—

हिंसाऽनृतादयः पञ्च, तत्त्वाश्रद्धानमेव च । क्रोधादयश्च चत्वारः, इति पापस्य हेतवः ॥ ४ ॥
प्रभूतो धर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पापधर्महेतुपरिहारासेवनाभ्यां तदकरणादीति तद्धेतूनाह—

हिंसाऽनृतादयः पञ्च, तत्त्वाश्रद्धानमेव च । क्रोधादयश्च चत्वारः, इति पापस्य हेतवः ॥ ४ ॥
विपरीतास्तु धर्मस्य, एत एवोदिता बुधैः । एतेषु सततं यत्नः, सम्यक्कार्यः सुखैविणा ॥ ५ ॥
'हिंसाऽनृतादयः पञ्च' हिंसाऽनृतस्तेयाव्रह्मपरिग्रहाः, आदिशब्दादवरोधेऽप्यनृतग्रहणं ग्राधान्यख्यापनार्थं, 'तत्त्वा-
श्रद्धानमेव च' मिथ्याभिवेश इति भावः, 'क्रोधादयश्च चत्वारः' क्रोधमानमायालोभाः 'इति' एवं त एवंप्रकारा
व्यापस्य हेतवः, अशुभकर्मवन्धजनका इत्यर्थः ॥ ४ ॥ 'विपरीतास्तु' अहिंसासत्यास्तेयव्रह्मपरिग्रहतत्त्वश्रद्धानक्षा-
न्यादयः धर्मस्यैत एव 'उदिताः' उक्ताः 'बुधैः' पण्डितैः हेतव इति, न्यायेन एवम् अत एव 'एतेषु' धर्महेतुषु 'सततम्'
अनारतमेव 'यत्नः' प्रयासः 'सम्यग्' विधिना कार्यः, केमेत्याह—'सुखैविणा' कल्याणकामेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सम्यक्करणोपायमाह—

‘साधुसेवा’ गुणवृद्धोपासना ‘सदा’ सर्वकालं ‘भक्त्या’ बहुमानेन, तथा ‘भैत्री’ प्रत्युपकारनिरपेक्षा ग्रीतिः ‘सत्त्वेषु’ प्राणिषु ‘भावतः’ परमार्थेन, तथा आत्मीयमिति ग्रहणमात्मीयग्रहः—तदन्यस्वीकारस्तन्मोक्षश्च, बाह्यसङ्गत्याग इति भावः, एतन्नित्यं ‘धर्महेतुप्रसाधनं’ हिंसादिनिवर्तकप्रसाधनमिति च, एकवचननिर्देशः कात्स्न्येन समस्तप्रसाधनत्व-ज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥ साधुसेवादिकफलमाह—

उपदेशः शुभो नित्यं, दर्शनं धर्मचारिणाम् । स्थाने विनय इत्येतत्, साधुसेवाफलं महत् ॥ ७ ॥
भैत्री भावयतो नित्यं, शुभो भावः प्रजायते । ततो भावोदकाज्जन्तोर्द्वेषाशिरुपशाम्यति ॥ ८ ॥
अशेषदोषजननी, निःशेषगुणघातिनी । आत्मीयग्रहमोक्षेण, तृष्णाऽपि विनिवर्तते ॥ ९ ॥

उपदेशः ‘शुभः’ कुशलसाधको नित्यं, तथा दर्शनं ‘धर्मचारिणां’ पवित्रसाधूनामेव, तथा स्थाने विनय इति-तद्वन्दनादिनेति, एतत्-एवंभूतं साधुसेवाफलं महत्, धर्माङ्गसाधनमिति ॥ ७ ॥ ‘भैत्रीम्’ उक्तलक्षणां ‘भावयतः’ अभ्यस्यतः ‘नित्यं’ सर्वकालं ‘शुभो भावः प्रजायते’ प्रशस्तमन्तःकरणं भवति, ततो ‘भावोदकात्’ परमार्थोदक-

सफलः
समुच्चयः
धर्मपाप-
हेतुश्च

भूतात् 'जन्तोः' प्राणिनः 'द्वेषाग्निः' मत्सरानलः 'उपगाम्यान्त' निर्वाति ॥८॥ हिंसानृताज्ञानाग्निदोषमाता 'निःशेषगुण-
 घातिनी' उपशमादिगुणनाशिनी 'आत्मीयग्रहमोक्षेण' ज्ञानमूलानेन 'तृणाऽग्नि' लोभपरिणतिरपि निवर्तते ॥९॥
 भूतात् 'जन्तोः' प्राणिनः 'द्वेषाग्निः' मत्सरानलः 'उपगाम्यान्त' निर्वाति ॥८॥ हिंसानृताज्ञानाग्निदोषमाता 'निःशेषगुण-
 घातिनी' उपशमादिगुणनाशिनी 'आत्मीयग्रहमोक्षेण' ज्ञानमूलानेन 'तृणाऽग्नि' लोभपरिणतिरपि निवर्तते ॥९॥
 एवं गुणगणोपेतो, विशुद्धात्मा स्थिराशयः । तत्त्वचिद्धिः समाख्यातः, सम्यग् धर्मस्य साधकः ॥१०॥
 'गृहम्' उक्तेन प्रकारेण गुणगणोपेतः सत् 'विशुद्धात्मा' अलन्तापायवेदुमलरहितः 'स्थिराशयः' स्थिरचित्तः
 'तत्त्वचिद्धिः' सर्वज्ञः 'समाख्यातः' कथितः 'सम्यग्' आगमोक्तेन विधिना धर्मस्य साधकः, नियमभावित्वेन, धर्मवेदु-
 साधनेऽपि धर्मसाधकः, कारणे कार्योपचारादिति ॥ १० ॥ उपदेवेद्वेवाराधनादि न्यायमित्याह—
 उपदेयश्च संसारे, धर्म एव बुधेः सदा । विशुद्धो मुक्तये सर्व, यतोऽन्यद् दुःखकारणम् ॥ ११ ॥
 अनित्यः प्रियसंयोग, इहैर्ष्याशोकवत्सलः । अनित्यं जीवितं चेह, सर्वमात्रनिवन्धनम् ॥ १२ ॥
 अनित्यः सम्पदस्तीव्रकेशवर्गसमुद्भवाः । पुनः पुनश्च यद्दतः, सुखमत्र न विद्यते ॥ १३ ॥
 पुनर्जन्म पुनर्मुष्टुर्हानादिस्थानसंश्रयः । अतोऽत्र वद किं युक्ता, क्वचिदास्या विवेकिनाम् ? ॥ १४ ॥
 प्रकृत्यसुन्दरं ह्येवं, संसारे सर्वमेव यत् । अतोऽत्र वद किं युक्ता, क्वचिदास्या विवेकिनाम् ? ॥ १५ ॥
 सुकृत्वा धर्म जगद्गन्धमकलङ्कं सनातनम् । परार्थसाधकं धीरैः, सेवितं शीलशालिभिः ॥ १६ ॥
 'उपादेयश्च' ब्राह्मश्च 'संसारे' भवतिषो धर्म एव प्रधानपुरुषार्थरूपः 'बुधैः' पण्डितैः, सदा दुःखदभोगादिकाल-

व्यवच्छेदेन, किंविशिष्टः? इत्याह—‘विशुद्धः’ निरतिचारः, ‘सुक्तये’ सर्वत्राशंसाऽभावेन सुत्तर्यर्थ, विशुद्धग्रहणेनास्य गतत्वेऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं भेदेनोपादानं, किमित्येतदेवम्? इत्याह—सर्वं यतोऽन्यत्—प्रियसंयोगादि ‘दुःखकारणं’ दुःखनिमित्तम् ॥ ११ ॥ तथा चाह—‘अनित्ये’त्यादि, ‘अनित्यः’ अशाश्वतः ‘प्रियसंयोगः’ प्रियसमागमः ‘इह’ संसारे, स एव विशेष्यते—‘ईश्याशोकवत्सलः’ प्रतिपक्षाभ्युच्चयजनितो मत्सरविशेष ईश्यां, तदत्ययादिचिन्ताप्रभवो ‘दुःखकारणं’ भेदः शोकः, एतद्वत्सल इति—एतत्प्रियः, अनेन प्रकृतिदोषं सम्बन्धदोषं चाह, ‘अनित्यं’ शौचनं चापि, कुसुमसारं, ‘कृत्स्नताचरणारूपदं’ असङ्ख्यवहारनिदानं, दोषद्वययोजना पूर्ववत् ॥ १२ ॥ ‘अनित्या’ इत्यादि, अनित्याः सम्पदः, तडिद्विलसितोपमाः तीव्रकेशवर्गसमुद्भवाः, दुःखोपादाना इत्यर्थः, दोषद्वयं पूर्ववत्, ‘अनित्यं जीवितं चेह’, नित्यमनन्धरं, सर्वभावनिवन्धनम्, सकलव्यवहारकारणमित्यर्थः, आदिशब्दाद्धीनहीनतरपरिग्रहः, ‘पुनः पुनश्च यदतः सुखमत्र न विद्यते’, पुनर्जन्म पुनर्मृत्यु-
॥ १४ ॥ ‘प्रकृत्ये’त्यादि, ‘प्रकृत्यसुन्दरं’ स्वभावाशोभनमेव ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण संसारे सर्वमेव ‘यत्’ प्रियसंयोगादि, अतोऽत्र संसारे वद किं ‘युक्ता?’ साध्वी क्वचिद् ‘आस्था’ परिग्रहबुद्धिः ‘विवेकिनां’ पण्डितानां?, नैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपवादमाह—‘मुक्त्वे’त्यादि, मुक्त्वा धर्मं, किंविशिष्टमित्याह—‘जगद्वन्धं’ त्रैलोक्यवन्दनीयम्, ‘अकलङ्कं’ अध्यात्मकल्याणकलङ्कवर्जितं, ‘सनातनं’ नित्यं, ‘परार्थसाधकं’, तीर्थकरादिभावाहेतुत्वेन, ‘धीरैः सेवितं’ स्थिराशयैराचरितं शीलशालिमिरिति ॥ १६ ॥ पराभिप्रायमाह—

॥१७॥

यस्माद्धन्ध एव फलं मतम् ॥१७॥
धर्मस्यापि शुभो यस्माद्धन्ध एव फलं मतम् ॥१८॥
पातत्रयाविशेषतः ॥ १८ ॥
यतः ॥ १९ ॥

आह तत्रापि नो युक्ता, यदि सम्यग् निरूप्यते । धर्मस्यापि शुभो यस्माद्धन्ध एव फलं मतम् ॥१७॥ न च शुभवन्धहेतु-
न चायसस्य बन्धस्य, तथा हेममयस्य च । फले कश्चिद्विशेषोऽस्ति, पातत्रयाविशेषतः ॥ १८ ॥ न च शुभवन्धहेतु-
तस्माद्धर्मवर्त्याज्यो, धर्मोऽप्येवं मुमुक्षुभिः । धर्मार्थमक्षयान्मुक्तिमुनिभिर्वर्णिता यतः ॥ १९ ॥
आह परः—‘तत्रापि’ धर्मं नो युक्ता आस्था यदि ‘सम्यक्’ सूक्ष्मनीत्या ‘निरूप्यते’ पर्यालोच्यते, किमिल्यत आह
—‘धर्मस्यापि’ उक्तलक्षणस्य ‘शुभः’ सत्ता(साता)दिहेतुर्यस्माद्धन्ध एव फलं मतं, लोक इति ॥१७॥ न च शुभवन्धहेतु-
त्वेनात्रास्था, अन्योऽप्याह—‘न चे’त्यादि, न चायसस्य बन्धस्य—लोहनिगडदेः तथा हेममयस्य च—कनकशृङ्खलादेः
फले कश्चिद्विशेषोऽस्ति, कस्मात्? इत्याह—पातत्रयाविशेषतः, उभयोरपि ॥१८॥ उपसंहरन्नाह—‘तस्मादि’त्यादि, यस्मा-
देवं तस्माद्धर्मवर्त्याज्यो धर्मोऽप्येवं मुमुक्षुभिः’ मोक्षुभिः’ उपपत्त्यन्तरमाह—धर्मार्थमक्षयान्मुक्तिमुनिभिर्वर्णिता
यतः, तेषु तेषु शाल्लेष्विति ॥ १९ ॥ अत्र परिहारमाह—

एवैकस्तथाऽन्यः पुण्यलक्षणः ॥ २० ॥
प्रसाधकम् ॥ २१ ॥

संज्ञानयोग एवैकस्तथाऽन्यः पुण्यलक्षणः ॥ २० ॥
प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
संज्ञानयोग एवैकस्तथाऽन्यः पुण्यलक्षणः ॥ २० ॥
प्रसाधकम् ॥ २१ ॥

किन्तु धर्मो द्विधा मतः । संज्ञानयोग एवैकस्तथाऽन्यः पुण्यलक्षणः ॥ २० ॥
प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥

अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥
अभ्यासातिशयादुक्तं, तद्विमुक्तेः प्रसाधकम् ॥ २१ ॥

भोगमुक्तिफलो धर्मः, सप्रवृत्तीतरात्मकः । सम्यग्भिथ्यादिरूपश्च, गीतस्तत्रान्तरेष्वपि ॥ २३ ॥
तमन्तरेण तु तयोः, क्षयः केन प्रसाध्यते ? । सदा स्यान्न कदाचिद्वा, यद्यहेतुक एव सः ॥ २४ ॥
धर्माधर्मक्षयान्मुक्तिर्यच्चोक्तं पुण्यलक्षणम् । हेयं धर्मो विशेषः, शुद्धो मुक्तिफलप्रदः ॥ २५ ॥
अतस्तत्रैव युक्तास्या, यदि सम्यग् निरूप्यते । संसारे सर्वमेवान्यद्वर्जितं तु संज्ञानयोगकम् ॥ २६ ॥
तस्माच्च जायते मुक्तिर्यथा मृत्यादिवर्जिता । तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामः, सम्यक् शास्त्रानुसारतः ॥ २७ ॥

उच्यत एवमेवैतद् यदुक्तं भवता, किन्तु धर्मो द्विधा 'भतः' इष्टः शास्त्रकारैः, सञ्ज्ञानक्रियारूप एवैकः, आत्मस्वभावः,
'तथाऽन्यः' पुण्यलक्षणः, पुण्येन-सातादिना लक्ष्यत इति पुण्यलक्षणः-पुण्यहेतुराशंसावान्, हेय इत्यर्थः ॥ २० ॥
'ज्ञाने'त्यादि, 'ज्ञानयोगः' ज्ञानक्रियारूपस्तपः 'शुद्धम्' अविध्यासेवनमलरहितम् 'आशंसादोषवर्जितं' देवादिफला-
द्वक्ष्यामः ॥ २१ ॥ 'धर्म' इत्यादि, धर्मस्तदपि चेत्तपः, एतदाशङ्क्याह-सत्यं धर्म एवेत्यर्थः । प्रसाधकमिति, तच्चोपरिष्टा-
फलः सः-तपोलक्षणो धर्मः, ? गुरुराह—'यद्' यस्माद् आशंसावर्जितः, अन्योऽपि-पुण्यलक्षणः भोगफलः शुद्धतपोरूपः

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

सवकः

॥ ५ ॥

इदानीं तु समासेन, शास्त्रसम्यक्त्वमुच्यते ।
'इदानी'मित्यादि, इदानीं तु 'समासेन' सङ्क्षेपेण
सर्वशास्त्राविरोधेन ॥ २९ ॥ एतदेव शास्त्रवादोपन्यासेनाह—

पृथिव्यादिमहाभूतमात्रकार्यमिदं जगत् । न चात्मादृष्टसद्भावं, मन्यन्ते भूतवादिनः ॥ ३० ॥
“पृथिव्यादी”त्यादि 'पृथिव्यादिमहाभूतमात्रकार्यं-पृथिव्यक्षेत्रजोवायुमात्रकार्यमिदं-ग्रत्यक्षत उपलभ्यमानं 'जगत्'
चराचरं, न चात्मादृष्टसद्भावं मन्यन्ते, “चेतन्यविशिष्टकायः पुरुषः” इति वचनाद्, अदृष्टप्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च,
क एवं मन्यन्ते ? इत्याह—'भूतवादिनः' लोकायताः ॥ ३० ॥ तथा—

अचेतनानि भूतानि, न तद्धर्मो न तत्फलम् । चेतनाऽस्ति च यस्येयं, स एवात्मेति चापरे ॥ ३१ ॥
अचेतनानि भूतानि, अध्यक्षतस्तथोपलब्धेः, अतो 'न तद्धर्मो' न भूतस्वभावो, 'न तत्फलं' न भूतकार्यं, चेतना-
ऽस्ति चेयम् अनुभवसिद्धत्वात्, यस्येयं धर्मः फलं वा स एवात्मेति चापरे—आत्मवादिनो मन्यन्त इति च ॥ ३१ ॥

चार्वाकाधिकारः ? (सवकः ?)
कुवादियुत्पत्त्यपव्याख्यानिरासेनाविरोधतः ॥ २९ ॥
'शास्त्रसम्यक्त्वमुच्यते' आगमस्याविपरीतार्थाभिधायकत्वमु-
कुवादिप्रणीतयुक्तिनिरासेन अपव्याख्यानिरासेनाविरोधतः—

चेतना-
सिद्धिः

॥ ५ ॥

त एवमाहुः—

यदीयं भूतधर्मः स्यात्, प्रत्येकं तेषु सर्वदा । उपलभ्येत सत्त्वादिकठिनत्वादयो यथा ॥ ३२ ॥

यदीयं—चेतना भूतधर्मः 'स्यात्' भवेत् ततः प्रत्येकं 'तेषु' भूतेषु 'सर्वदा' सर्वकालमुपलभ्येत, किंवदित्याह—सत्त्वा-
दिकठिनत्वादयो यथा, सत्त्वादयः सामान्यधर्माः कठिनत्वादयो विशेषधर्माः, न चासौ धर्मो भवन् प्रकारद्वयमतिरिच्य
भवति ॥ ३२ ॥ पराभिप्रायमाह—

शक्तिरूपेण सा तेषु, सदाऽतो नोपलभ्यते । न च तेनापि रूपेण, सत्यसत्येव चेन्न तत् ॥ ३३ ॥

शक्तिरूपेणाहश्येन 'सा' चेतना तेषु सदा 'अतः' अस्मात्कारणान्नोपलभ्यते, न च तेनापि रूपेण तथाभूतेन 'सती'
विद्यमाना 'असत्येव' अविद्यमानैव, चेदिति पराभिप्रायसंसूचकः, यद्येवं मन्यस इति, अत आह—न तत्—नैतदेवमित्यर्थः
॥ ३३ ॥ कथमित्याह—

शक्तिचेतनयोरैक्यं, नानात्वं वाऽथ सर्वदा(था) । ऐक्ये सा चेतनैवेति, नानात्वेऽन्यस्य सा यतः ॥३४॥

शक्तिचेतनयोः 'ऐक्यम्' अभेदः 'नानात्वं वा' भेदो वाऽथ सर्वथा, किं चातः ? इत्याह—ऐक्ये सा शक्तिश्चेतनैवेति
उपलब्धिप्रसङ्गः, नानात्वेऽन्यस्य सा—चेतना ग्रामोति यतः, न भूतानां, तदन्यश्चक्तिरूपत्वात्तेषामित्यतो न तदिति योगः
॥ ३४ ॥ सैवानभिव्यक्ता शक्तिरित्येतन्निरासार्थमाह—

शास्त्र०

हारी०

१ चार्वाक-

स्तवकः

॥ ६ ॥

अनभिव्यक्तिरप्यस्याः, न्यायतो नोपपद्यते । आवृत्तिर्न गृह्यते, तत्त्वसङ्ख्याविरोधतः ॥ ३५ ॥
अभावश्च तत्त्वसङ्ख्याविरोधतः, न्यायतो नीत्या नोपपद्यते, कथमित्याह-आवृत्तिर्न गृह्यते, अन्यस्यैवाभावात्,
न चासौ तत्स्वरूपेण, तेषामन्यतरेण वा । व्यञ्जकत्वप्रतिज्ञानात्, नावृत्तिर्व्यञ्जकं यतः ॥ ३६ ॥
नाह भूतानां, ततः किमित्याह-‘नावृत्तिः’ नावारकमेव व्यञ्जकं यतो भवति ॥ ३६ ॥
‘विशिष्टपरिणामाभावेऽपि ह्यत्रावृत्तिर्न वै । भावताऽऽप्तेस्तथा नाम, व्यञ्जकत्वप्रसङ्गत-
इत्याह-‘भावताप्तेः, तस्या भावश्च(त्वस्य) आसिश्च, तुच्छस्याव्यप(स्तद)योगात्, तथा नाम ‘व्यञ्जकत्वप्रसङ्गतः’,
परिणामस्यैव व्यञ्जकत्वप्रसङ्गात् ॥ ३७ ॥ दोषान्तरमाह-
न चासौ भूतभिन्नो यत्, ततो व्यक्तिः सदा भवेत् । भेदे त्वधिकभावेन, तत्त्वसङ्ख्या न युज्यते ॥ ३८ ॥
पगम्यमानेऽधिकभावेन तत्त्वान्तरापत्त्या तत्त्वसङ्ख्या न युज्यते ‘ततः’ यस्मात् ‘ततः’ तस्माद् व्यक्तिः सदा भवेत् चैतन्यस्य, भेदे तु परिणामस्याभ्यु-
त्थानात् ॥ ३८ ॥

आवृत्त्य-
भावः

॥ ६ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ७ ॥

स्लोकास्तथाभूता इति, सम्भवस्तावत्सिद्धः, ते तु कर्मदोषतो बहव इति को दोषः?, कृतं प्रसङ्गेन, गमनिकामात्रत्वात् प्रयासस्य ॥ ४१ ॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

दिव्यदर्शनतश्चैव, तच्छिष्टाव्यभिचारतः । पितृकर्मादिसिद्धेश्च, हन्त नात्माऽप्यलौकिकः ॥ ४२ ॥

दिव्यदर्शनतश्चैव, क्वचिदमानुषोपलब्धेश्च पात्रावतारादौ, 'तच्छिष्टाव्यभिचारतः' तत्कथिताविसंवादात्, तथा लोके एव, उक्तः शक्तिपक्षः ॥ ४२ ॥ कार्यपक्षमधिकृत्याह—

काठिन्याबोधरूपाणि, भूतान्यध्यक्षसिद्धितः । चेतना तु न तद्रूपा, सा कथं तत्फलं भवेत् ? ॥ ४३ ॥

काठिन्याबोधरूपाणि, काठिन्यग्रहणं ग्रा(द्र)बोष्णाद्युपलक्षणं, 'भूतानि' दृष्टिव्यादीनि 'अध्यक्षसिद्धितः' तथाप्रत्यक्षो-पलब्धेः, चेतना तु न 'तद्रूपा' काठिन्याबोधस्वभावा, सा कथं 'तत्फलं' भूतकार्यं भवेत्?, नैवेत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

दोषान्तरमाह—

प्रत्येकमसती तेषु, न च स्याद्रेणुतैलवत् । सती चेदुपलभ्येत, भिन्नरूपेषु सर्वदा ॥ ४४ ॥

प्रत्येकमसती चेतना 'तेषु' भूतेषु न च स्यात्तत्समुदायेऽपि, रेणुतैलवत्, सती चेत् प्रत्येकमिदमुपलभ्येत तेषु भिन्न-रूपेषु सर्वदा ॥ ४४ ॥ पराभिप्रायमाह—

शक्तौ
आत्म-
सिद्धिः
कार्ये प्रत्ये-
कासत्त्वं

॥ ७ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्रवकः

॥ ८ ॥

तस्थूल(त्व)सद्भावेऽपि अण्वादिषु 'असौ' स्थूलत्वोत्पादः 'समः' तुल्य एव, अन्यथाऽसल्लननस्वभावेनातिप्रसङ्गानिवृत्तिः
॥ ४८ ॥ उपचयमाह—

न च मूर्त्तानुसङ्घातभिन्नं स्थूलत्वमित्यदः । तेषामेव तथाभावो, न्याय्यं मानाविरोधतः ॥ ४९ ॥
नेकत्वपरिणामसिद्धेः स्वभावभेदेनोपलम्भात्, अपि तु तत्सङ्घात एव, तेषां तथास्वभावत्वात्, विप्रकृष्टसन्निकृष्टेषु रेण्वादिव्व-
तेषामपि कैश्चिदुपलम्भात्, स्थूलत्वोपलब्ध्यन्यथानुत्पत्तेः, तेष्वपि तथाकल्पनाऽविरोधाच्च, रेण्वाद्यनेकत्वस्यापि कैश्चिदनुपलब्धेः,
तेषामेवाणानां 'तथाभावः' कथञ्चिदेकत्वपरिणामो न्याय्यं-घटमानकं, कुत इत्याह—'मानाविरोधतः' इत्येवमदः-एतत् स्थूलत्व-
रोधादिति ॥ ४९ ॥ इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—

भेदे अण्वादिभ्यः 'तत्' स्थूलत्वम् 'अदलम्' अनुपादानं यस्मात्कथं सद्भावमश्नुते? । तदभावेऽपि तद्भावे, सदा सर्वत्र वा भवेत् ॥ ५० ॥
भावेऽपि 'तद्भावे' तत्स्थूलत्वभावे तत्त्वतोऽनुपादानत्वेन 'सदा' सर्वकालं सर्वत्र वा क्षेत्रे भवेत् स्थूलत्वम्, असत्त्वाविशेषेण
नियामकाभावात्, तदाऽपि किञ्चिदसदेव भवति नियमवच्च तदित्येवमत्राप्यदोष इति चेत्, ननु किं तद्भवतीति वाच्यं,
प्रत्येकमणुस्थूलत्वमिति चेत्, न तत्सर्वथाऽसत्, तेषामेव तथाभावात्, तथाभवनमपि न प्रत्येकभावेन, प्रत्येकत्वविरो-

कार्यपक्ष-
विचारः

॥ ८ ।

न, न, तथास्वभावत्वे सर्वथा नैत्यसिद्धेः, तथास्वभावत्वे प्रत्येकत्ववत्तदेव सद्भावप्रसङ्ग इति चेत्, न,
धादिति चेत्, न, तेषां तथास्वभावत्वेन सर्वथा नैत्यसिद्धेः, तथास्वभावत्वे प्रत्येकत्ववत्तदेव सद्भावप्रसङ्ग इति चेत्, न,
तथास्वभावत्वेन विचित्रस्वभावाध्यायिदिति, मूर्ताणुसद्भावात् एव स्थूलत्वमिति ॥ ५० ॥

न चैवं भूतसद्भावात्तमात्रं चैतन्यमिष्यते परं, कुत इत्याह-अविशेषेण 'सर्वत्र' भूतसद्भावात् 'तद्वत्'
तथास्वभावत्वेन विचित्रस्वभावाध्यायिदिति, मूर्ताणुसद्भावात् एव स्थूलत्वमिति ॥ ५० ॥

न चैवम्-अणुस्थूलत्ववद् भूतसद्भावात्तमात्रं चैतन्यमिष्यते परं, कुत इत्याह-अविशेषेण 'सर्वत्र' भूतसद्भावात् 'तद्वत्'
तत्सद्भावात्तदेव तद्भावसद्भावेः-चैतन्यभावात्तद्भावात् ॥ ५१ ॥ ततः किमित्यत आह-
एवं सति घटादीनां, व्यक्तचैतन्यभावतः । पुरुषाच्च विशेषः स्यात्, स च प्रत्यक्षवाधितः ॥ ५२ ॥

एवं सति घटादीनां, व्यक्तचैतन्यभावतः । पुरुषाच्च विशेषः स्यात्, ततः किमित्याह-स च प्रत्य-
क्षवाधितः, तेषामचेतनत्वेन प्रतीतेः ॥ ५२ ॥ पराभिप्रायमाह-
अथ भिन्नस्वभावानि, भूतान्येव यतस्ततः । तरसद्भावेषु चैतन्यं, न सर्वेष्वेतदप्यसत् ॥ ५३ ॥

अथ भिन्नस्वभावानि, भूतान्येव यतस्ततः । तरसद्भावेषु चैतन्यं, न सर्वेष्वेतदप्यसत् ॥ ५३ ॥
अथ भिन्नस्वभावानि प्रकृत्यैव भूतान्येव यतस्ततः । कारणान्तत्सद्भावेषु केषाञ्चिदेव (चेतना, केषाञ्चिदेव) तज्जनन-
स्वभावत्वादिष्वेतदाशङ्क्याह-एतदप्यसत्-अशोभनमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कथमित्याह-
स्वभावो भूतमात्रत्वे, सति न्यायाच्च भिद्यते । विशेषणं विना यस्मान्न तुल्यानां विशिष्टता ॥ ५४ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ९ ॥

‘स्वभावः’ तदा सत्तारूपः भूतमात्रत्वे सति तदतिरिक्तभेदकाभावेन न्यायान्न भिद्यते, कथमित्याह-विशेषणं विना यस्माद्धोके न तुल्यानां समशुक्लपटादीनां विशिष्टता, तथाऽप्रतीतेः ॥ ५४ ॥ स्वरूपमात्रभेदपक्षमाश्रित्याह—
स्वरूपमात्रभेदेऽपि च-स्वरूपमात्रेण च भूतानां भेदेऽभ्युपगम्यमाने तु, स एवात्मा प्रसज्यते ॥ ५५ ॥
‘अन्यभेदकभावे तु’ अन्यस्य भेदकस्यास्तित्वे पुनरभ्युपगम्यमाने, समानशुक्लपटेषु रागादेरिव, किमित्याह-स एवान्यो भेदक आत्मा प्रसज्यते, तदतिरिक्तस्वभावत्वादिति ॥ ५५ ॥ पराभिप्रायमाह—
हविर्गुण्डकणिक्कादिद्रव्यसङ्घातजान्यपि । यथा भिन्नस्वभावानि, खाद्यकानि तथेति चेत् ॥ ५६ ॥
व्यक्तिमात्रत एवैषां, ननु भिन्नस्वभावता । रसवीर्यविपाकादिकार्यभेदो न विद्यते ॥ ५७ ॥
तदात्मकत्वमात्रत्वे, संस्थानादिविलक्षणा । यथेयमस्ति भूतानां, तथा साऽपि कथं न चेत् ॥ ५८ ॥
कर्त्रभावात्तथा देशकालभेदाद्ययोगतः । न चासिद्धमदो भूतमात्रत्वे तदसम्भवात् ॥ ५९ ॥
तथा च भूतमात्रत्वे, न तत्सङ्घातभेदयोः । भेदकाभावतो भेदो, युक्तः सम्यग् विचिन्त्यताम् ॥६०॥

॥ ९ ॥

कार्यपक्ष-
स्वभाव-
भेदः

अदृष्टाकाशकालादिसामग्रीतः समुद्भवात् । तथैव लोकसंविचेरन्यथा तद्भावतः ॥ ६३ ॥
न चेह लौकिको मार्गः स्थितोऽस्माभिर्विचार्यते । किन्त्वयं युज्यते केति, त्वन्नीतौ चोक्तवन्न सः ॥ ६४ ॥
‘एकः’ भूतसङ्घातो देहादिरूपः ‘तथा’ देहादिरूपत्वेन, ‘अपरः’ घटादिरूपो नेति, ‘तन्मात्रत्वे’ भूतसङ्घातमात्रत्वे
तुल्ये सति ‘तथाविधः’ देहादिरूपो नेति, ‘यतः’ यस्मान्निमित्तं नो भिन्नं ‘ततः’ भूतमात्रात्, अपि तु तदेव तदिति,
तुल्यं च ‘तद्’ भूतमात्रत्वं ‘तयोः’ भूतसङ्घातयोर्देहघटादिरूपयोरिति वैचित्र्याभावः ॥ ६१ ॥ ‘स्यादेत’दित्यादि, तथैवं
मन्यसे—भूतजत्वेऽपि सति ‘आवादीनाम्’ उपलादीनां विचित्रता वर्णादिभेदेन लोकसिद्धेति, तथाप्रतीतेः, एतदायङ्ग्याह
—‘सिद्धेव, न लोकप्रतीतिरपहूयते, किन्तु न ‘सा’ आवादीनां विचित्रता तन्मात्रप्रभवा ननु ॥ ६२ ॥ कथमित्याह—
‘अदृष्टे’त्यादि, अदृष्टाकाशकालनियत्यादीनां या सामग्री ततः ‘समुद्भवात्’ उत्पत्तेर्वावादिविचित्रतायाः, कुत इत्याह
—‘तथैव लोकसंविचेः’ इत्थमेव सकललोकसिद्धत्वात्, ‘अन्यथा’ यद्येवं नेष्यते ततः ‘तद्भावतः’ इति आवादिवि-
चित्रताऽभावाद्, भूतमात्रजत्वेन निमित्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥ किं वाऽनेन निदर्शनेन? इत्याह—‘न चेहे’त्यादि, न चेह-
प्रक्रमे ‘लौकिको मार्गः’ आवादिविचित्रतारूपः स्थितोऽस्माभिर्विचार्यते, किमयमित्थं स्थितः? इति, किन्त्वयं युज्यते केत्ये-
तद्विचार्यते, ‘त्वन्नीतौ च’ भूतमात्रनिमित्तरूपायाम् उक्तवन्न सः—मार्गः, निमित्ताविशेषादिति ॥ ६४ ॥ पराभ्युपगमे

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

स्तवकः

॥ ११ ॥

इत्थं न तदुपादानं, युज्यते तत्कथञ्चन । अन्योपादानभावे च, तदेवात्मा प्रसज्यते ॥ ७४ ॥
नच लावण्यकार्कश्यस्यामत्वैर्देहधर्मादित्वे सति तद्भावाभावत्वेन व्यभिचारिता, कुतः? इत्याह—मृतदेहेऽपि
सद्भावात्, लावण्यादीनां सद्भावश्चाध्यक्षेणैव 'सङ्गतेः' परिच्छेदात् ॥ ६६ ॥ असिद्धमाशङ्क्य परिहरति—'न चे-
यदि स्याद् भवेदेव, देहभावाविशेषात्, न चैवम्, एवं चैतन्येऽपि योजनायम्, अत एव तद्भावात् कारणादन्यस-
द्भावः; यद्वैकल्याल्लावण्याभावश्चैतन्याभाव इत्येवमन्यसद्भावादस्यात्मेति व्यवस्थितम् ॥ ६७ ॥ तदन्यस्यैवात्मत्वाच्चैत-
न्यमेवाधिकृत्याह—'ने'त्यादि, न प्राणादि; आदिशब्दात्परिणामग्रहः, 'असौ' अन्य इति, यद्वैकल्याच्चैतन्याभाव इत्यत्र
मानं किं?, न किञ्चिदित्यर्थः; उत्तर आह—'तद्भावेऽपि तुल्यता', प्राणादिरेवासावित्यत्रापि मानं किमिति भावः;
'तद्भावात्' प्राणाद्यभावादभावश्चेतनाया यदि मानम्, अत्राह—आत्माभावे न स चैतन्याभाव इत्यत्र 'का प्रमा' किं
प्रमाणं? ॥ ६८ ॥ स्यादेतत्—'तेने'त्यादि, 'तेन' प्राणादिना सह तद्भावभावित्वं चैतन्यस्य प्रमाणमित्यत्राह—न भूयो
नलिकादिना, आदिशब्दाद् वस्त्यादिग्रहः; संपादितेऽपि वायौ प्राणादिरूपे 'अतत्सिद्धेः' इति चैतन्यासिद्धेः; 'सः' नलि-
कादिवायुरन्य एवेति चेत्, न प्रमाणादि(प्राणादि०)रिति, अत्राह—न तदित्यादि ॥ ६९ ॥ 'वायु' इत्यादि, वायुसामा-
न्यसंसिद्धेरिति, 'तत्स्वभावः' चैतन्यजननस्वभावः 'सः' नलिकादिवायुर्नेति चेत्, अत्र हि-अत्रापि न प्रमाणं युष्मा-
कम्, अप्रत्यक्षत्वादिति, चैतन्योत्पत्तिरेव चैत्प्रमाणं, प्राणादिभावे तदुत्पत्तेः; प्राणादेरेव तत्स्वभावत्वावगमात् ॥ ७० ॥

कार्यपक्ष-
विचारः

॥ ११ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्वकः

॥ १२ ॥

नाभावो भावमामोति, शशशृङ्गे तथागतेः । भावो नाभावमेतीह, दीपश्चेन्न स सर्वथा ॥ ७७ ॥
 एवं चैतन्यवानात्मा, सिद्धः सततभावतः । परलोक्यपि विज्ञेयो, युक्तिमार्गानुसारिभिः ॥ ७८ ॥
 न 'तथाभाविनं' कार्यरूपतया भवनशीलं हेतुम् 'अन्तरेण' विना उपजायते 'किञ्चित्' किञ्चन, अप्रत्य(ती)-
 ल्यैवासतः सम्भावविरोधात्, तथा नश्यति चैकान्तात्, सतोऽसत्ताऽनापत्तेः, यथाऽऽह व्यासमहर्षिरित्यनेनायमेव शिष्टा-
 रपि हृद्योऽन्तः-परिच्छेदः 'अनयोः' सदसतोस्तत्त्वदर्शिभिरिति ॥ ७६ ॥ तथा परेणाप्येतदेवोक्तमित्याह—'नाभाव' इत्यादि,
 'नाभावः' तुच्छो भावतां याति, कुतः? इत्याह-शशशृङ्गे तथागतेः, न हि तदसत् कदाचित्सत्त्वमापद्यते, तथा 'भावः'
 खल्वतुच्छः नाभावमेतीह सर्वथा, प्रकृत्यन्यथात्वायोगात्, दीपश्चेन्ना(दभा)वमेति, अत्राह-न सर्वथाऽभावः, भास्वरपुद्गलानां
 तमस्त्वपरिणतेरिति ॥ ७७ ॥ उपसंहरन्नाह—'एव'मित्यादि, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण चैतन्यवानात्माभूतव्यतिरिक्तः
 सिद्धः, स च 'सततभावतः' उक्तवत्सततभवनेन परलोक्यपि विज्ञेयः, अन्वयोपपत्तेः, कैरित्याह—'युक्तिमार्गानुसा-
 रिभिः', नान्यतो भिन्नजातीयमेव असद्वा सद् भवति अतिप्रसङ्गादिति तत्त्वदर्शिभिः ॥ ७८ ॥ अत्राह—
 सतोऽस्य किं घटस्येव, ब्रह्मक्षेण न दर्शनम्? । अस्त्येव दर्शनं स्पष्टमहंप्रत्ययवेदनात् ॥ ७९ ॥

भावाभाव-
निश्चलता

॥ १२ ॥

स्फुटम्

अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्
किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

किं घटस्थेन प्रत्यक्षेण न दर्शनम्? अत्रोच्यते-अस्ति च दर्शनं 'स्पष्टं' स्फुटम्

शास्त्र०
हारी०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ १३ ॥

गुर्वी मे तनुरित्यादौ, भेदप्रत्ययदर्शनात् । भ्रान्तताभिमतस्यैव, सा युक्ता नेतरस्य तु ॥ ८३ ॥
'गुर्वी'त्यादि, गुर्वी मे तनुरित्यादौ, आदिशब्दाद्गौरी चेति परिग्रहः, अत्र भेदप्रत्ययदर्शनाच्छरीरे, यतश्चैवमतः
भ्रान्तताऽभिमतस्यैव-अहं गुरुरित्याद्यहंप्रत्ययस्य 'सा' भ्रान्तता युक्ता, नेतरस्य तु-तन्मेदप्रत्ययनिबन्धनस्य केवलाहंप्र-
त्ययस्य ॥ ८३ ॥ न चास्य स्वसंविदितश्च (स्य) विरुध्यत इत्येतदाह—
आत्मनाऽऽत्मग्रहोऽप्यत्र, तथा नुभवसिद्धितः । तस्यैव तत्स्वभावत्वात्, न तु युक्त्या न युज्यते ॥ ८४ ॥
'आत्मने'त्यादि, आत्मनाऽऽत्मग्रहोऽप्यत्र कर्तृकर्मभावेन 'तथाऽनुभवसिद्धितः' अहंप्रत्ययवेदनादित्यर्थः, 'तस्यैव'
॥ ८४ ॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—
न च बुद्धिविशेषोऽयमहङ्कारः प्रकल्प्यते । दानादिबुद्धिकालेऽपि, तथाऽहङ्कारवेदनात् ॥ ८५ ॥
'न चे'त्यादि, नच बुद्धिविशेषोऽयमहङ्कारः प्रकल्प्यते, नीलादिबुद्धिवत्, कुतः? इत्याह-दानादिबुद्धिकालेऽपि तथा-
ऽहङ्कारवेदनात्, तथेति अहं ददामि करोमीति, अतः सामर्थ्यवेदनादिति ॥ ८५ ॥ अनिष्टान्तरासिं परिहरन्नाह—
आत्मनाऽऽत्मग्रहे तस्य, तत्स्वभावत्वयोगतः । सदैवाग्रहणं ह्येवं, विशेषं कर्मदोषतः ॥ ८६ ॥
'आत्मने'त्यादि, आत्मनाऽऽत्मग्रहे सत्यपि 'तस्य' आत्मनः 'तत्स्वभावत्वयोगतः' आत्मना ग्रहणस्वभावत्वयो-

अहंप्रत्य
यादात्म
सिद्धिः

॥ १३ ॥

गात्, सदैवाग्रहणं स्पष्टम्, आत्मन एव एवं विज्ञेयं 'कर्ममदोषतः' तथाप्रतिबन्धकज्ञानावरणापराधेनेति ॥ ८६ ॥ उप-
संहरन्नाह—

अतः प्रत्यक्षसंसिद्धः, सर्वप्राणभृतामयम् । स्वयंज्योतिः सदैवात्मा, तथा वेदेऽपि पठ्यते ॥ ८७ ॥

'अत' इत्यादि, अतः प्रत्यक्षसंसिद्धः, अहंप्रत्ययग्राह्यत्वेन, सर्वप्राणभृतामयमात्मा, स्वयंज्योतिः सदैवात्मा, तथा वेदे-
ऽपि पठ्यते—“आत्मज्योतिरेवायं पुरुषः” इति वचनात् ॥ ८७ ॥ वार्तान्तरमाह—

अत्रापि वर्णयन्त्येके, सौगताः कृतबुद्ध्यः । क्लिष्टं मनोऽस्ति यन्नित्यं, तद्यथोक्तात्मलक्षणम् ॥ ८८ ॥

'अत्रापि'त्यादि, 'अत्रापि' आत्मविचारे वर्णयन्त्येके 'सौगताः' बौद्धाः 'कृतबुद्ध्यः' परिताः (परिष्कृतमतयः);
क्लिस्याह—क्लिष्टं मनोऽस्ति यन्नित्यमालयादिरूपं तद्यथोक्तात्मलक्षणं, तत एवेत्यं व्यवहारः सिद्धः ॥ ८८ ॥ अन्यस्त्वाह—

यदि नित्यं तदाऽऽत्मैव, सञ्ज्ञाभेदोऽत्र केवलम् । अथानित्यं ततश्चेदं, न यथोक्तात्मलक्षणम् ॥ ८९ ॥

यः कर्त्ता कर्मभेदानां, भोक्ता कर्मफलस्य च । संसर्त्ता परिनिर्वाता, स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥ ९० ॥

आत्मत्वेनाविशिष्टस्य, वैचित्र्यं तस्य यद्गशात् । नरादिरूपं तच्चित्रमदृष्टं कर्मसञ्ज्ञितम् ॥ ९१ ॥
तथा तुल्येऽपि चारम्भे, सदुपायेऽपि यो नृणाम् । फलभेदः स युक्तो न, युक्त्या हेत्वन्तरं विना ॥ ९२ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्रवकः

॥ १४ ॥

तस्मादवश्यमेष्टव्यमत्र हेत्वन्तरं परैः । तदेवाहृष्टमित्याहुरन्ये शास्त्रकृतश्रमाः ॥ ९३ ॥
भूतानां तत्स्वभावत्वाद्यमित्यप्यनुत्तरम् । न भूतात्मक एवात्मैत्येतदत्र निर्दिशितम् ॥ ९४ ॥
कर्मणो भौतिकत्वेन, यद्वैतदपि साम्प्रतम् । आत्मनो व्यतिरिक्तं तत्, चित्रभावं यतो मतम् ॥ ९५ ॥
'यदी'त्यादि, यदि नित्यं क्लिष्टं मनः तदाऽऽत्मैव तत्त्वतः, सञ्ज्ञाभेदोऽत्र केवलं मन आत्मेति च, अथानित्यमिष्यते तत-
श्चैतन्मनो न यथोक्तात्मलक्षणं, लक्षणभेदादिति ॥ ९६ ॥ एतदेवाह—यः कर्त्ता 'कर्मभेदानां' ज्ञानावरणादीनां, ओक्ता
कर्मफलस्य च, नाभोगादेः, अन्वयीति भावः, एतदेवाह—'संस्पर्त्ता' संसरणशीलः, परिनिर्वाणशीलः, स एवात्मा, न
अन्यलक्षणः—इत्येकान्तनित्यादिलक्षणः ॥ ९७ ॥ अहृष्टप्रतिपादनायाह—आत्मत्वेनाविशिष्टस्य—एकरूपस्य सतः वैचित्र्यं
तस्य 'गृह्यशात्' यत्सामर्थ्येन, किम्भूतमित्याह—'नरादिरूपं' नरनारकादिलक्षणं तच्चित्रं, स्वभाववैचित्र्याद्, अहृष्टं
कर्मसञ्चितमिति ॥ ९८ ॥ एतदेवोपपत्तितो दर्शयति—'तथे'त्यादिना, तथा तुल्येऽपि चारम्भे वा(णिज्या)दौ सदुपायेऽपि
चित्रज्ञानादिना यो नृणां 'फलभेदः' सम्पदवास्यादिरूपः स 'युक्तो' घटमानो न युक्त्या हेत्वन्तरं विना, तयोरभिन्न-
स्वभावत्वादिति ॥ ९९ ॥ यस्मादेवं—'तस्मा'दिति, तस्मादवश्यमेष्टव्यम् 'अत्र' फलभेदे हेत्वन्तरं 'परैः' चार्वाकैः,
'तदेव' हेत्वन्तरमहृष्टमित्याहुः 'अन्ये' वादिनः, किंभूताः ? इत्यत्राह—'शास्त्रकृतश्रमाः' अधीतगमा इत्यर्थः ॥ ९३ ॥
पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—'भूताना'मित्यादिना, 'भूतानां' राजादियरिगतानां 'तत्स्वभावत्वात्' तथा फलदानादि-

बौद्धखण्ड-
नम्
कर्मसिद्धिः

॥ १४ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ १५ ॥

[धर्मादि]सत्तासम्बन्धाभावे च पुष्टिः 'अस्य' आत्मनः कथं भवेत्?, नैवेत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥ अत्रैवाक्षेपं परिहारं चाह
—'अस्त्येवे'त्यादिना,
अस्त्येव सा सदा किन्तु, क्रियया व्यज्यते परम् । आत्ममात्रस्थिताया न, तस्या व्यक्तिः कदाचन ॥ ९९ ॥
तदन्यावरणाभावाद्भावे वाऽस्यैव कर्मता । तन्निराकरणाद्व्यक्तिरिति तद्भेदसंस्थितिः ॥ १०० ॥
पापं तद्भिन्नमेवास्तु, क्रियान्तरनिबन्धनम् । एवमिष्टक्रियाजन्यं, पुण्यं किमिति नेष्यते? ॥ १०१ ॥
अस्त्येव 'सा' शक्तिः कर्मसञ्ज्ञिता सदा, किन्तु 'क्रियया' अनुष्ठानरूपया 'व्यज्यते' परफलप्रदानयोग्या क्रियत
इत्यर्थः, अत्रोत्तरमाह—आत्ममात्रस्थितायाः, केनचिदनावृताया इत्यर्थः, 'न' नैव 'तस्याः' शक्तेर्व्यक्तिः कदाचन, तल्ल-
क्षणयोगात् ॥ ९९ ॥ एतदेवाह—'तदन्ये'त्यादिना, तदन्यावरणाभावात्, अभावश्चात्ममात्रस्थितत्वात्तस्याः, भावे वाऽ-
स्वरणस्याभ्युपगम्यमाने 'अस्यैव' आवरणस्य कर्मता प्राप्नोति, 'तन्निराकरणात्' कर्मनिराकरणाद् व्यक्तिः उक्तल-
'अस्तु' भवतु, किञ्चेरिति तद्भेदसंस्थितिः आत्मन आवरणस्येति ॥ १०० ॥ अत्राह—'पाप'मित्यादि, पापं तदावारकं भिन्नमेव
यागादिक्रियया निष्पाद्यं पुण्यं किमिति नेष्यते? भिन्नं एवात्मयोगि कालान्तरफलदमिति ॥ १०१ ॥ वासनापक्षमधिकृत्याह—
वासनाऽप्यन्यसम्बन्धं, विना नैवोपपद्यते । पुष्पादिगन्धवैकल्ये, तिलादौ नेक्ष्यते यतः ॥ १०२ ॥

कर्मसिद्धौ
शक्तिवा-
सनारूप-
त्वखण्ड-
नम्

॥ १५ ॥

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

स्तवकः

॥ १६ ॥

अहष्टं कर्म संस्काराः, पुण्यापुण्ये शुभाशुभौ । धर्माधर्मौ तथा पाशः, पर्यायास्तस्य कीर्त्तिताः ॥ १०७ ॥
हेतवोऽस्य समाख्याताः, पूर्वं हिंसाऽनृतादयः । तद्वाचं संयुज्यते तेन, विचित्रफलदायिना ॥ १०८ ॥
नैवं दृष्टेष्टवाधा यत्सिद्धिश्चास्यानिवारिता । तद्देनमेव विद्वांसस्तत्त्ववादं प्रचक्षते ॥ १०९ ॥

‘तस्या’दित्यादि, यस्मादेवं तस्मात्तत्-कर्म आत्मनो भिन्नं, सदिति वस्तु, न कल्पनामात्रं, ‘चित्रं च’ नानाप्रकारं
च, ‘आत्मयोगि च’ आत्मसम्बन्धि च ‘अहष्टं’ कर्माविगन्तव्यं ‘तस्य’ आत्मनः शक्त्यादिसाधकं, तदभावेनोक्तयुक्त्या
(शक्त्या)द्यभावादिति ॥ १०६ ॥ दर्शनाङ्गीकरणेनास्यैव पर्यायशब्दानाह—‘अहष्ट’मित्यादिना, ‘अहष्ट’मिति वैशेषिकाः,
‘कर्मे’ति जैनाः, संस्कारा इति सौगताः, पुण्यापुण्ये इति वेदवादिनः, शुभाशुभे(भौ)इति गणकाः, धर्माधर्माविति साङ्ख्याः,
तथा पाश इति शैवाः, सर्व एव वा सर्ववानिति, पर्यायाः ‘तस्य’ अहष्टस्य कीर्त्तिता इति ॥ १०७ ॥ के पुनरस्य हेतवः ?
इत्याह—हेतवः ‘अस्य’ अहष्टस्य समाख्याताः, ‘पूर्वं’ प्रारम्भे ‘हिंसाऽनृतादयः पञ्चे’त्यभिधानात्, यतश्चैवमतः ‘तद्वाचं’
हिंसादिमान् संयुज्यते ‘तेन’ अहष्टेन, किंविशिष्टेन ? इत्याह—‘विचित्रफलदायिना’ (चित्रा) शुभफलदेनेति ॥ १०८ ॥
अयमेव सद्वाद इत्याह—‘नैव’मित्यादि, नैवमभ्युपगम्यमाने दृष्टेष्टवाधा उक्तेन प्रकारेण ‘घट्ट’ यस्मात्स्यात्, सिद्धिश्च
‘अस्य’ अहष्टादेः ‘अनिवारिता’ न्याय्यैव, ‘तत्’ तस्माद् ‘एनमेव’ आत्माहृष्टवादं ‘विद्वांसः’ पण्डिताः ‘तत्त्ववादं’
परमार्थवादं प्रचक्षते, न तद्विपरीतवादमिति ॥ १०९ ॥ एतदेवाह—‘लोकायत’मित्यादिना—

कर्म-
पर्यायाः

॥ १६ ॥

॥ ११० ॥

॥ १११ ॥

॥ ११२ ॥

लोकायतमतं प्राज्ञैर्ज्ञेयं पापौघकारणम् । इत्थं तत्त्वचिलोमं यत्तत्र ज्ञानविवर्द्धनम् ॥ ११० ॥
इन्द्रप्रतारणायेंद्रे, चक्रे किल बृहस्पतिः । अदोऽपि युक्तिशून्यं यन्नेत्थमिन्द्रः प्रतार्यते ॥ १११ ॥
तस्माद्दुष्टाशयकरं, छिष्टसत्त्वविचिन्तितम् । पापश्रुतं सदा धीरैर्विद्यं नास्तिकदर्शनम् ॥ ११२ ॥
'लोकायतमतं' नास्तिकदर्शनमतोऽपरमार्थतत्त्ववादत्वात् प्राज्ञैर्ज्ञेयं 'पापौघकारणं' पापसङ्घातनिमित्तम्, एतदेव
भावयति—'इत्थम्' उक्तेन प्रकारेण 'तत्त्वचिलोमं' परमार्थप्रतिकूलं यत् तथा ज्ञानविवर्द्धनं न, न तत्त्वसंबेदनो(नाबु)-
पकार्येव, अपि तु प्रतिपक्षवृद्धिकारकमित्यर्थः ॥ ११० ॥ अस्य मूढजनविकल्पितविषयविभागनिराकरणाय—'इन्द्रे'त्यादि,
'इन्द्रप्रतारणाय' वृत्रदानवव्यापत्तये 'इंद्र' लोकायतमतं 'चक्रे' कृतवान् किल 'बृहस्पतिः' देवगुरुः, 'अदोऽपि' तदपि
'युक्तिशून्यं' युक्तिविकलं, 'यतो' यस्मात्नेत्थमिन्द्रः प्रतार्यते, विव्यवृद्धित्वात्तस्य ॥ १११ ॥ 'तस्माद्'दित्यादि, यस्मादेवं
तस्माद् दुष्टाशयकरमज्ञानवृद्ध्या, 'छिष्टसत्त्वविचिन्तितम्' असमञ्जसत्वेन पापश्रुतमत एव हेतोः, यत्तत्रैवमतः सदा
'धीरैः' महासत्त्वैः 'विद्यं' वर्जनीयं नास्तिकदर्शनमिति लोकायतमतेनात्मवात्ता ॥ ११२ ॥ प्रातीन्तरमाह—'हिंसे'त्यादिना-
हिंसादिभ्योऽशुभं कर्म्म, तदन्वेष्यश्च तच्छुभम् । जायते नियमो मानात्, कुतोऽयमिति चापरे ? ॥ ११३ ॥
आगमाख्यात्तदन्वये तु, तच्च दृष्टाद्यवाधितम् । सर्वार्थविषयं नित्यं, व्यक्तार्थं परमात्मना ॥ ११४ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ १७ ॥

चन्द्रसूर्योपरागादेस्ततः संवाददर्शनात् । तस्याप्रत्यक्षेऽपि पापादौ, न प्रामाण्यं न युज्यते ॥ ११५ ॥
'हिंसादिभ्यः' हिंसाऽदृत्तस्तेयाज्रह्यपरिग्रहेभ्यः, किमित्याह—'अशुभं कर्म' दुःखफलदं, 'तदन्येभ्यश्च' अहिंसादि-
भ्यश्च 'तत्' कर्म 'शुभं' सुखफलदं 'जायते' निष्पद्यते, नियमात् तदेवमेवेत्येवंरूपं मानात्कृतोऽयमिति च 'अपरे'—
सन्देहवादिन इति ॥ ११३ ॥ वार्त्तान्तरमाह—'आगमाख्या दित्यादिना, 'आगमाख्यात्' मानात् 'तदन्वये तु' असन्देह-
सर्वपदार्थगोचरं नित्यं, प्रवाहरूपेण, व्यक्तार्थं 'परमात्मना' सर्वज्ञेन अप्रत्यक्षेण ॥ ११४ ॥ प्रामाण्यमाह—'चन्द्रे' त्या-
दिना, चन्द्रसूर्योपरागादेः 'ततः' आगमाख्यान्मानात् संवाददर्शनाद्धेतोः 'तस्य' आगममानस्याप्रत्यक्षेऽपि पापादौ विषये
न प्रामाण्यं न युज्यते, किन्तु युज्यत एव ॥ ११५ ॥ पराभिप्रायमाह—'घटी' त्यादिना—
यदि नाम कचिद्दृष्टः, संवादोऽन्यत्र वस्तुनि । तन्भावस्तस्य तत्त्वं वा, कथं समवसीयते ? ॥ ११६ ॥
आगमैकत्वतस्तच्च, वाक्यादेस्तुल्यतादिना । सुबुद्धसम्प्रदायेन, तथा पापक्षयेण च ॥ ११७ ॥
अन्यथा वस्तुतत्त्वस्य, परीक्षैव न युज्यते । आशङ्का सर्वगा यस्माच्छब्दस्यस्योपजायते ॥ ११८ ॥
अपरीक्षाऽपि नो युक्ता, गुणदोषाविवेकतः । महत्सङ्कटमायातमाशङ्के न्यायवादिनः ॥ ११९ ॥

हिंसाहिंसा-
दिभ्यः
पापपुण्य-
योः सिद्धिः

॥ १७ ॥

स्वभाव एष जीवस्य, यत्तथापरिणामभाक् । बध्यते पुण्यपापाभ्यां, माध्यस्थ्यान्तु विमुच्यते ॥ १२२ ॥
सुदूरमपि गत्वेह, विहितासूपपत्तिषु । कः स्वभावागमावन्ते, शरणं न प्रपद्यते ? ॥ १२३ ॥
'क्षिप्रात्' सङ्केशबहुलात् हिंसाद्यनुष्ठानात् सकाशात् प्राप्तिः, अक्षिप्य कर्मणो 'विपर्ययात्' अर्हिसाद्यनुष्ठानादिति ॥ १२१ ॥
'अपथ्यसुजः' अपथ्यभोजनात् सकाशाद् व्याधेः प्राप्तिः, अक्षिप्य कर्मणो 'विपर्ययात्' अर्हिसाद्यनुष्ठानादिति ॥ १२१ ॥
किमेतदेवमित्याह—'स्वभाव' इत्यादि, स्वभाव एष जीवस्य 'यत्' यतः स्वभावात् तथापरिणामभाक्—हिंसादिपरिणाम-
न ज्यायानित्याह—'सुदूरमपी'त्यादिना, 'सुदूरमपि' पर्यन्तमपि गत्वेह मार्गे 'विहितासु' कृतासु आहितासु वा उपप-
त्तिषु को वादी बौद्धमीमांसकादिः स्वभावागमावन्ते, स्वहेतोरेव क्षणस्थितिधर्माज्जातः, सोऽपि तत्स्वभाव एव, अन्तर्वे-
दीहिंसायामदोष आगमादित्येवं शरणं न प्रपद्यते?, सर्व एव प्रपद्यत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ चोदक आह—
प्रतिपक्षस्वभावेन, प्रतिपक्षागमेन च । वाधितत्वात्कथं ह्येतौ, शरणं युक्तिवादिनाम् ? ॥ १२४ ॥
प्रतीत्या बाध्यते यो यत्, स्वभावो न स युज्यते । वस्तुनः कल्प्यमानोऽपि, बह्यादेः शीततादिवत् ॥ १२५ ॥
'प्रतिपक्षे'त्यादि, प्रतिपक्षस्वभावेन वाचि(वाच)केन प्रतिपक्षागमेन च तद्विरुद्धेन वाधितत्वात् कारणात्कथं हि 'एतौ'
स्वभावागमौ शरणं युक्तिवादिनाम्?, नैवेत्यभिप्रायः ॥ १२४ ॥ अत्रोत्तरमाह—'प्रतीत्ये'त्यादिना, 'प्रतीत्या' अनुभवेन

कल्पमानोऽपि,
सर्वस्यैव कल्पमानोऽपि,
अत्रैव तथा तथा

‘वस्तुनः’ सर्वस्यैव
॥ १२५ ॥ अत्रैव तथा तथा

‘न युज्यते’ न घटते ‘अणमित्तियोगः’ भूतः
शरीरमित्तियोगः ॥ १२५ ॥ अत्रैव तथा तथा

स्वभावो ‘यत्’ यस्मात् स तथाविधः स्वभावो
श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः
॥ १२६ ॥

‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
॥ १२७ ॥

‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
॥ १२८ ॥

‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
॥ १२९ ॥

‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
‘श्रीतत्त्वादिन(इ नावस्तु) भूतः’ शरीरमित्तियोगः
॥ १३० ॥

शाख०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ १९ ॥

लोष्टस्य 'यत्कार्यम्' अभिघातादि तत् त्वत्तः-त्वत्सकाशाद्, कुत इत्याह-तत्त्वभावतः, प्रकामाडुभयोस्तत्त्वभावत्वादिति भावः ॥ १२८ ॥ यदि नामैवं ततः किमित्याह—
एवं सुबुद्धिशून्यत्वं, भवतोऽपि प्रसज्यते । अस्तु चेत्को विवादो नो, बुद्धिशून्येन सर्वथा ? ॥१२९॥

'एव' मित्यादि, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण सुबुद्धिशून्यत्वं भवतोऽपि प्रसज्यते, अपिशब्दालोष्टस्यापि बुद्धियुक्तत्वमिति, अस्तु चेत्-न्यायाद्भुगतत्वाद्भवत्वेतदेवमेवेत्याशङ्क्याह-को विवादो 'नः' अस्माकं 'बुद्धिशून्येन' उक्तबुद्धिविकलेन सर्वथा ?, अचेतनेन विवादायोगादिति ॥ १२९ ॥ वार्तान्तरमाह—

अन्यस्त्वाह-इह न्यायेन लोके प्रसिद्धेऽपि हिंसादिभ्योऽशुभादिके । शुभादेरेव सौख्यादि, केन मानेन गम्यते ? ॥१३०॥
न तु व्यत्ययेनेत्येतत् केन मानेन गम्यते?, नात्र किञ्चिन्मानमित्यभिप्रायः ॥१३०॥ वार्तान्तरमाह-'अत्रापी'त्यादिना—
अत्रापि भुवते केचित्, सर्वथा युक्तिवादिनः । प्रतीतिगर्भया युक्त्या, किंलैतद्वसीयते ॥ १३१ ॥
तथाहुनाशुभात्सौख्यं, तद्बाहुल्यप्रसङ्गतः । बहवः पापकर्माणो, विरलाः शुभकारिणः ॥ १३२ ॥
न चैतद् दृश्यते लोके, दुःखबाहुल्यदर्शनात् । शुभात्सौख्यं ततः सिद्धमतोऽन्यच्चाप्यतोऽन्यतः ॥१३३॥
'अत्रापि' एवंविधे पूर्वपक्षे बुद्धिव(म)न्तः 'केचित्' कुशाग्रीयबुद्ध्यः 'सर्वथा युक्तिवादिनः' आगमनिरपेक्षाः, किमि-

हिंसादेर-
शुभादि

॥ १९ ॥

त्याह—‘प्रतीतिगर्भ्या’ अनुभवसङ्गतया ‘युक्त्या’ क्लितदवसीयते यदुत-शुभादेरेव सौख्यादीति ॥ १३१ ॥ तन्मता-
 भित्त्सयाऽऽह—‘त आहु’रित्यादि, त आहुनीशुभात्सौख्यं, किन्तु शुभादेव, कुत इत्याह—‘तद्वाहुल्यप्रसङ्गतः’ सौख्य-
 वाहुल्यप्रसङ्गात्, अत्रैवोपपत्तिः-बहवः पापकर्माणः प्राणिनः, असत्प्रवृत्तेः, विरलाः शुभकारिणः, तथा दर्शनादिति
 ॥ १३२ ॥ यदि नोमैवं ततः किमित्याह—‘न चैतं’दित्यादि, न चैतत्-सौख्यवाहुल्यं दृश्यते लोके, कुतः इत्याह-दुःख-
 वाहुल्यदर्शनात्, अन्यतः अशुभात् सिद्धं, तत्कारिचहुत्वेन तद्वहुत्वसिद्धेरिति ॥ १३३ ॥ चार्त्तान्तरमाह—‘अन्ये पुन-’

॥ १३४ ॥ यद्विनाशोपपत्तिः-बहवः पापकर्माणः प्राणिनः, असत्प्रवृत्तेः, विरलाः शुभकारिणः, तथा दर्शनादिति ॥ १३५ ॥
 ॥ १३६ ॥ यद्विनाशोपपत्तिः-बहवः पापकर्माणः प्राणिनः, असत्प्रवृत्तेः, विरलाः शुभकारिणः, तथा दर्शनादिति ॥ १३७ ॥

दुःखं चाऽन्यतः, अन्यतः अशुभात् सिद्धं, तत्कारिचहुत्वेन तद्वहुत्वसिद्धेरिति ॥ १३४ ॥
 ॥ १३५ ॥ यद्विनाशोपपत्तिः-बहवः पापकर्माणः प्राणिनः, असत्प्रवृत्तेः, विरलाः शुभकारिणः, तथा दर्शनादिति ॥ १३६ ॥
 ॥ १३७ ॥ यद्विनाशोपपत्तिः-बहवः पापकर्माणः प्राणिनः, असत्प्रवृत्तेः, विरलाः शुभकारिणः, तथा दर्शनादिति ॥ १३७ ॥

अन्ये पुनः—‘इदं’ वक्ष्यमाणलक्षणं ‘श्राद्धाः’ श्रद्धावन्तः द्रव्यतः क्वचित्, नान्येन मानेनेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ किमेतदेवमित्याह
 सौख्यादि गम्यते, आदिशब्दादशुभात् दुःखमिति, नान्यतः क्वचित्, नान्येन मानेनेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ किमेतदेवमित्याह

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

सवकः

॥ २० ॥

—‘अनीन्द्रियेष्वित्यादि, अतीन्द्रियेषु ‘भावेषु’ पदार्थेषु प्राय एवंविधेषु शुभादेः सौख्यादीत्येवंप्रकारेषु ‘यत्’ यस्मात्
छद्मस्थस्याविसंवादि-इदमित्यमेवेति नियमवत् मानमन्यत् न विद्यते, आगमं विहाय, साक्षाददर्शनादिति ॥ १३५ ॥ पर-
—‘कचिद्’ भरतादौ ‘तथोपलम्भेऽपि’ दुःखबाहुल्योपलम्भेऽपि सर्वत्रैवादर्शनादिति भावः ॥ १३६ ॥ पराभिप्रायमा-
शब्दा परिहरन्नाह-‘सर्वत्रै’त्यादिना, सर्वत्र दर्शनं ‘यस्य’ सर्वज्ञादेः तद्विक्र्यात् किं न साधनं ? दुःखबाहुल्यदर्शनं, स हि
दृष्टैवमाहेति, अत्रोत्तरं-साधनं ‘तद्’ दुःखबाहुल्यदर्शनं भवत्येव, शुभादेः सौख्यादीत्यस्य, आगमात् न भिद्यते, आस-
वचनत्वात्तस्य, ततस्तथाप्रतीतेरिति ॥ १३७ ॥ अधिकृतोपयोग्येव किञ्चिदाह—
अशुभादप्यनुष्ठानात्सौख्यप्राप्तिश्च या क्वचित् । फलं विपाकविरसा, सा तथाविधकर्मणः ॥ १३८ ॥
ब्रह्महत्यानिदेशानुष्ठानाद्ब्रह्मासादित्ताभवत् । न पुनस्तत् एवैतदागमादेव गम्यते ॥ १३९ ॥

‘अशुभा’दित्यादि, अशुभादप्यनुष्ठानात्-चौर्यादेः सौख्यप्राप्तिश्च या क्वचित् लोकसिद्धा, फलं विपाकविरसा सौख्य-
प्राप्तिः ‘तथाविधकर्मणः’ तत्प्रकारफलदायिनः, अशुभानुबन्धिनः शुभस्यैवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥ निदर्शनमाह—‘ब्रह्महत्ये’-
स हि तत्प्रकारफलदायिकर्मण एव भवति, न पुनः ‘तत् एव’ ब्रह्महत्याऽनुष्ठानात्, ‘एतत्’ एवंप्रकारं वस्तु आगमादेव

हिंसादि-
शुभादि

॥ २० ॥

—प्रतिपक्षागमेन चे” (१२४)ति तत्परिनिहीर्ययाऽऽह—

१४० ॥

“प्रतिपक्षागमेन चे” (१२४)ति तत्परिनिहीर्ययाऽऽह—

१४१ ॥

गम्यते, नान्यतः कुतश्चिद्, अविषयत्वादिति ॥ १३९ ॥ यदुक्तं—“प्रतिपक्षागमेन चे” (१२४)ति तत्परिनिहीर्ययाऽऽह—
प्रतिपक्षागमानां च, दृष्ट्याभ्यां विरोधतः । तथाऽनासन्नप्रणीतत्वादागमत्वं न युज्यते ॥ १४० ॥
प्रतिपक्षागमानां च, दृष्ट्याभ्यां विरोधतः । नियमाद्गम्यते यस्मान्नासन्नप्रणीतत्वादिति
दृष्ट्याभ्यां विरोधाच्च, तेषां नासन्नप्रणीतता । नियमाद्गम्यते यस्मान्नासन्नप्रणीतत्वादिति
‘प्रतिपक्षे’त्यादि, प्रतिपक्षागमानां अधिकृतार्थवाचकानां दृष्ट्याभ्यां विरोधतः कारणात्, तथा अनासन्नप्रणीतत्वादिति
॥ १४० ॥ ‘दृष्टे’त्यादि, दृष्ट्याभ्यां विरोधाच्चेतोः ‘तेषाम्’ आग-

दृष्ट्याभ्यां विरोधाच्च, तेषां नासन्नप्रणीतता । नियमाद्गम्यते यस्मान्नासन्नप्रणीतत्वादिति ॥ १४१ ॥ एतदेवाह—

‘प्रतिपक्षे’त्यादि, प्रतिपक्षागमानां अधिकृतार्थवाचकानां दृष्ट्याभ्यां विरोधतः कारणात्, तथा अनासन्नप्रणीतत्वादिति ॥ १४२ ॥

हेत्वन्तरतः, आगमत्वं न युज्यते, तद्वक्षणाभावादिति ॥ १४३ ॥

मानामनासन्नप्रणीतता नियमाद्गम्यते यतो यस्मात् तत्-तस्मादसावेव-दृष्टविरोधः दूर्यत इति ॥ १४२ ॥

अगम्यगमनादीनां, धर्मसाधनता क्वचित् । उक्ता लोकप्रसिद्धेन, प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ १४३ ॥

स्वधर्मोत्कर्षा(र्षणा)देव, तथा मुक्तिरपीष्यते । हेत्वभावेन तद्भावी, नित्य इष्टेन बाध्यते ॥ १४३ ॥

‘अगम्ये’त्यादि, ‘अगम्यगमनादीनां’ भगिन्यादिगमनमांसभक्षणादीनां धर्मसाधनता क्वचित् मण्डलतद्भावी

‘उक्ता’ प्रतिपादिता सा लोकप्रसिद्धेन-आविद्धद्वन्द्वनादिसम्भूतेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, प्रतीत्या बाध्यत इति भावः

॥ १४२ ॥ उक्तो लोकदृष्टविरोधः, इष्टविरोधमाह—‘स्वधर्मोत्कर्षादेव’ अगम्यगमनादियुक्तपदिव तथा मुक्तिरपीष्यते,

शास्त्र०
हारि०
१. चार्वाक-
सूक्तः

॥ २१ ॥

अधिकृतागम्यगमनादिभिः, यदि नामैवं ततः किमित्याह—‘हेत्वभावेन’ अगम्यगमनाद्युत्कर्षाभावेन ‘तद्भावः’ मुक्ति-
भावः ‘नित्यः’ शाश्वतः इष्टेन वाच्यते, हेत्वभावेन तत्प्रकर्षाभावे परममाध्यस्थाभाववत्तद्भावादिति ॥ १४३ ॥ पराभि-
प्रायसाह—‘माध्यस्थ्य’मित्यादिना, माध्यस्थ्यमेव ‘तद्धेतुः’ मुक्तिहेतुः परो वर्तते, किन्त्वगम्यगमनादिना साध्यते
तत्परं, गम्यागम्यादिषु तुल्यतया प्रवृत्तिः येन प्रकारेण, नैतदेवं, तेन दोषो न कश्चन प्रतिभाति, परममाध्यस्थादेव
मुक्तिसिद्धिरिति ॥ १४४ ॥ अत्रोत्तरम्—

एतदप्युक्तिमात्रं यद्गम्यगमनादिषु । तथाऽप्रवृत्तितो युक्त्या, माध्यस्थ्यं नोपपद्यते ॥ १४५ ॥
अप्रवृत्त्यैव सर्वत्र, यथासामर्थ्यभावतः । विशुद्धभावनाभ्यासात्, तन्माध्यस्थ्यं परं यतः ॥ १४६ ॥
‘एतदपी’त्यादि, ‘एतदपि’ अनन्तरोदितमुक्तिमात्रं ‘यत्’ यस्मात् ‘अगम्यगमनादिषु’ अनन्तरोदितेषु ‘तथाऽप्रवृ-
त्तितः’ तुल्यतयाऽप्रवृत्तेः ‘युक्त्या’ न्यायेन माध्यस्थ्यं नोपपद्यते परमिति ॥ १४५ ॥ यथोपपद्यते तथाऽऽह—‘अप्रवृत्त्यै-
वे’त्यादि, अप्रवृत्त्यैव ‘सर्वत्र’ गम्यागम्यादौ, ‘यथासामर्थ्यभावतः’ यथासामर्थ्यभावनाप्रवृत्त्या, ‘विशुद्धभावना-
भ्यासात्’ यथोचितं भावनाऽभ्यासात् जायते तन्माध्यस्थ्यं ‘परं’ सर्वत्राप्रवृत्तिरूपं यतः, अतोऽन्यथा नोपपद्यत इति
भावः ॥ १४६ ॥ पराभिप्रायमाह—

यावदेवंविधं नैतत्प्रवृत्तिस्तावेदेव या । साऽविशेषेण साध्वीति, तस्योत्कर्षप्रसाधनात् ॥ १४७ ॥

॥ २१ ॥

मण्डलत-
न्निरासः

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ २२ ॥

आस्ति, यदि नामैवं ततः किमित्याह-ततः 'तस्यापि' संसारमोचकस्य एष दोषो-मुक्तेरनित्यत्वलक्षणः अवारितः, तुल्य
एवेत्यर्थः ॥ १५० ॥ एतदेव भावयन्नाह—
मुक्तिः कर्मक्षयादेव, जायते नान्यतः क्वचित् । जन्मादिरहिता यत्तस्य एवात्र निरूप्यते ॥ १५१ ॥
रहिता मुक्तिर्नित्येत्यर्थः, 'यत्' यस्मादेवं 'तत्' तस्मात् 'स एव' कर्मक्षयो निरूप्यत इति ॥ १५१ ॥ निरूप्यन्नाह—
'हिंसाद्युत्कर्षसाध्यो वा, तद्विपर्ययजोऽपि वा । अन्यहेतुरहेतुर्वा, स वै कर्मक्षयो ननु ? ॥ १५२ ॥
वक्षितोऽपरहेतुः 'अहेतुर्वा' हिंसोत्तरदुःखापनयनोत्कर्षसाध्यो वा तद्विपर्ययजोऽपि वा 'अन्यहेतुः' अवि-
हिंसाद्युत्कर्षसाध्यत्वे, तद्भावे न तस्स्थितिः । कर्मक्षयस्य 'तद्भावे' हिंसाद्युत्कर्षाभावे 'न तस्स्थितिः' न कर्मक्षयस्थितिः,
'हिंसादी'त्यादि, हिंसाद्युत्कर्षसाध्यत्वे, तद्भावे न तस्स्थितिः । कर्मक्षयस्य 'तद्भावे' हिंसाद्युत्कर्षाभावे 'न तस्स्थितिः' न कर्मक्षयस्थितिः,
एकाधारक्रियाफलत्वात्, यदि नामैवं ततः किम्? इत्याह-कर्मक्षयाऽस्थितौ च सत्यां स्यान्मुक्तानां मुक्तताक्षितिरिति
॥ १५३ ॥ तथा—
तद्विपर्ययसाध्यत्वे परसिद्धान्तसंस्थितिः । कर्मक्षयः सतां यस्मादहिंसादिप्रसाधनः ॥ १५४ ॥

॥ २२ ॥

संसार-
मोचक-
निरासः

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
सूत्रकः

॥ २३ ॥

न हिंस्यादिह भूतानि, हिंसनं दोषकृन्मतम् । दाहवद्वैद्यके स्पष्टसुत्सर्गप्रतिषेधतः ॥ १५८ ॥
'न हिंस्या'दित्यादि, 'न हिंस्यादिह भूतानि' इत्यत्र इहशब्दोऽन्यस्थाने प्रयुक्तदृच्छन्दोभङ्गभयाद्, एवं तु द्रष्टव्यः, न हिंस्याद्भूतानि 'इह' वेदे हिंसनं 'दोषकृन्मतं' पापकृदिष्टं स्पष्टमिति सम्बन्धः । निर्दर्शनमाह—'दाहवद्वैद्यके' इति यथा वैद्यके दुःखादिकरत्वेन दोषकृदिष्टसद्वदित्यर्थः । उभयत्र युक्तिमाह—'उत्सर्गप्रतिषेधतः' न दाहः कार्यं इति प्रतिषेधवन्न हिंस्याद्भूतानीति सामान्यप्रतिषेधात् ॥ १५८ ॥ यतश्चैवम्—

'ततः' इत्यादि, ततः 'व्याधिनिवृत्त्यर्थं' व्याधुपशमार्थं दाहः कार्यस्तु एवं चोदिते सति न 'ततोऽपि न दोषः स्यात्फलोद्देशेन चोदनात् ॥ १५९ ॥
'दोषः' दुःखादिकरत्वलक्षणः, किन्तु स्यादेव, कुतः? इत्याह—'फलोद्देशेन' व्याधिनिवृत्तिफलोपन्यासेन 'चोदनात्' कारणात् ॥ १५९ ॥ दार्ष्टान्तिकयोजनामाह—'एव'मित्यादिना—

एवं 'तत्फलभावेऽपि, चोदनातोऽपि सर्वथा । भ्रुवमौत्सर्गिको दोषो, जायते फलचोदनात् ॥ १६० ॥
इत्याह—'फलोद्देशेन' भूत्यादिभावेऽपीति भावः, चोदनातोऽपि सर्वथा भ्रुवमौत्सर्गिको दोषो जायते, पापकृत्त्वं, कुतः? तद्विशन्नाह—
प्रस्तुतागमचेष्टया दृष्टेष्टविरुद्धतामभिधाया-

वैदिकमत-
निरासः

॥ २३ ॥

शास्त्र०
हारी०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ २४ ॥

‘तदन्ये तु’ वादिनः ‘सिधः’ परस्परं सामग्र्यपेक्षया, ससुदितानामेवेत्यर्थः ॥ १६४ ॥ कालवादिमतमाह-‘न काले’त्यादिना-
न कालव्यतिरेकेण, गर्भबालशुभादिकम् । अतिक्रिञ्चायते लोके, तदसौ कारणं किल ॥ १६५ ॥
‘न कालव्यतिरेकेण’ न कालमन्तरेण गर्भबालशुभादिकं ‘यत्’ यस्मात्क्रिञ्चायते लोके तदसौ-कालः कारणं
कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६६ ॥
‘काल’ इत्यादि, कालः ‘पचति भूतानि’ परिणतिं नयतीत्यर्थः, कालः ‘संहरति’ प्रजाः पर्यायान्तरेण स्यापयति,
कालः सुप्तेषु ‘जागर्ति’ आपदमभि रक्षति, एवं कालो हि ‘दुरतिक्रमः’ नान्यथा कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

स्यैव सामर्थ्यमाह-‘किञ्चे’त्यादिना-
किं च कालाहते नैव, बुद्धपक्तिरपीष्यते । स्थाल्यादिसंनिधानेऽपि, ततः कालादसौ मता ॥ १६७ ॥
किञ्च-‘कालाहते’ कालमनिद्वैव न-नैव बुद्धपक्तिरप्यास्तामन्यत् ‘स्थाल्यादिसंनिधानेऽपि’ परेष्टकारणभावेऽपीत्यर्थः,
यत एवं ततः कालादसौ मता, तन्निपातनादव्यतिरेकोपपत्तेः ॥ १६७ ॥ विपक्षे दोषमाह-‘काले’त्यादिना-

कालाभावे च गर्भादि, सर्वं स्यादव्यवस्थया । परेष्टहेतुसम्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ १६८ ॥
कालाभावे सति किम्? इत्याह-गर्भादि कार्यं सर्वं ‘स्यात्’ भवेत् ‘अव्यवस्थया’ अनियमेन, कुतः? इत्याह-‘परेष्टहेतु-

कालादि-
वाद्-
निरासः

॥ २४ ॥

१६८ ॥

तद्वैतैल्यनवस्था ॥ १६८ ॥

तदपि तद्वैतैल्यनवस्था ॥ १६८ ॥

तदपि तद्वैतैल्यनवस्था ॥ १६८ ॥

सम्भावमात्रादेव' द्राम्यसंयोगादिमात्रादेव तद्वैतैल्यनवस्था ॥ १६८ ॥

स्वभाववादिमताभिधिरसयाऽऽह—
स्वभाववादिमताभिधिरसयाऽऽह—

न स्वभावातिरेकेण, गर्भनालशुभादिकम् । यत्किञ्चिज्जायते लोके, तदन्नो कारणं किल ॥ १६९ ॥

‘ने’त्यादि, ‘न स्वभावातिरेकेण’ न स्वभावमन्तरेण गर्भनालशुभादिकं ‘यत्’ यस्मात्किञ्चिज्जायते लोके तत्र ‘असौ’
स्वभावः कारणं किलेति ॥ १६९ ॥ एतदेवाभिधिल्लुपह—
स्वभावाः स्वभावेन, स्वभावार्थः ‘स्वभावेन’ आत्मीयया सतया स्वभावै-आत्मीयत्मीये भावे ‘तथा’
‘सर्वे’त्यादि, ‘स्वभावाः’ सर्वापदार्थः ‘स्वभावेन’ स्वभावेनैव, ‘कामत्रारपरानुत्ताः’ अनियतभावान्तिरेक्षाः ॥ १७० ॥

‘सर्वे’त्यादि, ‘स्वभावाः’ सर्वापदार्थः ‘स्वभावेन’ स्वभावेनैव, ‘कामत्रारपरानुत्ताः’ अनियतभावान्तिरेक्षाः ॥ १७० ॥
‘तथा’ तेन तेन प्रकारेण वर्तन्ते (अथ निवर्तन्ते) स्वभावेनैव, ‘कामत्रारपरानुत्ताः’ अनियतभावान्तिरेक्षाः ॥ १७१ ॥

स्वभावात्सर्वैत्र सामर्थ्यमाह—
स्वभावात्सर्वैत्र सामर्थ्यमाह—

न विनेह स्वभावेन, मुद्गप्रकिरपीष्यते । तथाकालादिभावेऽपि, नाश्रमापस्य सा यत्तः ॥ १७२ ॥
‘न विनेहे’त्यादि, न विना ‘इह’ लोके ‘स्वभावेन’ तथायोग्यतालक्षणेन मुद्गप्रकिरपीष्यते, ‘तथाकालादिभावेऽपि’
अभीष्टकालादिसंनिधानेऽपि सति नाश्रमापकस्य-कङ्कडुकस्य-सा-प्रकिर्यत इति ॥ १७३ ॥ विषये दोषमाह—
अतस्वभावात्तद्वैतैल्यप्रसङ्गेऽतिव्यारितः । तुल्ये तत्र मुद्गः कुम्भे, न घटादील्ययुक्तिमतः ॥ १७३ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ २५ ॥

‘अतस्त्वभावे’त्यादि, अतस्त्वभावात्कारणात् ‘तद्भावे’ विवक्षितकार्यभावेऽतिप्रसङ्गो नाम दोषः सोऽनिवारितः, एतदेव स्पष्टयति-तुल्ये तत्र-अतस्त्वभावत्वे मृदः कारणात्कुम्भो भवति न पटादीत्येतदयुक्तिमदिति ॥ १७२ ॥ नियति-
वादिमताभिधित्सयाऽऽह—
नियतेनैव रूपेण, सर्वे भावा भवन्ति यत् । ततो नियतिजा हेतुः, तत्स्वरूपानुवेधतः ॥ १७३ ॥

‘नियतेनैव’त्यादि, ‘नियतेनैव रूपेण’ अन्यूनानतिरिक्तेन सर्वे ‘भावाः’ पदार्था भवन्ति ‘यत्’ यस्मात् तत्-तस्मात्
‘नियतिजाः’ तथाभूततत्त्वान्तरजा एवैते ‘तत्स्वरूपानुवेधतः’ नियतित्वस्वरूपानुवेधात् ॥ १७३ ॥ एतदेवाभिधित्सुराह—
यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा । नियतं जायते न्यायात्, क एतां बाधितुं क्षमः? ॥ १७४ ॥

‘यद्यदैव’त्यादि, ‘यत्’ वस्तु ‘यदैव’ यस्मिन्नेव काले ‘यतः’ कारणात् ‘यावत्’ इति यावत्परिमाणं ‘तत्’ वस्तु ‘तदैव’
तस्मिन्नेव काले ‘ततः’ कारणात् ‘तथा’ तावत्परिमाणं नियतं जायते चैव, नियतानि यतः कारणाणीत्यभिप्रायः, एवं
न्यायात्कः ‘एतां’ नियतिं बाधितुं क्षमो?, नैव कश्चिदिति ॥ १७४ ॥ नियतेरेव सामर्थ्यमाह—‘नचे’त्यादिना—
न चर्ते नियतिं लोके, मुद्गपक्तिरपीक्ष्यते । तत्स्वभावादिभावेऽपि, नासावनियता यतः ॥ १७५ ॥

‘न चर्ते’ न च विना नियतिमुक्त्वक्षणां लोके मुद्गपक्तिरपीक्ष्यते, ‘तत्स्वभावादिभावेऽपि’ पक्तिस्वभावादिसन्निधा-
नेऽपि नासौ पक्तिरनियता यतः, तदविशेषेऽपि सारूपित्वेन नियतत्वात् ॥ १७५ ॥ विपक्षे दोषमाह—

स्वभाव-
नियति-
बाधो

॥ २५ ॥

॥ १७६ ॥

क्रियावैफल्यमेव च ॥ १७६ ॥

अन्योऽन्यात्मकतापत्तेः, प्रसज्यते, एते हि तत एव, तच्च तदन्यथा

अनियतहेतुत्वेन, तथाऽन्योन्यात्मकतापत्तेः, अनियतहेतुत्वेन

तथा नियतेन

अन्यथाऽनियतत्वेन, सर्वाभावः प्रसज्यते । अन्योऽन्यात्मकतापत्तेः, क्रियावैफल्यमेव च ॥ १७६ ॥

‘अन्यथे’त्यादि, अन्या-यद्येवं नेष्यते ततोऽनियतत्वेन हेतुना सर्वाभावः प्रसज्यते, एते हि तत एव, तच्च तदन्यथा

भवतीति प्राप्तं, न चैतदेवमिति, तदन्यवद्भीष्टस्याव्यभावा इति सर्वाभावः, तथाऽन्योन्यात्मकतापत्तेः, अनियतहेतुत्वेन

घटपटादीनां, क्रियावैफल्यमेव च प्रसज्यते, घटादिनां मृदु जयाद्वानेऽपि तदभिमतत्वेन तदसिद्धेरिति, तथा नियतेन

तत्त्वान्तरेण सर्वान्वयव्यतिरेकसिद्धेरिति भावनीयम् ॥ १७६ ॥ कर्मवद्विमता आह—

न भोक्तृव्यतिरेकेण, भाग्यं जगति विद्यते । न चाकृतस्य भोक्ता स्यान्मुक्तानां भोगभावतः ॥१७७॥

‘न भोक्तृ’ इत्यादि, ‘न भोक्तृव्यतिरेकेण’ न भोक्तारमन्तरेण भाग्यं जगति विद्यते, सम्बन्धिदृश्यत्वेन भोगभाव-

पत्तेः, न चाकृतस्य-स्वयमनुपात्तस्य ‘भोक्ता स्यात्’ भोक्ता भवेत्, कुतः? इत्याह—

वतः’ भोगप्रसङ्गात् ॥ १७७ ॥ यदि नामैवं ततः किम्? इत्याह—

भाग्यं च विश्वं सत्त्वानां, विधिना तेन तेन यत् । दृश्यतेऽदृश्यश्चमेवंदं, तस्मात्तत्कर्मजं हि तत् ॥१७८॥

भाग्यं च विश्वं सत्त्वानां, विधिना तेन तेन यत् । दृश्यतेऽदृश्यश्चमेवंदं, तस्मात्तत्कर्मजं हि तत् ॥१७८॥

‘भाग्यं च’त्यादि, भाग्यं च ‘विश्वं’ जगत् सत्त्वानां ‘विधिना’ प्रकरणेन तेन तेन यद् दृश्यते अध्यक्षमेवेदमप्रति-

पत्तिः(त्तेः), तस्मात्तत्कर्मजमेव तदिति ॥ १७८ ॥ एतदेव समर्थयति-‘न च’त्यादिना—

न च तत्कर्मवैद्युर्थे, मुद्रपक्तिरपीक्ष्यते । स्याल्यादिभङ्गभावेन, यत् क्वचिन्नोपपद्यते ॥ १७९ ॥

न च तत्कर्मवैद्युर्थे, मुद्रपक्तिरपीक्ष्यते । स्याल्यादिभङ्गभावेन, यत् क्वचिन्नोपपद्यते ॥ १७९ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
सकः

॥ २६ ॥

न च 'तत्कर्मवैधुर्षे' भोक्तृकर्मवैगुण्य इत्यर्थः, मुह्यपक्तिरपीष्यते,
॥ १७९ ॥ विपक्षे वाधामाह—
चित्रं भोग्यं तथा चित्रात्कर्मणोऽहेतुताऽन्यथा । तस्य यस्याद्विचित्रत्वं, नियत्यादेर्न युज्यते ॥ १८० ॥

'चित्र'मित्यादि, चित्रं भोग्यं नानाप्रकारं 'तथा' तेन प्रकारेण (चित्रात् कर्मणः—अदृष्टात्, अन्यथाऽहेतुता, तस्य भोग्यस्य यस्माद् एकरूपत्वात् विचित्रत्वं) नियत्यादेः सकाशात् युज्यते ॥ १८० ॥ एतदेव भावयन्नाह—
नियते'रित्यादि, 'नियते' उक्तलक्षणायाः 'नियतात्मत्वात्' एकस्वभावत्वात् 'नियतानां' कार्याणां 'समानता' तुल्यता, स्यादिति शेषः, 'तथा' तेन प्रकारेण समानकार्यकारणरूपेण 'अनियतभावे च' अनवस्थितत्वे च सति नियतेरभ्युपगम्यमाने 'बलात्' सामर्थ्यादेव 'स्यात्तद्विचित्रता' भवेन्नियतवैचित्र्यं, हेतुभेदमन्तरेण फलभेदायोगादिति ॥ १८१ ॥ अस्वेवमपि न च तन्मात्रभावादेर्युज्यतेऽस्या विचित्रता । लदन्य (त) भेदकं मुक्त्वा, सम्यग्यायाविरोधतः ॥ १८२ ॥

'न चे'त्यादि, न च 'तन्मात्रभावादेः' नियतिमात्रभावपरिणामाभ्यां सकाशात् 'युज्यते' घटते 'अस्याः' नियतेः विचित्रता 'तदन्यत्' नियतिभिन्नं 'भेदकं' वस्तु 'मुक्त्वा' विहाय सम्यग्यायाविरोधतः, नापीजं किञ्चिद्भवतीति सत्या सा विरोधितेत्यर्थः ॥ १८२ ॥ एतदेव प्रकटयन्नाह—

कर्मवादः

॥ २६ ॥

न जलस्यैकरूपस्य, विद्यत्पाताद्विचित्रना । ऊपरादिधराभेदमन्तरेणोपजायते ॥ १८३ ॥

‘न जले’त्यादि, न जलस्यैकरूपस्य गतो जलत्वेन ‘विद्यत्पातेन’ विचित्रता वर्णादिभेदेन ‘ऊपरादिधराभेदं’ ऊपरैतरपृथिवीभेदमन्तरेणोपजायते, सकललोकसिद्धमेतत् ॥ १८३ ॥ यदि नामैवं ततः किम्? इत्याह—

तद्भिन्नभेदकत्वे च, तत्र तस्या न कर्तृता । तत्कर्तृत्वे न चित्रत्वं, तद्वत्तस्याप्यलङ्घनम् ॥ १८४ ॥

‘त’दित्यादि, ‘तद्भिन्नभेदकत्वे च’ नियतिभिन्नभेदकभावे चान्युपगम्यमाने ‘तत्र’ भेदके ‘तस्याः’ नियतेः न कर्तृता, तद्व्यतिरेकेण सामर्थ्याभावात्, तत्कर्तृत्वे च चित्रत्वं ‘तद्वत्’ नियतिवत् ‘तस्यापि’ भेदकस्य अत्तन्तं, कारणस्वरूपत्वं कार्यस्येति ॥ १८४ ॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

तस्या एव तथाभूतः, स्वभावो यदि चेप्यते । त्यक्तो नियतिवादः स्यात्, स्वभावाश्रयणाच्च ॥ १८५ ॥

‘तस्याः’ इत्यादि, ‘तस्या एव’ नियतेः ‘तथाभूतः’ विचित्रभेदकजनरूपः स्वभावः—स्वसत्तालक्षणो यदि चेप्यते परेण ततः को दोषः? इत्याह—त्यक्तो नियतिवादः स्यात्, कथम्? इत्याह—स्वभावाश्रयणाच्च ॥ १८५ ॥ केवलभेदक-

स्वभाववादस्याप्यसाधुतामाह—

स्वो भावश्च स्वभावोऽपि, स्वसत्तेव हि भावतः । तस्यापि भेदकाभावे, वैचित्र्यं नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

स्तवकः

॥ २७ ॥

‘स्वो भाव’ इत्यादि, ‘स्वः’ आत्मीयो भावोऽपि भण्यते स्वसत्त्वैव हि ‘भावतः’ परमार्थतः, ‘तस्यापि’ स्वभावस्य भेद-
काभावे सति वैचित्र्यं नोपपद्यते, स्वसत्ताऽविशेषात् ॥ १८६ ॥ यदि नास्मैवं ततः किम्? इत्याह—
‘ततः’ इत्यादि, ततः ‘तस्य’ स्वभावस्याविशिष्टत्वात्कारणात् ‘युगपत्’ एकदैव विश्वसम्भवः, यावता ततो भवितव्यं,
न चासौ विश्वसम्भवः, इत्येवं सद्युक्त्या तद्वादोऽपि न सङ्गत इति ॥ १८७ ॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

तत्तत्कालादिसापेक्षो, विश्वहेतुः स चेन्ननु । मुक्तः स्वभाववादः स्यात्, कालवादपरिग्रहात् ॥ १८७ ॥

तत्तत्कालादिसापेक्षः सन् विश्वहेतुः स चेत् स्वभावो नन्वेवं मुक्तः स्वभाववादः ‘स्यात्’ भवेत्, कालवादपरिग्रहा-
दिति ॥ १८८ ॥ केवलकालवादपरिजिहीर्षयाऽऽह—
कालोऽपि समयादिर्यत्केवलः सोऽपि कारणम् । तत एव ह्यसंभूतेः, कस्यचिन्नोपपद्यते ॥ १८९ ॥

‘कालोऽपी’त्यादि, कालोऽपि समयादिः ‘यत्’ यस्मात्केवलः सोऽपि-कालः कारणं तत एव हि कालादसम्भूतेः कस्य-
चिद्भस्तुनो नोपपद्यत इति ॥ १८९ ॥ दोषान्तरमाह—‘यतश्चे’त्यादिना—
यतश्च काले तुल्येऽपि, सर्वत्रैव न तत्फलम् । अतो हेत्वन्तरापेक्षं, विज्ञेयं तद्विचक्षणैः ॥ १९० ॥

केवलनिय-
तिवादादि-
खण्डनम्

॥ २७ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
सत्त्वकः

॥ २८ ॥

‘ईश्वरः’ इत्यादि, ‘ईश्वरः’ आत्मविशेषः प्रेरकत्वेन हितादौ कर्त्ता कैश्चिद्विद्मिष्यते ‘सूरिभिः’ पण्डितैरिति श्लोकाः, ‘अचि-
न्त्याचिच्छक्तियुतः’ अचिन्त्यज्ञानसामर्थ्योपेतः, अनादिबुद्धश्च, सदैवाकर्म्मत्वर्थः ॥ १९४ ॥ एतदेवाह-‘ज्ञान’मित्यादिना-
ज्ञानम् ‘अप्रतिघं’ सर्वत्राप्रतिहतं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १९५ ॥
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः, अनाद्येवेति भावः ॥ १९५ ॥ अस्य कर्त्तृ[ज]त्वमाह-‘अज्ञ’ इत्यादिना-
ज्ञस्य च तदयोगात्, तन्त्वतो ज्ञत्वानुपपत्तेः, यतश्चैवमत ईश्वरप्रेरितः सन् गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ १९६ ॥
अन्ये त्वभिदभत्यन्न, वीतरागस्य भावतः । इत्थं प्रयोजनाभावात्, कर्त्तृत्वं बुज्यते कथम्? ॥ १९७ ॥
‘अन्ये’ इत्यादि, अन्ये त्वभिदधति ‘अन्न’ वस्तुनि वीतरागस्य भावतः ‘इत्थं’ यथोक्तं, यथोक्तप्रेरकत्वे, प्रयोजनाभावात्
हेतोः कर्त्तृत्वं बुज्यते कथं?, नैवेत्यर्थः ॥ १९७ ॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह—
नरकादिफले काँश्चित्काँश्चित्स्वर्गादिसाधने । कर्म्मणि प्रेरयत्याशु, स जन्तून् केन हेतुना ? ॥ १९८ ॥

ईश्वरवाद
खण्डनम्

॥ २८ ॥

॥ १९८ ॥

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

‘दानादौ कर्मणि प्रेरयति’

‘आशु’ शीघ्रं

कर्मणि प्रेरयति ।

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्त्वकः

॥ २९ ॥

कर्मादिस्तत्स्वभावत्वे, न किञ्चिद्वाध्यते विभोः । विभोस्तु तत्स्वभावत्वे, कृतकृत्यत्वबाधनम् ॥ २०२ ॥
'कर्मादि'रित्यादि, 'कर्मादेः' कर्मादिसर्गयोः 'तत्स्वभावत्वे' ईशानपेक्षफलदानस्वभावत्वे न किञ्चिद्वाध्यते 'विभोः'
ईश्वरस्य, किन्त्वनुपकारिणः कर्तृत्वमपि न सिध्यतीत्यभिप्रायः, विभोस्तु 'तत्स्वभावत्वे' कर्मफलदापनादिसर्गकरणस्वभावत्वे
कृतकृत्यत्वबाधनं, तत्सम्पादनेनानिष्ठितार्थत्वादिति ॥ २०२ ॥ एवं प्रत्ययादौ एव काश (कर्तृवादोऽनवकाश) इति
गम्यमान इत्याह (इदमाह) —

ततश्चेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं युज्यते परम् । सम्यग्ग्यायाविरोधेन, यथाऽऽहुः शुद्धबुद्ध्यः ॥ २०३ ॥
'ततश्चे'त्यादि, ततश्चेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं लोकप्रसिद्धो युज्यते परं सम्यग्ग्यायाविरोधेन, कथम् ? इत्याह-यथाऽऽहुः
शुद्धबुद्ध्यः-साधव इति ॥ २०३ ॥ एतदेव दर्शयति-'ईश्वर' इत्यादिना—
ईश्वरः परमात्मैव, तदुक्तव्रतसेवनात् । यतो मुक्तिस्तत्सत्याः, कर्त्ता स्याद्गुणभावतः ॥ २०४ ॥
ईश्वरः परमात्मैव, यः कश्चित्सर्वज्ञः, 'तदुक्तव्रतसेवनात्' अहिंसादिपालनादित्यर्थः, यतो मुक्तिर्भवति तत्सत्याः-मुक्तेः
कर्त्ता स्यात् (गुणभावतः-निमतत्वेन कर्तृत्वोपचारात्) ॥ २०४ ॥

तदनासेवनादेव, यत्संसारोऽपि तत्त्वतः । तेन तस्यापि कर्तृत्वं, कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ २०५ ॥
'तदे'त्यादि, 'तदनासेवनादेव' तदुक्तव्रतापालनादेव यत् संसारोऽपि तत्त्वतः जीवस्य 'तेन' हेतुना 'तस्यापि' संसारस्यापि
कर्तृत्वं कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ २०५ ॥ कर्तृत्वं कल्प्यमानमपायदर्शनेन न दुष्यतीति कल्पनागुणमाह-'कर्त्ताय'मित्यादिना—

॥ २९ ॥

ईश्वरवाद-
खण्डनम्

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ३० ॥

‘आर्ष’मित्यादि, आर्षं च-वेदादि धर्मशास्त्रं च-पुराणादि ‘वेदशास्त्राविरोधिना’ एतत्पामाण्ये सति परस्परविरोधिना यस्तर्कैणोहेत, तत्र(त्र) युक्तिलक्षणेन ‘अनुसन्धत्ते’ तदुक्तानुसन्धानं करोति स धर्म ‘विन्दते’ जानाति, ‘नेतरः’ ऊहरहित इति ॥ २१० ॥ वार्त्तान्तराभिधित्तयाऽऽह—
प्रधानोद्भवमन्ये तु, मन्यन्ते सर्वमेव हि । महदादिक्रमेणेह, कार्यजातं विपश्चितः ॥ २११ ॥
प्रधानात् महतो भावोऽहङ्कारस्य ततोऽपि च । अक्षतन्मात्रवर्गस्य, तन्मात्राद्भूतसंहतेः ॥ २१२ ॥
घटाद्यपि पृथिव्यादिपरिणामसमुद्भवम् । नात्मन्यापारजं किञ्चित्तेषां लोकेऽपि विद्यते ॥ २१३ ॥
‘प्रधाने’त्यादि, प्रधत्ते प्रधीयते वाऽधिकारा अस्मिन्निति प्रधानं-सत्त्वादिसामान्यावस्थादिलक्षणं तदुद्भवमन्ये तु साक्षा न्मन्यन्ते सर्वमेव हि लोकान्तर्गतं, महदादिक्रमेणेह वक्ष्यमाणलक्षणेन कार्यजातं ‘विपश्चितः’ पण्डिता इति ॥ २११ ॥
एतदेवाह-‘प्रधाने’त्यादिना, प्रधानात् सकाशात् ‘महतः’ तत्त्वस्य बुद्धितत्त्वस्य भावः अभिव्यक्तिरूपः, अहङ्कारस्य-वैकारिकादेः ‘ततोऽपि च’ महतः, यद्वा ततोऽपि-अहङ्काराद् ‘अक्षतन्मात्रवर्गस्य’ अक्षाणि-एकादेशेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियादीनि तन्मात्राणि-पञ्च शब्दतन्मात्रादीनि, तन्मात्रेभ्यो भूतसंहतेः-आकाशादिलक्षणाया इति ॥ २१२ ॥ स्थूलं कार्यमधिव्यापारजं किञ्चित्तेषां-साह्यानां लोकेऽपि विद्यते, अकर्तृत्वादात्मन इति ॥ २१३ ॥ वार्त्तान्तरमाह-‘अन्ये’त्यादिना—

सांख्यवा
दखण्डनम्

॥ ३० ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
सत्त्वकः

॥ ३१ ॥

दंहात्पृथक्त्व एवास्य, न च हिंसादयः क्वचित् । तदभावेऽनिमित्तत्वात्, कथं बन्धः शुभाशुभः ? ॥ २२५ ॥
बन्धाहते न संसारो, मुक्तिर्वाऽस्योपपद्यते । यस्मादि तदभावे च, सर्वमेव ह्यपार्थक्यम् ॥ २२६ ॥

‘अन्ये तु’ सौगतादयो ब्रुवते ह्येतत्-अनन्तरोदितं प्रक्रियामावर्णनं, न तात्त्विकमेव, यस्मादेवमविचार्यैव तत्-
तस्माद् युक्त्या श्रद्धया गम्यते परं, नान्य उपाय इति ॥ २१४ ॥ एतदेवाह-‘युक्त्या त्वि’त्यादिना-युक्त्या तु वाच्यते,
कथमित्याह-यस्मात्प्रधानं नित्यमित्येते तैर्वादिभिः, तथात्वाप्रच्युतौ च अस्य-प्रधानस्य महदादि कथं भवेत्?, न युज्यते,
इत्यर्थः ॥ २१५ ॥ परमिप्रायमाह-‘तस्यैवे’त्यादिना-‘तस्यैव’ प्रधानस्य ‘तत्स्वभावत्वात्’ सन्निधानमात्रेण महदादि-
जननस्वभावत्वादिति, एवं चेन्महदादि भवेत्तत्राह-किं न सर्वदा भवति?, तत्स्वभावत्वाविशेषात्, अत एव-तस्यैव तत्स्व-
भावत्वात्-कदाचिदेव सन्निधानमात्रेण महदादिजननस्वभावत्वादिति चेदत्राह-‘तस्य’ प्रधानस्य ‘तथात्वे’ स्वरूपनिय-
तत्वेऽविकृतत्वे सति ननु ‘तत्’ महदादि ‘कृतः’ कस्मादुपादानात्?, नास्ति उपादानमित्यर्थः ॥ २१६ ॥ उपचयाभि-
धित्तयाऽऽह-न अनुपादानं तथाभावाकारणविकल्पम् ‘अन्यस्य’ सर्वथा तथाभावव्यतिरिक्तस्य प्रधानस्य भावे सति
‘अन्यत्’ एकान्ताविद्यमानं महदादि ‘जातुचित्’ कदाचित् भवेत्, सर्वथाऽसतः सत्ताऽयोगात्, तदुपादानतायां च
महदादेरभ्युपगम्यमानायां न ‘तस्य’ प्रधानस्य एकान्तनित्यता, तस्यैव तथाभवनादिति ॥ २१७ ॥ स्थूलमपि सकर्तृक-
मिति प्रतिपादयन्नाह-घटाद्यपि कार्यं कुलालादिसापेक्षं सत् दृश्यते ‘भवत्’ उत्पद्यमानं, यतश्चैवमतो न घटादि पृथि-

प्रकृतिवादे
सांख्य-
वार्त्ता

॥ ३१ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ३२ ॥

रणाद्, अभ्युपगमे चाविप्रतिपत्तिः ॥ २२४ ॥ दोषान्तरमाह—'देहा' इत्यादिना, देहात्पृथक्त्व एवास्य-आत्मनः न च हिंसा-
दयः, आदिशब्दानुग्रहादिपरिग्रहः, कचिद् यत्रापीष्यते, 'तदभावे' हिंसाद्यभावेऽनिमित्तत्वात्कारणात्कथं बन्धः शुभो-
र्वाऽस्य (वा)?, नैवेत्यर्थः ॥ २२५ ॥ यदि नामैवं ततः किमित्याह—'बंधे'त्यादि, बन्धादृते न संसारः—देवादिरूपः, मुक्ति-
साध्यार्थज्ञान्यत्वाच्च ॥ २२६ ॥ पराभिप्रायमाह—'आत्मे'त्यादिना—
आत्मा न बध्यते नापि, मुच्यतेऽसौ कदाचन । बध्यते मुच्यते चापि, प्रकृतिः स्वात्मनेति चेत् ॥२२७॥
एकान्तेनैकरूपाया, नित्यायाश्च न सर्वथा । तस्याः क्रियान्तराभावाद्बन्धमोक्षौ तु युक्तिः ॥२२८॥
मोक्षः प्रकृत्ययोगो यदतोऽस्याः स कथं भवेत्? । स्वरूपविगमापत्तेस्तथा तन्नविरोधतः ॥ २२८ ॥
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र तत्राश्रमे रतः । जटी मुण्डी शिखी वापि, मुच्यते नात्र संशयः ॥ २२९ ॥
पुरुषस्योदिता मुक्तिरिति तत्रे चिरन्तनैः । इत्थं न घटते चेयमिति सर्वमयुक्तिमत् ॥ २३० ॥
आत्मा न बध्यते, पुण्यपापाभ्यां, नापि मुच्यतेऽसौ कदाचन, अवद्धत्वादेव, किं तर्हि?, बध्यते मुच्यते चापि 'प्रकृतिः'
सत्त्वादिसाम्यलक्षणा 'स्वात्मना' बन्धात्मनेति चेदत्राह—'एकान्तेने'त्यादि, एकान्तेनैकरूपायाः प्रकृतेर्नित्यायाश्च न सर्वथा
तस्याः क्रियान्तराभावात् बन्धनाभावाच्च बन्धमोक्षौ तु युक्तिः ॥ २२७-२२८ ॥ दोषान्तरमाह—'मोक्ष' इत्यादिना—

प्रकृतिवादे
सांख्य-
वार्त्ता

॥ ३२ ॥

मूर्त्तयाऽप्यात्मनो योगो, घटेन नभसो यथा । उपघातादिभावश्च, ज्ञानस्यैव सुरादिना ॥ २३६ ॥
 एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि । कपिलोक्तत्वतश्चैव, दिव्यो हि स महासुनिः ॥ २३७ ॥
 'नामूर्त्त'मित्यादि, नामूर्त्तं मूर्त्ततां याति, आकाशादौ तथाऽदर्शनात्, मूर्त्तं न यात्यमूर्त्ततां, परमाण्वादिषु तद्भावा-
 सिद्धेः, 'यत्तः' यस्मादेवं न स्वरूपविपर्ययो भवति बन्धादि अतो न्यायात्-बन्धमोक्षाद्यस्मात्कारणात् न्यायेन-युक्त्या
 'आत्मनः' जीवस्यासङ्गतं 'तया' कर्मप्रकृत्या, उभयोः स्वस्वभावनियतत्वादिति ॥ २३४ ॥ अत्रोत्तरमभिधित्सुराह—
 'देहे'त्यादि, 'देहस्पृशादिसंविन्त्या' देहे स्पृष्टे ताडिते वा संवित्तिरुपजायत इति न यात्येवेत्ययुक्तिमद्, अमूर्त्तमपि
 कथञ्चिन्मूर्त्ततां यातीत्यर्थः, एतदेवाह-अन्योऽन्यव्याप्तिजा चेयं-संवित्तिः, आत्मधर्मत्वात्, तस्य च स्पर्शाद्ययोगादिति—
 एवं बन्धादि सङ्गतं कर्मप्रकृत्यात्मनोः, कथञ्चिदितरेतररूपापत्तेरिति ॥ २३५ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह—'मूर्त्तये'त्यादि,
 मूर्त्तयाऽपि कर्मप्रकृत्या 'आत्मनः' जीवस्य 'योगः' सम्बन्धो न्याय्य एव, निर्दर्शनमाह-घटेन सह नभसो यथा, योग
 इति, दोषान्तरपरिहारायाह—'उपघातादिभावश्च' उपघातानुग्रहभावश्च मूर्त्तया अपि कर्मप्रकृतेः सकाशादात्मनो युक्त
 एव, अत्रापि निर्दर्शनं-ज्ञानस्यैव सुरादिना, सुरयोपघातः ब्राह्म्यादिनाऽनुग्रह इति लोकसिद्धम् ॥ २३६ ॥ उपसंहरन्नाह—
 —'एव'मित्यादि, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः 'सत्य एव हि' नानृत इति, उपपत्त्यन्तरमाह—
 'कपिलोक्तत्वतः' (तथापि कुत) इत्याह-दिव्यो हि स महासुनिः, नानृतवादी, ततश्च तस्याप्ययमभिप्राय इति गर्भः
 ॥ २३७ ॥ वार्त्तान्तराभिधित्सयाऽऽह—

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ३४ ॥

सोऽन्तेवासी गुरुः सोऽयं, प्रत्यभिज्ञाऽप्यसङ्गता । दृष्टकौतुकमुद्देशः, प्रवृत्तिः प्राप्तिरेव च ॥ २४३ ॥
स्वकृतस्योपभोगस्तु, दूरोत्सारित एव हि । शीलानुष्ठानहेतुर्यः, स नश्यति तदैव यत् ॥ २४४ ॥
सन्तानापेक्षयाऽस्माकं, व्यवहारोऽखिलो भूतः । स चैक एव तस्मिंश्च, सति कस्मान्न युज्यते ? ॥ २४५ ॥
यस्मिन्नेव तु सन्ताने, आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव संधत्ते, कर्पासे रक्ता यथा ॥ २४६ ॥
एतदप्युक्तिसात्रं यन्न हेतुफलभावतः । सन्तानोऽन्यः स चायुक्त, एवासत्कार्यवादिनः ॥ २४७ ॥
'अत्रापी'त्यादि, 'अत्रापि' अनन्तरोदितमतद्वये अभिदधति 'अन्ये' जैनादयः—'स्मरणादेः' स्मरणप्रत्यभिज्ञानादे-
रसम्भवात्कारणात् बाह्यार्थवेदनाच्चैव—तद्ग्रहणपरिणामवता विज्ञानेन सर्वमेतत्—क्षणिकत्वादिसाधनं परोक्तम् 'अपा-
र्थकं' निरर्थकमित्यर्थः ॥ २४१ ॥ स्मरणाद्यसम्भवमाह—'अनुभूते'त्यादिना—'अनुभूतार्थविषयम्' अनुभूतार्थगोचरं
स्मरणं 'लौकिकं' आगोपादिसिद्धं 'यतः' यस्मात् कालान्तरे आगामिनि, तथा 'अनित्ये' निरन्वयनश्वरेऽनुभवितरि
'मुख्यं' निरुपचरितम् 'एतत्' स्मरणं 'न युज्यते' न घटत इति ॥ २४२ ॥ प्रत्यभिज्ञाऽपि न युज्यत इत्याह—'सोऽ-
न्तेवासी'त्यादि, 'सोऽन्तेवासी' सोऽयं शिष्यः, गुरुः सोऽयं, प्रत्यभिज्ञाप्येवं वा सा असङ्गता, तथा 'दृष्टकौतुकं'
लौकसिद्धम्, उद्देशस्तदप्राप्तौ, प्रवृत्तिसिद्धयप्राप्तिरेव चानिष्टस्यासङ्गतेति ॥ २४३ ॥ तथा—'स्वकृतस्य'त्यादि, 'स्वकृ-

क्षणिकवादे
ज्ञानमात्र-
वादे च
पूर्वोत्तर-
पक्षौ

॥ ३४ ॥

कादाचित्कमदो यस्माद्, उत्पादाद्यस्य तद् भुवम् । तुच्छत्वान्नेत्यतुच्छस्याप्यतुच्छत्वात्कथं बुध(त)त्? २५३
 तदा भूतेरियं तुल्या, तन्निवृत्तेर्न, तस्य किम्? । तुच्छतातेर्न भावोऽस्तु, नासत्सत्, सत्सत् कथम्? २५४
 स्वहेतोरेव तज्जातं, तत्स्वभावं यतो ननु । तदनन्तरभावित्वादितरत्राप्यदः समम् ॥ २५५ ॥
 नाहेतोरस्य भवनं, न तुच्छे तत्स्वभावता । ततः कथं नु तद्भाव, इति युक्त्या कथं समम्? ॥ २५६ ॥
 स एव भावस्तच्छेत्तुस्तथैव हि तदाऽस्थितेः । स्वनिवृत्तिस्वभावोऽस्य, भावस्यैव ततो न किम्? ॥ २५७ ॥
 ज्ञेयत्ववत्स्वभावोऽपि, न चायुक्तोऽस्य तद्विधः । तदभावे न तज्ज्ञानं, तन्निवृत्तेर्गतिः कथम्? ॥ २५८ ॥
 तत् तद्विधस्वभावं यत्, प्रत्यक्षेण तथैव हि । गृह्यते तद्गतिस्तेन, नैतत्कचिदनिश्चयात् ॥ २५९ ॥
 समारोपादसौ नेति, गृहीतं तत्त्वतस्तु तत् । यथा भावग्रहात्तस्यातिप्रसङ्गाददोऽप्यसत् ॥ २६० ॥
 गृहीतं सर्वमेतेन, तत्त्वतो निश्चयः पुनः । मितग्रहसमारोपादिति तत्त्वव्यवस्थितेः ॥ २६१ ॥
 एकत्र निश्चयोऽन्यत्र, निरंशानुभवादपि । न तथा पाटवाभावादित्यपूर्वमिदं तमः ॥ २६२ ॥
 स्वभावक्षणतो बृहद्, तुच्छता तन्निवृत्तितः । नासावेक्षणयाहिज्ञानात्सम्यग् विभाव्यते ॥ २६३ ॥

॥ २६४ ॥

साङ्करिष्यते ॥ २६५ ॥

॥ २६६ ॥

॥ २६७ ॥

॥ २६८ ॥

तस्यां च नागृहीतार्यां, तत्तथेति विनिश्चयः । नहीन्द्रियमतीतादिग्राहक साङ्करिष्यते ॥ २६४ ॥
अन्तेऽपि दर्शनं नास्य, कपालादिगतेः क्वचित् । न तदेव घटाभावो, भावत्वेन प्रतीकितः ॥ २६५ ॥
न तद्गतैर्गतिस्तस्य, प्रतिबन्धविवेकतः । तस्यैवाभवनत्वे तु, भावाविच्छेदतोऽन्वयः ॥ २६६ ॥
तस्माद्भवश्यमेष्टव्यं, तदूर्ध्वं तुच्छमेव तत् । ज्ञेयं संज्ञायते ह्येतदपरेणापि युक्तिमत् ॥ २६७ ॥
नोत्पत्त्यादेस्तयोरैक्यं, तुच्छेतरविशेषतः । निवृत्तिभेदतश्चैव, बुद्धिभेदाच्च भाव्यताम् ॥ २६८ ॥
‘नाभाव’ इत्यादि, अभावः तुच्छः भावतां याति, अतुच्छतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः, कुतः ? इत्याह—‘तदुत्पत्त्यादि-
‘तथाऽगतेः’ भावत्वेनागतेः, तथा भावः अतुच्छः ‘नाभावमेति’ न तुच्छतां यातीह, कुतः ? भावस्य ‘असत्त्वे’
‘दोषतः’ अभावोत्पत्त्यादिदोषात् ॥ २४८ ॥ कथं दोषः ? इत्याह—‘सतोऽसत्त्वे’ इत्यादि, ‘सतः’ भावस्य असत्त्वस्य,
अभावे सति, ‘घट’ यस्मादेवं ‘तत्’ तस्मान्नस्य ते सतः पुनर्भावः, तदसत्त्वनाशात्, सदा नाशे विवक्षिते सतः
कृतकत्वात्, ‘तस्थितिः’ न विवक्षितसतः स्थितिः, सदा तन्नाशोपपत्तेरिति ॥ २४९ ॥ पराभिप्रायमाह—‘स क्षणस्थिती’त्यादिना—
‘सः’ नाशः क्षणस्थितिधर्मा चेत्, भाव एव तद्विशेषणात्, अत्राह—द्वितीयादिक्षणस्थितौ सत्यां युज्यते होतदपि—‘क्षणो-
स्थितिधर्मकत्वमस्य, तथा च—एवं च सति

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
सत्त्वकः

॥ ३६ ॥

त्यादि, क्षणस्थितौ सत्यां 'तदेव' तस्मिन्नेव काले 'अस्य' क्षणस्थितिधर्मणो वस्तुनो नास्थितिः, कुतः? इत्याह-युक्त्यस-
ङ्गतेः, क्षणस्थितिविरोधात्, न 'पश्चादपि' क्षणादूर्ध्वं सा नेति, अस्थितिः, युक्त्यसङ्गतेरेवेति, एवं तस्यैवाभवनेन सतो-
ऽसत्त्वं व्यवस्थितं, ततश्च सतोऽसत्त्व इत्यादेरनतिक्रम एव ॥ २५१ ॥ अत्रैवाक्षेपपरिहारावाह-न तं'दित्यादिना-न
'तत्' असत्त्वं भवति चेत्, तुच्छत्वादित्यभिप्रायः, अत्रोत्तरं-किं न सदा, सत्त्वं, सत्त्वाभावात्, पर आह-'तदेव'
सत्त्वमेव 'यत्' यस्मान्न भवति, निवर्तते अतो न सदा सत्त्वम्, अत्रोत्तरम्-'एतदेव' अभवनं स्वबुत्तिलक्षणं 'अस्य'
असत्त्वस्य 'अवनं' सत्त्वं 'स्वारथो विदुः' पण्डिता जानन्ति, तदात्वेनेति भावः ॥ २५२ ॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह-'कादा-
चित्क'मित्यादिना-कादाचित्कमदः-एतदसत्त्वं, तत्सत्त्वकालासत्त्वे, यस्मात्कारणाद् 'उत्पादादि' उत्पादविनाशादि-
'अस्य' असत्त्वस्य 'तत्' तस्माद् ध्रुवनियोगो न । पराभिप्रायमाह-तुच्छत्वान्नेत्यसत्त्वस्योत्पादादि, अत्रोत्तरम्-अतु-
च्छस्यापि सत्त्वस्य अनुच्छत्वात्कारणात् कथं नु 'तद्' उत्पादादि? ॥ ३५३ ॥ पर आह-'तदा भूते'रित्यादि, 'तदा
भूते'रिति तस्मिन्नेव काले उत्पत्तेः अनुच्छत्स्योत्पादादि न्याय्यम्, अत्रोत्तरम्-'इयं तुल्या' इयं-तदा भूतिः तुच्छस्यापि
तदात्मकत्वान्न तन्निवृत्तावपि तत्रान्यत्किञ्चित्, न तु तस्य निवृत्तिः, तुच्छताऽऽप्तेः, तुच्छताऽऽप्तेः, अत्रोत्तरं-न तदा भूतिः तुच्छस्यापि
निवृत्तिः?, अस्ति चेत्यभिप्रायः, पर आह-तुच्छताऽऽप्तेरिति, न तु तस्य निवृत्तिः, तुच्छताऽऽप्तेः, तुच्छताऽऽप्तेः, अत्रोत्तरं-न तदा भूतिः तुच्छस्यापि
तदात्मकत्वान्न तन्निवृत्तावपि तत्रान्यत्किञ्चित्, न तु तस्य निवृत्तिः, तुच्छताऽऽप्तेः, तुच्छताऽऽप्तेः, अत्रोत्तरं-न तदा भूतिः तुच्छस्यापि

क्षणिकपक्ष-
खण्डनं

॥ ३६ ।

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
संभवकः

॥ ३७ ॥

‘तदभावे’ ज्ञेयत्वाभावे न ‘तज्ज्ञानम्’ असत्त्वज्ञानं, ततः किमित्याह—‘तन्निवृत्तेः’ सत्त्वनिवृत्तेः ‘गतिः कथं’ परि-
च्छेदः कथमिति ॥ २५८ ॥ परामिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—‘तत्तद्विध’ इत्यादिना—‘तत्-सत्त्वं, तद् वस्तु, ‘तद्विधस्व-
भाव’ निवृत्तिरूपधर्मिकं ‘यत्’ यस्मात् तस्मात् ‘प्रत्यक्षेण’ वस्त्वध्यासना (सेन) ‘तथैव हि’ स्वधर्मवदेव ‘गृह्यते’ परि-
दनिश्चयात्’ प्रतीयभावेन सर्वत्रानिश्चयात्, यद्वा क्वचित्सभागसन्ततावनिश्चयादिति ॥ २५९ ॥ परामिप्रायमाह—
‘समारोपा’दित्यादिना—‘समारोपात्’ तदुल्यसत्त्वाध्यारोपेण ‘असौ’ निश्चयो नेति, ‘गृहीतं’ परिच्छिन्नं तत्त्वतस्तु-
तदसत्त्वं, कुतः? इत्याह—यथाभावग्रहात् ‘तस्य’ प्रत्यक्षस्य, यथाभावमेवैत(दस्तु) तद्गृह्णाति, तद्गृह्णाति, अत्र परिहारः—
‘अतिप्रसङ्गात्कारणात्’ ‘अदोऽपि असद्’ एतदपि यत्किञ्चित् ॥ २६० ॥ कुतः? इत्याह—‘गृहीत’मित्यादि, गृहीतं
सर्वं त्रैलोक्यम् ‘एतेन’ विवक्षितज्ञानेन, ‘तत्त्वतः’ परमार्थतः तत्प्रतीत्योत्पत्तेः, अत्र परिहारः—‘गृहीत’मित्यादि, गृहीतं
‘मितग्रहसमारोपात्’ मितग्रहणाध्यारोपेण ‘इति’ एवं तत्त्वव्यवस्थितेः कारणादोऽप्यसदिति योगः ॥ २६१ ॥ अत्रै-
वोपचयमाह—‘एकत्रे’त्यादिना—एकत्र निश्चयः सत्त्वे, अन्यत्र-असत्त्वे निरंशानुभवादपि-अविशिष्टान्निमित्तान्न तथा-
सत्त्वनिश्चयः पादवाभावाद्-अधिकृतानुभवमान्द्यादित्येवमपूर्वमिदं तमः, निरंशस्य पादवापादवायोगात् ॥ २६२ ॥ प्रस्तु-
तमेव समर्थयति—‘सभाव’ इत्यादिना—‘सभावक्षणतः’ स्वसत्त्वक्षणात् ‘ऊर्ध्व’ द्वितीयक्षणे ‘तुच्छता’ तदसत्त्वरूपा,
कुतः? इत्याह—‘तन्निवृत्तितः’ तस्य निवृत्तेः, यत एवमतो न ‘असौ’ तुच्छता एकक्षया(णत्रा)हिज्ञानात्, सन्मात्रया-

असतस्तु-
च्छताया
असिद्धिः

॥ ३७ ॥

॥२७१॥

प्रसञ्जनम् ॥२७१॥

प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनम् ॥२७१॥

॥२७३॥

एतेनाहेतुकत्वेऽपि, ह्यभूत्वा नाशभावतः । सत्ताऽनास्ति(शि)त्वदोषस्य, प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनम् ॥२७१॥

प्रतिक्षिप्तं च यस्य सत्तानाशित्वागोऽनिवारितम् । तुच्छरूपा स(त)दाऽसत्ता, भावातेर्नाशितोदिता ॥२७३॥

भावस्याभवनं यत्तदभावभवनं तु यत् । तत्तथाधर्मके ह्युक्तविकल्पो न विरुध्यते ॥ २७३ ॥

तदेव न भवत्येतद्विरुद्धमिव लक्ष्यते । भावो नाभावमेतीह, ततश्चैतद्व्यवस्थितम् ॥ २७४ ॥

सतोऽसत्त्वं यत्तत्रैवं, सर्वथा नोपपद्यते । भावो नाभावमेतीह, ततश्चैतद्व्यवस्थितम् ॥ २७४ ॥

‘एतेने’त्यादि, ‘एतेन’ नाशस्य निःस्वभावत्वप्रतिपादनेन अहेतुकत्वेऽपि नाशस्याङ्गीक्रियमाणे अभूत्वा नाशभावतः,

नाशो हि प्रथममभूत्वा द्वितीयक्षणे भवतीयभूत्वा तद्भावः ततश्च ‘सत्ताऽनाशित्वदोषस्य’ इत्यङ्कुरादिवत्सत्वानाशित्व-

मितरोन्मज्जचमिति दोषस्य यस्यसङ्घनं तत्प्रत्याख्यातं, निराकृतमित्यर्थः, एतद्धर्मकीर्तितोक्तम्, एतच्च प्रकरणकारेण

‘सत्त्वा(तोऽ)सत्त्वं’ इत्यादिना प्रतिक्षिप्तम् ॥ २७१ ॥ एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तमिति मनारण्या (समायो) जयन्नाह—‘प्रति-

क्षिप्तं च’त्यादि, प्रतिक्षिप्तं चैतत् ‘यत्’ यस्मात् ‘सत्तानाशित्वागो’ भावोन्मज्जनापराधः ‘अनिवारितम्’ तदवस्थ एव,

कथमित्याह—यस्मात् ‘तुच्छरूपा’ निःस्वभावात्मिका ‘तदा’द्वितीयक्षणे ‘आवस्थे’त्यादि, भावस्याभवनं यत्तुच्छमेव ‘तत्’

भावातेः कारणान्नाशितोदिता प्रागेव तस्याः इति ॥ २७२ ॥ तथा—‘आवस्थे’त्यादि, भावस्याभवनं यत्तुच्छमेव ‘तत्’

तदेवाभावभवनमर्थीप्रतीतिमाश्रित्य

यत्तत् यस्मात्तथाधर्मिक एव-ज्ञेयत्वादिस्वभावे तस्मिन्नभवने

‘उक्तविकल्पः’

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

स्त्वकः

॥ ३९ ॥

तत्त्वान्यत्वलक्षणो न विरुध्यते, भाववद्भ्यायप्राप्तेरिति ॥ २७३ ॥ दोषान्तरमाह—‘तदेवे’त्यादिना—तदेव न भवति एतत् परोदितं वस्तुतत्त्वापेक्षया विरुद्धमिव लक्ष्यते, कथमित्याह—तदेव वस्तुसंस्पर्शात्, वस्तुनश्च भवनरूपत्वात्, भूयो भवनप्रतिषेधतः—भवनं न भवतीत्यापत्तेरिति ॥ २७४ ॥ मूलमुपसंहरन्नाह—‘सत्’ इत्यादिना—सतोऽसत्त्वं यत्तद्वैवम- उक्तेन प्रकारेण सर्वथा नोपपद्यते, भावोन्मज्जनप्रसङ्गेन, भावो नाभावमेतीह यदु(कं)प्राक् ततश्चैतत् ‘व्यवस्थितं’ प्रति- ष्ठितमेव ॥ २७५ ॥ साम्प्रतं ‘नाभावो भावतां याती’त्येतद्व्यवस्थापयन्नाह—

असतः सत्त्वयोगे तु, तत्तथाशक्तियोगतः । नासत्त्वं, तद्भावे तु न तत्सत्त्वं तदन्यवत् ॥ २७६ ॥ असदुत्पद्यते तद्धि, विद्यते यस्य कारणम् । विशिष्टशक्तिमत्त्वं, तत्सत्त्वसत्त्वसंस्थितिः ॥ २७७ ॥ अत्यन्तासति सर्वस्मिन्, कारणस्य न युक्तिः । विशिष्टशक्तिमत्त्वं हि, कल्प्यमानं विराजते ॥२७८॥

तत्सत्त्वसाधकं तन्न, तदेव हि तदा न यत् । अत एवेदमिच्छन्तु, न चैतस्येत्ययोगतः ॥२७९॥ वस्तुस्थित्या तथा तद्यत्तदनन्तरभावि तत् । नान्यत्ततश्च नाग्नेह, न तथाऽस्ति प्रयोजनम् ॥ २८० ॥

नाम्ना विनाऽपि तत्त्वेन, विशिष्टावधिना विना चिन्त्यतां यदि सद्भ्यायाद्बस्तुस्थित्याऽपि तत्तथा ॥२८१॥ साधकत्वे तु सर्वस्य, ततो भावः प्रसज्यते । कारणश्रयणेऽप्येवं, न तत्सत्त्वं तदन्यवत् ॥ २८२ ॥

धर्मकीर्त्ति-
मतखण्डने
अभावस्य
भावत्वा-
भावः

॥ ३९ ॥

॥ २८३ ॥

किं च तत्कारणं कार्यभूतिकाले न विद्यते । ततो न जनकं तस्य, तदा सत्त्वात्परं यथा ॥ २८३ ॥
‘असत्’ इत्यादि, ‘असत्’ तुच्छस्य सत्त्वयोगेऽभ्युपगम्यमाने ‘तत्तथाशक्तियोगतः’ तस्य-असतः तथा-तत्त्व-
भवनप्रकारेण शक्तियोगात् कारणत् नासत्त्वम्, असतः शक्त्ययोगात्, ‘तद्भावे तु’ तथाशक्ति(अ)भावे पुनरसत् न
तद्-विवक्षितं सत्त्वं, तदन्यवत् योग्यताभावाविशेषात् ॥ २७६ ॥ पराभिप्रायं चेत्यारोप्याह—‘अस’दित्यादि, असदु-
त्पद्यते ‘तद्धि’ तदेव वस्तु विद्यते यस्य कारणं, न पुनरन्यत्, विशिष्टशक्तिमत्-‘अत्यन्तासती’त्यादि, ‘अत्यन्ता-
कारणात् ‘तत्त्वसत्त्वस्थितिः’ विशिष्टसत्त्वभावना सत इति ॥ २७७ ॥ अत्रोत्तरम्—‘अत्यन्तासती’त्यादि, ‘अत्यन्ता-
सति’ सर्वथाऽविद्यमाने सर्वस्मिन् कार्यजाते कारणस्य विवक्षिते न ‘युक्तितः’ न्यायेन ‘विशिष्टशक्तिमत्त्वं हि’ विव-
क्षितजननस्वभावत्वमेव कल्प्यमानं विराजते, सर्वथाऽवध्यभावात् ॥ २७८ ॥ एतदेव प्रकटयति—‘तत्त्वसत्त्वं’त्यादिना—
‘तत्त्वसत्त्वसाधकं’ विवक्षितकार्यसत्त्वसाधकत्वं, तत्कारणस्य विशिष्टस्य शक्तिमत्त्वमिति पराभिप्रायः, यत एव तत्त्व-
देवं, ‘तदेवं’ विवक्षितकार्यसत्त्वं ‘तदा’ कारणकाले न ‘यत्’ यस्मादिति, पर आह-अत एवेदमिच्छन्तु, यत एव तत्त्व-
त्वसाधकं तत्, (अ)सतः साधकत्वानुपपत्तेः, अत्रोत्तरं-न चैतस्येत्ययोगतः, नैवैतदेवं, सर्वथाऽसति तस्मिन् स्वसत्त्वसाधकं
तदित्यत्र तस्येत्ययोगात् ॥ २७९ ॥ पराभिप्रायमाह-‘वस्तुस्थित्ये’त्यादिना—‘वस्तुस्थित्या’ आर्थं न्यायमाश्रित्य ‘तथा
तत्’ तत्कार्यसत्त्वसाधकं तत्-कारणं, कुतः? इत्याह-‘यत्’ यस्मात् ‘तद्वन्नन्तरभावि’विवक्षितकारणानन्तरभावि ‘तत्’
विविष्टमेव कार्यं सत्त्वं, ‘नान्यत्’ सत्त्वान्तरं, यत एवं ततश्च नाग्नेह-अभिधानेनात्र-विचारे ‘तथे’ति विवक्षितजननस्व-

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ४० ॥

भावमित्येवंभूते न-नास्ति प्रयोजनम्, अतदायत्तत्त्वाद्दस्तुसिद्धेरिति ॥ २८० ॥ अत्रोत्तरम्—'नाम्ना विनाऽपि' अभि-
धानमन्तरेणापि तत्त्वेन-आर्थैव प्रतिपत्त्या 'विशिष्टावधिना विना' भाविनं विशिष्टमवधिमन्तरेण चिन्त्यतां, माध्य-
स्थ्यमवलम्ब्य, यदि 'सन्न्यायात्' सूक्ष्मन्यायेन वस्तुस्थित्याऽपि उक्तलक्षणया 'तत्' कारणं 'तथा' तत्कार्यसत्त्वसाधकं,
चार्यं दोष इत्याह—'साधके'त्यादि, साधकत्वे तु तस्याभ्युपगम्यमाने निरवधिकसाधकत्वमस्येत्यभिप्रायः ॥ २८१ ॥ अत्र
तस्य 'ततः' कारणात् भावः प्रसज्यते, तस्यासत्साधकत्वेनाविशेषात्, उपसंहरन्नाह—'सर्वस्य' कार्यजा-
रणेऽपि 'एवम्' उक्तेन न्यायेन 'तत्' विवक्षितं सत्त्वं तदन्यवत् योग्यताभावाविशेषात् ॥ २८२ ॥ दोषान्तरमाह—'किञ्च'-
त्यादिना—किञ्च-तत्कारणं पराभिप्रेतं 'कार्यभूतिकाले' कार्यभवनकाले न विद्यते, क्षणिकत्वात्, यत् एवं ततो न जनकं
'तस्य' कार्यस्य, कुतः? इत्याह—'तदाऽसत्त्वात्' कार्यभवनकालेऽसत्त्वात्, परं यथा कारणवदित्यर्थः ॥ २८३ ॥ आश-
ङ्काशेषं परिहरति—'अनन्तरं च'त्यादिना—

अनन्तरं च तद्भावस्तत्त्वादेव निरर्थकः । समं च हेतुफलयोर्नाशोत्पादावसङ्गतौ ॥ २८४ ॥
स्तस्यौ भिन्नावभिन्नौ वा, ताभ्यां? भेदे तयोः कुतः? । नाशोत्पादावभेदे तु, तयोर्वै तुल्यकालता २८५
न हेतुफलभावश्च, तस्यां सत्यां हि जुज्यते । तन्निबन्धनभावस्य, द्वयोरपि वियोगतः ॥ २८६ ॥

आनन्त-
र्यादिपक्ष-
खण्डनं

॥ ४० ॥

॥ २८७ ॥

सर्वथा तदभावतः ॥ २८८ ॥

फलमुच्यते ॥ २८९ ॥

उत्तरः सत्त्वसदो न सत् ॥ २९० ॥

कल्पितश्चेदयं धर्मधर्मिभावो हि भावतः । न हेतुफलभावः स्यात्, सर्वथा तदभावतः ॥ २८७ ॥

कल्पितश्चेदयं धर्मधर्मिभावस्तु कल्पितः । पूर्वं हेतुनिर्देशः स, उत्तरः फलमुच्यते ॥ २८८ ॥

न धर्मः कल्पितो धर्मधर्मिभावस्तु कल्पितः । अतिप्रसङ्गतश्चैव, तथा चाह महासतिः ॥ २९० ॥

पूर्वस्यैव तथाभावाभावे हन्तोत्तरं कुतः ? । तस्यैव तु तथाभावेऽसतः सत्त्वसदो न सत् ॥ २८९ ॥

तं प्रतीय तदुत्पादः, इति तुच्छमिदं वचः । अतिप्रसङ्गतश्चैव, तथा चाह महासतिः ॥ २९० ॥

अनन्तरं च तद्भावः, कारणानन्तरं कार्यभाव इति गर्भः, 'तत्त्वादेव' अनन्तरत्वादेव 'निरर्थकः' अप्रयोजनः,

'समं च हेतुफलयोः एककालं च कार्यकारणयोर्नाशोत्पादौ 'असङ्गतौ' अघटमानौ ॥ २८४ ॥ एतदेवाभिधित्पुराह—

'स्तस्ता'वित्यादि, 'स्ताः' स्यातां 'तौ' नाशोत्पादौ भिन्नावभिन्नौ वा ताभ्यां-कार्यकारणाभ्यां?, भेदेऽभ्युपगम्यमाने 'तयोरेव(वै)'

'तयोः' कार्यकारणयोः यथायोगं कुतो नाशोत्पादौ?, नैवेत्यर्थः, 'अभेदे तु' अभेदे पुनरभ्युपगम्यमाने 'तत्रिवन्धनभावस्य

कार्यकारणयोस्तुल्यकालता, तद्भिन्ननाशोत्पादाभिन्नकालत्वादिति ॥ २८५ ॥ यदि नमैव ततः किमित्याह—'न हेतु-

फले'त्यादि, न हेतुफलभावश्च 'तस्यां' तुल्यकालतायां सत्यां हि युज्यते, सन्त्येतरगोविपाणवत्, 'अभावात् ॥ २८६ ॥

कार्यकारणभावनिबन्धनत्वस्य-तद्भावभावित्वादेः 'द्वयोरपि' तयोरभिन्नकालयोर्वस्तुनोः 'वियोगतः' अभावात्, यदुत कार-

णविनाश इत्यादि 'भावतः' परमार्थतः, तत्रोत्तरं-न 'हेतुफलभावः' कार्यकारणभाव एव भवेत्, सर्वथा 'तदभावतः'

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ४१ ॥

कार्यकारणभावाभावाद्, अभावश्च कल्पितत्वादिति ॥ २८७ ॥ पराभिप्रायमाह—‘न धर्मं’त्यादिना—न धर्मः कल्पितः, कारणादि, धर्मधर्मिभावस्तु कारणं विनाशः कार्यमुत्पाद इति चेत्यादिः ‘कल्पितः’ अवास्तवः, किमिति ?—यतः पूर्वो हेतुरुच्यते इति योगः, पूर्वो वस्तुक्षणो हेतुः, स च ‘निरंशः’ एकस्वभावः, उत्तरः फलमुच्यते, निरंश एव, एवं हि पूर्वोपर्यमात्रात् हेतुफलभावत्वमित्युक्तं भवति ॥ २८८ ॥ अत्रोत्तरमाह—‘पूर्वस्ये’त्यादिना—पूर्वस्यैव भावक्षणस्य ‘तथा-भावाभावे’ तथा—तेन फलरूपप्रकारेण भवनाभावे सति हन्तोत्तरं कुतः?, यत्फलमुच्यते, नैव तद्यत्सद्भवति, तस्यैव तु पूर्वभावक्षणस्य ‘तथाभावे’ तथा—तेन फलरूपप्रकारेण भवनेऽसतः सत्त्वम्, असत एव कार्यस्य सत्त्वम्, अदः—एतत् न ‘सत्’ शोभनमित्यर्थः, ॥ २८९ ॥ अनेन यद्ब्रुवदस्तं तदाह—‘तं प्रतीत्ये’त्यादि, ‘तं प्रतीत्ये’ कारणक्षणमाश्रित्य ‘तदुत्पादः’ कार्योत्पाद इति तुच्छमिदं वचः, अनन्तरोदितोपपत्तेः, हेत्वन्तरम्—अतिप्रसङ्गतश्चैव, विश्वस्य तदनन्तर-भावित्वात्, एतत्संवाद्येव पूर्वोचार्थमतमुपन्यस्यन्नाह—तथा चाह महामतिः (संमति) कारः स्वशास्त्रे ॥ ३९० ॥ किं तत्? इत्याह—

सर्वथैव तथाभाविवस्तुभावाद्दते न यत् । कारणानन्तरं कार्यं, द्राग्भस्तस्ततो न तत् ॥ २९१ ॥
तस्यैव तस्वभावत्वकल्पनासंपदप्यलम् । न युक्ता युक्तिवैकल्यराहुणा जन्मपीडनात् ॥ २९२ ॥
तदनन्तरभावित्वमात्रतस्तद्व्यवस्थितौ । विश्वस्य विश्वकार्यत्वं, स्यात्तद्भावाविशेषतः ॥ २९३ ॥

प्रतीत्यो-
त्पाद-
खण्डने

॥ ४१ ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्रवकः

॥ ४२ ॥

वहारिकं ग्रहणमिति सन्तानग्रहणं, तत एव-जलादेः 'विदेशस्यात्' देशान्तरस्थितात् सोऽपि तत्त्वभावतया 'यत्' यस्मात् 'तत्' तस्मात् न बाधकोऽनियतकल्पनाया इति ॥२९५॥ एतेन प्रसङ्गाभिधानेन यद्बुद्धस्तं तदभिधालुकाम आह— एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तं, यदुक्तं सूक्ष्मबुद्धिना । नासतो भावकर्तृत्वं, तदवस्थान्तरं न सः ॥ २९६ ॥ वस्तुनोऽनन्तरं सत्ता, कस्यचिद्या नियोगतः । सा तत्फलं सता सैव, भावोत्पत्तिस्तदात्मिका ॥२९७॥ असदुत्पत्तिरप्यस्य, प्रागसत्त्वात्प्रकीर्तिता । नासतः सत्त्वयोगेन, कारणात्कार्यभावतः ॥२९८॥ प्रतिक्षिप्तं च तद्धेतोः, प्राप्नोति फलतां विना । असतो भावकर्तृत्वं, तदवस्थान्तरं च सः ॥ २९९ ॥ वस्तुनोऽनन्तरं सत्ता, तत्तथा तां विना भवेत् । नभःपातादसत्सत्त्वयोगाद्धेति न तत्फलम् ॥ ३०० ॥ असदुत्पत्तिरप्येवं, नास्यैव प्रागसत्त्वतः । किं त्वसत्सद्भवत्येवमिति सस्यग्विचार्यताम् ॥ ३०१ ॥ एतच्च नोक्तवद्युत्तया, सर्वथा युज्यते यतः । नाभावो भावतां याति, व्यवस्थितमिदं ततः ॥ ३०२ ॥ 'एतेने'त्यादि, 'एतेन' अनन्तरोदितप्रसङ्गेन 'एतत्' वक्ष्यमाणं 'प्रतिक्षिप्तं' अपाकृतं, यदुक्तं 'सूक्ष्मबुद्धिना' शान्तरक्षितेन, यदुक्तं तदाह- 'नासतः' बुच्छस्य 'भावकर्तृत्वं' वस्तुजनकत्वं, तथा 'तदवस्थान्तरं' असदवस्थान्तरं न 'सः' भाव इति ॥ २९६ ॥ किं तर्हि?, 'वस्तुनः' इत्यादि, 'वस्तुनः' अश्यादेरनन्तरं सत्ता 'कस्यचित्' धूमादेर्या

अन्वय-
वादे शा-
न्तरिक्षि-
तमतनि-
रासः

॥ ४२ ॥

'नियोगतः' नियोगेन सा 'तत्फलं' तस्यानन्तरस्य वस्तुनः कार्यं 'मता' दृष्टा, तस्याः कथमुत्पत्तिः? इत्याह—'सैव' सत्ता
 भावोत्पत्तिः, उत्पत्त्युत्पत्तिसमोरभेदात् 'तदात्मिका' भावात्मिकैव, नान्येति ॥ २९७ ॥ यद्येवं कथमसत् उत्पत्तिः? इत्याह
 —'अस' दित्यादि, असदुत्पत्तिरपि 'अस्य' विवक्षितकार्यस्यैव प्रागसत्त्वात् प्रक्रीर्यते, इदमेव पूर्वं नेत्यसदित्युच्यते, कार्यो-
 नासतः—तुच्छस्य 'सत्त्वयोगेन' सत्त्वव्यापारेणासदुच्यते, कुतः? इत्याह—कारणात् सकाशात् 'कार्य' आगतः 'कार्यो-
 त्पादाद्, भावाद्भिः' विशिष्टफलेहेतोर्मृदादेः 'फलतां विना' तथा भवनमन्तरेणेति योगः 'प्राप्नोती' त्यापद्यते, किंन्व-
 प्रतिक्षिप्तं चैतत् 'तद्धेतोः' तुच्छस्यैव भावकर्तृत्वं, कारणस्य तत्त्वतोऽकारणत्वात्, तथा 'तदवस्थान्तरं' 'सत्ता' घटादि-
 क्रमित्याह—'असतः' तुच्छस्यैव भावकर्तृत्वं, कारणस्य तत्त्वतोऽकारणत्वात्, तथा 'तदवस्थान्तरं' 'सत्ता' घटादि-
 'सः' भावः प्राप्नोतीति योगः ॥२९९॥ एतदेव भावयति—'वस्तुनः' इत्यादिना—'वस्तुनः' मृदादेरनन्तरं 'असत्त्वयोगाद्वा'
 कार्यरूपा तत्तथाता 'तां विना' मृदादेरेव तद्भावमन्तरेण भवेद् 'नभःपातात्' आकाशपातेन, 'असत्त्वयोगाद्वा'
 असत्सद्भवनेन वा, प्रकारान्तराभावादिति, एवं नियमयोगेन 'न तत्फलं' न तस्यैव कार्यसत्त्वतः विवक्षितकार्यस्य, किंन्व-
 निराकरोति—'अस' दित्यादिना—असदुत्पत्तिरपि 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण न अस्यैव प्रागसत्त्वतः विवक्षितकार्यस्य, किंन्व-
 सत्सद्भवति?, न भवत्येव सदुत्पत्तिरिति सम्यग् विचार्यतां, सूक्ष्माभागेन ॥ ३०१ ॥ मूलोपसंहारमाह—'एतच्च' त्यादिना
 —'एतच्च' असत्सद्भवनमन्तरापादितं नोक्तवद्भुक्त्या सर्वथा भावावधिगुण्यं युज्यते, यतस्तच्छक्त्यभावेनातिप्रसङ्गात्,
 नाभावो भावतां याति यदुक्तं प्राग्व्यवस्थितमिदं 'ततः' तस्मात् न्यायोपपत्तेरिति ॥ ३०२ ॥ सामग्रीपक्षमधिकृत्याह—

याऽपि रूपादिसामग्री विशिष्टप्रत्ययोद्भवा । जनकत्वेन बुद्ध्यादेः, कल्प्यते साऽप्यनर्थिका ॥ ३०३ ॥
सर्वेषां बुद्धिजनने, यदि सामर्थ्यमिष्यते । रूपादीनां ततः कार्यभेदस्तेभ्यो न युज्यते ॥ ३०४ ॥
रूपालोकादिकं कार्यसनेकं चोपजायते । तेभ्यस्तावद्भय एवेति, तदेतच्चिन्त्यतां कथम्? ॥ ३०५ ॥
प्रभूतानां च नैकत्र, साध्वी सामर्थ्यकल्पना । तेषां प्रभूतभावेन, तदेकत्वविरोधतः ॥ ३०६ ॥
तानशेषान् प्रतीत्येह, भवदेकं कथं भवेत्? । एकस्वभावमेकं यत्, तच्च नानेकभावतः ॥ ३०७ ॥
यतो भिन्नस्वभावत्वे, सति तेषामनेकता । तावत्सामर्थ्यजत्वे च, कुतस्तस्यैकरूपता? ॥ ३०८ ॥
यज्जायते प्रतीत्यैकसामर्थ्यं नान्यतो हि तत् । तयोरभिन्नतापत्तेर्भेदे भेदस्तयोरपि ॥ ३०९ ॥
न प्रतीत्यैकसामर्थ्यं, जायते तत्र किञ्चन । सर्वसामर्थ्यभूतिस्वभावत्वात्तस्य चेन्न तत् ॥ ३१० ॥
'यापी'त्यादि, याऽपि 'रूपादिसामग्री' रूपालोकमनस्कारचक्षुःसन्निधानरूपा 'विशिष्टप्रत्ययोद्भवा' स्वहेतुसन्नि-
धिपरम्परोपजनितविशेषा जनकत्वेन 'बुद्ध्यादेः' कार्यजातस्योत्पत्त्यैव कल्प्यते साऽपि 'अनर्थिका' अभीष्टार्थविकलेत्यर्थः
॥ ३०३ ॥ एतदेव दर्शयन्नाह—'सर्वेषा'मित्यादि, सर्वेषां बुद्धिजनने एकस्मिन्नेव यदि सामर्थ्यमिष्यते, तत्स्वभावतया
रूपादीनां, ततः किमित्यत आह—कार्यभेदो न युज्यते, बुद्धिव्यतिरेकेण, को वा किमाह? इति ॥ ३०४ ॥ अत्राह—'रूपा-

शास्त्रं
हारिं
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ४४ ॥

‘प्रत्येक’मित्यादि, ‘प्रत्येकम्’ एकमेकं प्रति ‘तस्य’ बुद्ध्यादेः कार्यस्य ‘तद्भावे’ तेभ्यः समर्थेभ्य उत्पत्तौ ‘शुक्ता’
न्याय्या हि ‘उक्तस्वभावता’ कर्मसामर्थ्यभूतिस्वभावता, किमित्याह-न हि तत्सर्वसामर्थ्य नामान्यत् किञ्चित्, प्रत्ये-
कतैव ॥ ३११ ॥ एतच्च परिहृतमेवेति दर्शयति-‘अत्रे’त्यादिना—

अत्र च तत्प्रत्येकत्वपक्षे उक्तं यज्जायत इत्यादि, न चाप्येषां-समग्रफलानां तत्स्वभावत्वकल्पना, सर्व एव समग्रास्त-
जननस्वभावाः फलमपि सर्वं तज्जननस्वभावमेवेत्येवंरूपा ‘साध्वी’ सती, कस्मान्न साध्वीत्याह-अतिप्रसङ्गादेर्दोषात्,

समग्रान्तराण्यपि तज्जननस्वभावानीत्यतिप्रसङ्गः, आदिशब्दादेक एव तज्जननस्वभावः शेषा उपनिमञ्चितकल्पा इत्यादि ।
अत्र निबन्धनमाह-अन्यथाऽपि एवमपि यथोक्तसमग्रान्तराण्यपीत्यादि ‘उक्तिसम्भवात्’ वचनाविरोधात्, शुक्तिवै-

कल्पं तु साधारणमित्यभिप्रायः ॥ ३१२ ॥ मौलं विकल्पमधिकृत्य पश्चान्तरमाह-‘अथे’त्यादिना—

अथान्यत्रापि सामर्थ्यं, रूपादीनां प्रकल्प्यते । न तदेव तदित्येवं, नाना चैकत्र तत्कुतः? ॥ ३१३ ॥

सामग्रीभेदतो यश्च, कार्यभेदः प्रगीयते । नानाकार्यसमुत्पाद, एकस्याः सोऽपि बाध्यते ॥ ३१४ ॥

उपादानादिभोगेन, न चैकस्यास्तु सङ्गता । युक्त्या विचार्यमाणेह, तदनेकत्वकल्पना ॥ ३१५ ॥

रूपं येन स्वभावेन, रूपोपादानकारणम् । निमित्तकारणं ज्ञाने, तत्तेनान्येन वा भवेत्? ॥ ३१६ ॥

अनेकस्व-
भावत्वं

॥ ४४ ॥

यदि तेनैव विज्ञानं, बोधरूपं न युज्यते । अथान्येन बलाद्रूपं, द्विस्वभावं प्रसज्यते ॥ ३१७ ॥
 अबुद्धिजनकव्यावृत्त्या चेद्बुद्धिप्रसाधकः । रूपक्षणे ह्यबुद्धित्वात्, कथं रूपस्य साधकः ? ॥ ३१८ ॥
 स हि व्यावृत्तिभेदेन, रूपादिजनको ननु । उच्यते व्यवहारार्थमेकरूपोऽपि तत्त्वतः ॥ ३१९ ॥
 अगन्धजननव्यावृत्त्याऽयं कस्मान्न गन्धकृत् ? । उच्यते तद्भावाच्चेद्भावोऽन्यस्याः प्रसज्यते ॥ ३२० ॥
 एवं व्यावृत्तिभेदेऽपि, तस्यानेकस्वभावता । बलादापद्यते सा चायुक्ताऽभ्युपगमक्षतेः ॥ ३२१ ॥
 विभिन्नकार्यजननस्वभावाश्चक्षुरादयः । यदि ज्ञानेऽपि भेदः स्यात्, न चेद्भेदो न युज्यते ॥ ३२२ ॥
 सामग्र्यपेक्षयाऽप्येवं, सर्वथा नोपपद्यते । यच्छेतुहेतुमद्भावस्तद्देवाऽऽयुक्तिमात्रकम् ॥ ३२३ ॥

अथान्यत्रापि-बुद्ध्यादिव्यतिरेकेण स्वसन्ततावपि सामर्थ्यं जननं प्रति रूपादीनां समग्राणां प्रकल्प्यते, अत्र दोषमाह-
 न 'तदेव' बुद्ध्यादिजननसामर्थ्यमेव तद् अन्यत्रापि सामर्थ्यमिति, अन्यस्यापि बुद्ध्यादित्वप्राप्तेः, एवं नाना तदित्यापा-
 दयति, नानात्मकानां चैकत्र-एकस्वभावे रूपादौ 'तत्' सामर्थ्यं कुतः ? सर्वथैकत्वविरोधादिति ॥ ३१३ ॥ परपक्ष एव
 दोषान्तरमाह-'सामग्री'त्यादिना-सामग्रीभेदतो यश्च तत्र परैः कार्यभेदः प्रतीयते, तस्या एव कारणत्वेन, नानाकार्य-
 समुत्पादः स्वसन्तत्यपेक्षया एकस्याः, सोऽपि बाध्यते, एकैकारणत्वेन ॥ ३१४ ॥ अत्रैव परिहारदोषमाह-'उपादाने'-

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

सत्त्वकः

॥ ४५ ॥

त्यादिना—'उपादानादिभोगे(भेदे)न' सभागोपादानेन, न सहकारिलक्षणेन, न चैकस्या एव सामग्र्याः 'सङ्गता' न्याय्या युक्त्या विचार्यमाणेह-सन्न्यायभागे 'तदनेकत्वकल्पना' अनेकास्ताः सामग्र्य इत्येवंरूपा ॥ ३१५ ॥ यथा न सङ्गता तथाऽभिधित्सुराह—'रूपमित्यादि, रूपं येन 'स्वभावेन' सामर्थ्येन 'रूपोपादानकारणं' सभागं, निमित्तकारणं ज्ञाने आत्मिकादौ वा तत्तेनान्येन वा भवेत्? ॥ ३१६ ॥ किञ्चातः? इत्याह—'घटी'त्यादि, यदि तेनैव, येन रूपेणोपादानकारणम्, अत्र दोषः-विज्ञानं बोधरूपं न युज्यते, रूपवदेव, अथान्येन, अत्रापि दोषः, बलाद्रूपमेवं सति द्विस्वभावं प्रसज्यते, अनिष्टं चैतदिति ॥ ३१७ ॥ इहैव पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—'अबुद्धी'त्यादि, 'अबुद्धिजनकव्यावृत्त्या' अबुद्धिजनकेभ्यो व्यावृत्त इतिकृत्वा यदि 'बुद्धिप्रसाधकः' बुद्धिजनको रूपक्षणे इष्यते, एतदाशङ्क्याह- रूपक्षणे एव प्रसृतः एवं तर्हि अबुद्धित्वात्कारणात्कथं रूपस्य साधकः?, तस्याप्यबुद्धित्वादिति ॥ ३१८ ॥ पराभिप्राय-मभिधित्सुराह—'स ही'त्यादि, 'स हि'रूपक्षणेः व्यावृत्तिभेदेन उक्तलक्षणेन 'रूपाद्विजनकः' रूपबुद्ध्यादिसाधकः ननु उच्यते 'व्यवहारार्थ' उभयजन्मव्यवहारसिद्धये 'एकरूपोऽपि तत्त्वतः' अनेकजनकोऽनेकस्वभावोऽपि परमार्थतः ॥ ३१९ ॥ अत्रोत्तरम्—'अगन्धे'त्यादि, अगन्धजननव्यावृत्त्याऽयं रूपक्षणेः कस्मान्न गन्धकृत्?, उच्यते-व्यवहारार्थमेव 'तदभावात्' अगन्धजननव्यावृत्त्यभावाद् यदि (चेत्) नोच्यते, एवं सति भावः 'अन्यस्याः' अबुद्धिजनकव्यावृत्तेः प्रसज्यते, तात्त्विक एव ॥ ३२० ॥ ततः किमित्याह—एवं 'व्यावृत्तिभेदेऽपि' अनेकजनैकस्वभावपक्षेऽपि 'तस्य' रूपादेः 'अनेकस्वभावता' चित्रस्वभावता 'बलादापच्यते' नियमात्प्राप्नोति, ततः किं?, सा त्रायुक्ताऽनेकस्वभावता,

अनेकस्व-
भावत्वं

॥ ४५ ॥

कुतः? इत्याह—'अभ्युपगमक्षने' प्रतिशतत्रिंशत् ॥ ३२१ ॥ दोषान्तरमाह—'विभिन्नेत्यादि, विभिन्नकार्यजनन-
 स्वभावाश्चुरादयः कारणत्रिंशोपाः यदीयन्ते ज्ञानेऽपि भेदः स्यात्, तत्कार्यत्वात्, न नेद्विन्नकार्यजननस्वभावा भेदो
 न युज्यते रूपयुक्त्यादिः ॥ ३२२ ॥ प्रस्तुतपक्षमुपमंलरति—'सामर्थ्यं'त्यादिना—'गमश्चपेक्षयाऽपि 'पत्रम्' उक्तन्यायात्
 सर्वथा नोपपद्यते 'ग्रत्' गस्मात् हेतुहेतुसम्पन्न इति. तस्मादेवाऽन्युक्तिमात्रकं सामर्थ्येति ॥ ३२३ ॥ अभ्युपगम्य हेतु-

स्वभावां दोषमाह—'नाने'त्यादिना—
 न युज्यते रूपयुक्त्यादिः ॥ ३२२ ॥ प्रस्तुतपक्षमुपमंलरति—'सामर्थ्यं'त्यादिना—'गमश्चपेक्षयाऽपि 'पत्रम्' उक्तन्यायात्
 सर्वथा नोपपद्यते 'ग्रत्' गस्मात् हेतुहेतुसम्पन्न इति. तस्मादेवाऽन्युक्तिमात्रकं सामर्थ्येति ॥ ३२३ ॥
 फलभावं दोषमाह—'नाने'त्यादिना—
 नानात्वावाधानाच्चेह, कुतः स्वकृतवेदनम्? । रात्याप्यस्मिन् मिथोऽत्यन्तं, तद्वेदादिति चिन्त्यताम् ॥३२४॥
 वास्यवासकभावान्चेद्वैतत्तस्याप्यसम्भवात् । असंभवः कथं न्वस्य?, विकल्पानुपपत्तितः ॥ ३२५ ॥
 वासकाद्वासना भिन्ना, अभिन्ना वा भवेद्? यदि। णिन्ना ह्ययं तथा शून्यो, नेत्रान्यं वासयत्यसौ ॥३२६॥
 अथाभिन्ना न सङ्क्रान्तिस्तस्या वासकरूपावत् । वास्ये सत्वां च संसिद्धिर्द्रव्यांशस्य प्रजायते ॥३२७॥
 असत्यामपि संक्रान्तौ, वासयत्येव चेदसौ । अनिग्रमद्गः स्वादेवं, स च न्यायवद्विष्कृतः ॥ ३२९ ॥
 वास्यवासकभावश्च, न हेतुफलभावतः । तत्त्वतोऽन्य इति न्यायात्स चायुक्तो निदर्शितः ॥ ३३० ॥
 तत्तज्जनस्वभावं, जन्यभावं तथाऽपरम् । अतः स्वभावनियमाद्वायुक्तः स कदाचन ॥ ३३० ॥

शास्त्र०
हारि०
१ चार्वाक-
स्तवकः

॥ ४६ ॥

उभयोर्ग्रहणाभावे, न तथाभावकल्पनम् । तयोर्न्याय्यं न चैकेन, द्वयोर्ग्रहणमस्ति वः ॥ ३३१ ॥
एकमर्थं विजानाति, न विज्ञानद्वयं यथा । विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं तथा ॥ ३३२ ॥
वस्तुस्थित्या तयोस्तत्रैव, एकेनापि तथाग्रहात् । नो बाधकं न चैकेन, द्वयोर्ग्रहणमस्त्यदः ॥ ३३३ ॥
तथाग्रहे च सर्वत्राविनाभावग्रहं विना । न धूमादिग्रहोदेव, ह्यनलादिगतिः कथम् ? ॥ ३३४ ॥

‘तद्देदात्’ कर्तृभोक्तृभेदादिति चिन्त्यतामेतत् ॥ ३२४ ॥ अत्रैवाक्षेपपरिहाराभिधित्सयाऽऽह—‘वासवासके’त्यादि,
वासवासकभावाच्चेत् स्वकृतवेदनं, तद्वासककर्तृत्वेन, नैतत्, तस्याप्यसम्भवात्, वासवासकभावस्यासम्भवः कथं न्वस्य ?
इति परः, विकल्पानुपपत्ति इत्याचार्यः ॥ ३२५ ॥ एतत्प्रकटयन्नाह—‘वासके’त्यादि, वासकात्सकाशाद्वासना भिन्ना
अभिज्ञा वा भवेदिति द्वयी गतिः, यदि भिन्ना ततोऽयं दोषः—स्वयं तथा शून्यो वासकः नैवान्यं वासयत्यसौ, अतदात्म-
करूपवत्तदव्यतिरेकेण, वास्ये सत्यां च सङ्क्रान्तौ सिद्धिः नियोगतः एव द्रव्यांशस्य प्रसज्यते, तस्यैव तथाभवनात् ॥ ३२७ ॥
अत्रैवाह—‘असत्या’मित्यादि, असत्यामपि सङ्क्रान्तौ कथञ्चिद्वासयत्येव चेदसौ वासकः अतिप्रसङ्गः स्यादेवं, तदन्यवा-

हेतुफल-
भावेऽदोषः

॥ ४६ ॥

शास्त्र०

हारि०

१ चार्वाक-

स्तवकः

॥ ४७ ॥

चान्योन्यावधिके सति 'सर्वत्र' वस्तुनि, किमित्याह- 'अविनाभावग्रहं विना' नालिकेरुद्रीपवासिनोऽपि न धूमसिद्धि-
हादेव केवलादनलादिगतिः कथम्?, अनलादिजन्यस्वभावेन तैरपि नीत्या तद्ग्रहणात्, कोऽत्रापवादहेतुरिति भावः
॥ ३३५ ॥ अत्रैवाक्षेपपरिहारावभिधालुकाम आह-

समनन्तरैवैकल्यं, तत्रेत्यनुपपत्तिकम् । तुल्ययोरपि तद्भावे, हन्त ! क्वचिद्दर्शनात् ॥ ३३६ ॥
न तयोस्तुल्यतैकस्य, यस्मात्कारणकारणम् । ओघात् तद्धेतुविषयं, नत्वेवमितरस्य च ॥ ३३७ ॥

यः केवलानलप्राहिज्ञानकारणकारणः । सोऽप्येवं न च तद्धेतोस्तज्ज्ञानादपि तद्गतिः ॥ ३३८ ॥
तज्ज्ञानं यन्न वै धूमज्ञानस्य समनन्तरः । तथाऽभूदित्यतो नेह, तज्ज्ञानादपि तद्गतिः ॥ ३३९ ॥
तथेति हन्त ! कोऽन्वर्थः?, तत्तथाभावतो यदि । इतरत्रैकमेवैत्थं, ज्ञानं तद्ग्राहि भाव्यताम् ॥ ३४० ॥

तद्भावेऽन्यथा भावस्तस्य सोऽस्यापि विद्यते । अनन्तरचिरातीतं, तत्पुनर्वस्तुतः समम् ॥ ३४१ ॥
अग्निज्ञानजमेतेन, धूमज्ञानं स्वभावतः । तथा विकल्पकृद्भ्रान्त्यदिति त्र्युक्तभिष्यताम् ॥ ३४२ ॥

अथ कथञ्चिदेकेन, तयोरग्रहणे सति । तथाऽप्रतीतितो न्याय्यं, न तथाभावकल्पनम् ॥ ३४३ ॥
प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां, हन्तैवं साध्यते कथम्? । कार्यकारणता तस्मात्तद्भावादेरनिश्चयात् ॥ ३४४ ॥

तुल्यानन्त-
रवविचार

॥ ४७ ॥

सथाऽभूत् (अतः नेह धूमज्ञानादपि अनलगतिः) ॥ ३३९ ॥ (अत्रोत्तरं) 'तथेती'त्यादिना—तथेति हन्त कोऽन्वर्थः
यदुक्तं न तथाऽभूदित्यत्र, 'तत्तथाभावतः' इत्यग्निज्ञानस्यैव धूमज्ञानभावेन भावो यदि, मा भूदित्यमर्थः, इत्येतदा-
शङ्काह—'इतरत्र' अविनाभावग्राहिणि प्रमातरि एकमेवेत्यं ज्ञानं, तत्तथाभावेन, धूमनलग्राहि भाव्यतामेतद्, इत्येतदा-
विशेषासिद्धेः ॥ ३४० ॥ पक्षान्तरोपन्यासेनाधिकृतमेव समर्थयन्नाह—'तदभाव' इत्यादिना—'तदभावे' अग्निज्ञानाभा-
वेन अन्यथा यदि तत्तथाभावो नेष्यते ततः भावः 'तस्य' धूमज्ञानस्याभ्युपगतो भवति, प्रकरान्तराभावात्, ततः
किमित्याह—'सः' तदभावे भावः 'अस्यापि' विवक्षितनालिकेरद्वीपवासिधूमज्ञानस्य विद्यते, यथोक्तग्निज्ञानाभावात्,
स्यादेतत्—तच्चिरातीतमस्य तदित्याह सः, तदस्यानन्तरमिति, एषामभ्ययमेव भेदः, इत्याशङ्काह—'अनन्तरचिरातीतत्वं
पुनरतीतत्वेन समं धूमज्ञानभवनकाले, तदभावाविशेषादित्यभिप्रायः ॥ ३४१ ॥ एतेन यत्प्रत्युक्तं तदाह—'अग्नी'त्यादिना
—अग्निज्ञान(ज)म् 'एतेन' तत्तत्स्वभावतापरिज्ञानप्रतिपादनेन धूमज्ञानं स्वभावतः तथा 'विकल्पकृत्' अग्निजन्योऽयं
धूम इति विकल्पकरणशीलं 'नान्यत्' धूमज्ञानम् 'इति' एतत् 'प्रत्युक्तं' परिहृतमित्यताम्, अविशेषादिति ॥ ३४२ ॥
प्रसृतं नियमयति—अतः कथञ्चित् 'एकेन' ग्राहकेण 'तयोः' हेतुफलयोरग्रहणे सति न्यायतः, किमित्याह—'तथाऽप्र-
तीतितः' तदितरावधिकल्पनाप्रतीतेः 'न्याय्यं न' युक्तिमन्न, किमित्याह—'प्रत्यक्षे'त्यादि, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां परोदि-
जनस्वभावत्वादिकल्पनमित्यर्थः ॥ ३४३ ॥ एवं च सति किमित्याह—'कार्यकारणता न साध्यत इति भावः, कुतः? इत्याह—'तस्मात्कारणात्' तद्भा-
ताभ्यां हन्तैवं 'साध्यते' ज्ञायते कथं?, कार्यकारणता न साध्यत इति भावः, कुतः? इत्याह—'तस्मात्कारणात्' तद्भा-

सत्यासत्यां स्थितोऽस्माकमुक्तवद्वाथयोगतः । बोधान्वयोऽद्वैतोत्पत्त्यभावाच्चातिप्रसङ्गतः ॥ ३५३ ॥
 अन्याहशपदार्थेभ्यः, स्वयमन्याहशोऽप्ययम् । यतश्चेष्टस्ततो नास्मात्तत्रासन्दिग्धनिश्चयः ॥ ३५४ ॥
 तत्तज्जननभावत्वे, ध्रुवं तद्भावसङ्गतिः । तस्यैव भावो नान्यो यजन्याच्च जननं तथा ॥ ३५४ ॥
 इत्येवमन्वयापत्तिः, शब्दार्थादेव जायते । अन्यथा कल्पनं चास्य, सर्वथा न्यायबाधितम् ॥ ३५६ ॥
 तद्रूपशक्तिभूतं तत्कार्यं कार्यान्तरं यथा । व्यापारोऽपि न तस्यापि, नापेक्षाऽसत्त्वतः क्वचित् ॥ ३५७ ॥
 तथाऽपि तु तयोरेव, तत्स्वभावत्वकल्पनम् । अन्यत्रापि समानत्वात्, केवलं ध्यानध्यसूचकम् ॥ ३५८ ॥
 अश्यादिज्ञानमेव कारणभूतमिह लोके न धूमज्ञानतां 'यतः' यस्मात् 'व्रजति' गच्छति, केन हेतुनेत्याह—आकारभे-
 देन, स्वाकारात्मनोः तयोराकारभेदात्, यत एवं कुतो बोधान्वयस्ततः—तथाभावरूपात् तत इति ॥ ३४८ ॥ अत्रोत्तरमाह
 —'तदाकारे'त्यादि, 'तदाकारपरित्यागात्' अत्राह्याकारपरित्यागेन 'तस्य' बोधिसत्त्वस्य 'आकारान्तरस्थितिः'
 धूमाद्याकारेण स्थानं बोधान्वयः, सर्वथाऽसत्सम्भावविरोधात्, स च प्रदीर्घार्थिकाध्यवसायप्रवर्तकः, तस्यैव तथाभवना-
 दिति ॥ ३४९ ॥ आन्तोऽयमिति परिहरति—'स्वसंवेदने'त्यादिना—'स्वसंवेदनसिद्धत्वात्' तथाऽऽलौचनानुभवेन न च

अन्यां
ज्ञानात्
क्षणिकत
निरासः

नान्यो-नार्थान्तरभूतोऽसत्त्वप्रसङ्गात् यत्-यस्मात्, 'जन्याच्च जननं तथा' तथा जन्याच्च-कार्यात् जननम्-उत्पत्ति-
लक्षणं, नान्यदिति, अयमत्र भावार्थः-मृद् घटजननस्वभावेति मृद एवायं स्वभावः-आत्मीया सत्ता यदुत घटजन्म,
यदा च तस्या एवेयमात्मीया सत्ता तदा सैव तथाभूतेति तद्भावसंगतिः ॥ ३५५ ॥ कार्यमधिकृत्याह- 'एव'मित्यादि,
'एवम्' उक्तेन न्यायेन 'तज्जन्यस्वभावत्वेऽपि' मृदादिकारणजन्यस्वभावत्वेऽपि घटादिकार्यस्य 'एषा' तद्भावसङ्गति-
भाव्या 'विचक्षणैः' न्यायज्ञैः, एतदेवाह-तदेव हि यतो 'भावः' जन्यत्वमेव यस्माद् घटादेः स्वभावतः स्वसत्तालक्षणः,
स च 'इतरसमाश्रयः' मृदादिकारणसमाश्रयः, एतदुक्तं भवति-मृदो मृज्जन्यस्वभाव इति मृज्जन्या मृत्कार्या सत्ता घटस्य,
क्रियत इति च कार्या, ततश्च मृदादिक्रियेति मृद्गता, तदव्यतिरिक्ता तत्क्रियेति ॥ ३५६ ॥ तस्या एव तथाभावमुपसंह-
रत्नाह- 'इत्येव'मित्यादि, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण 'अन्वयापत्तिः' भावाविच्छेदलक्षणा शब्दार्थदेवोपजायते, तज्जन-
नभावमित्यादिलक्षणात्, अन्यथा कल्पनं चास्य-शब्दार्थस्य तज्जननस्वभावमिति, किमुक्तं भवति?-तदनन्तरं तद्भाव
इत्येवमादि, सर्वथा न्यायवाधितं, यथाऽऽलोच्यते त्वर्थादि न तथा तथेति ॥ ३५७ ॥ एतदेव भावयति- 'तद्भूये'त्यादिना-
'तद्भूपशक्तिशून्यं' मृदादिकारणरूपशक्तिशून्यं 'तत्कार्य' घटादि तदनन्तरभावित्वेऽपि कार्यान्तरं, यथा पटाद्यन्वयी-
भावो न परनीत्या तथा व्यापरोऽपि न कारणस्य कार्ये कश्चित्, निर्व्यापारत्वात्सर्वधर्माणां, तथा 'तस्यापि' कार्यस्य
नापेक्षा स्वसत्त्वप्रतिपत्तिं प्रति, 'असत्त्वतः' तुच्छत्वात् 'कश्चित्' विवक्षितकारणेऽन्यत्र वा, तथाशक्त्ययोगादिति ॥ ३५८ ॥
इहाभ्येतत्सम्बन्धमेवाह- 'तथाऽपि तु' तद्भूपशक्त्यादिवैकल्येऽपि स्वदर्शनन्यायेन 'तयोरेव' विव-

एककालग्रहे तु स्यात्त्रैकस्याप्रमाणता । गृहीतग्रहणादेवं, मिथ्या तथागतं वचः ॥ ३६९ ॥
इन्द्रियेण परिच्छिन्ने, रूपादौ तद्वन्तरम् । यद्रूपादि ततस्तत्र, मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३७० ॥
एवं च न विरोधोऽस्ति, द्विविज्ञेयत्वभावतः । पञ्चानामपि चेह्यायादेतदप्यसमञ्जसम् ॥ ३७१ ॥
नैकोऽपि यद् द्विविज्ञेयः, एकैकैव वेदनात् । सामान्यापेक्षयैतच्चेन्न तत्सत्वप्रसङ्गतः ॥ ३७२ ॥
सत्त्वेऽपि नेन्द्रियज्ञानं, हन्त ! तद्गोचरं मतम् । द्विविज्ञेयत्वमित्येवं, क्षणभेदे न तत्त्वतः ॥ ३७३ ॥
सर्वमेतेन विक्षिप्तं, क्षणिकत्वप्रसाधनम् । तथाऽप्यूर्ध्वं विशेषेण, किञ्चित्त्रापि वक्ष्यते ॥ ३७४ ॥

‘अस्य’ आर्षार्थस्य नाल्पस्य ‘तमसः’ अज्ञानस्य फलं, किन्तु महापापहेतुत्वान्महत इति ॥ ३६० ॥ विरोधमेवाह- ‘इत’ इत्यादिना, बुद्धकण्टकवेधे अपरिणतभिक्षूणां मिथ्यात्वं, कथमयं कण्टकमप्यपश्यन् सर्वज्ञ इति, तदपोहायोक्तम्- ‘इत’ एकनवते कल्पे’ इति, ‘इतः’ वर्तमानात्कालादेकनवते कल्पेऽतिक्रान्ते सति ‘शक्त्या मे पुरुषो हतः’ शक्त्या-ग्रहरण- विशेषेण मया पुरुषो व्यापादितः, ‘तेन कर्मविपाकेन’ यत्तस्मिन् हतैः कर्मोपनिबद्धं तदनुभावेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः !, पश्यन्नपि कण्टकं तस्य कर्मणो नियमवेदनीयत्वात्, नह्येतत् ममापि फलमदत्त्वा निवर्त्तत इति विदितमस्तु भव-

ताम् ॥३६१॥ एतदेव स्पष्टयति—‘मे मये’त्यादिना—‘मे मये’त्यात्मनिर्देशोऽयं वर्तते वक्तुः, तद्गतोका वधक्रिया मया हत
 इति स्वयम् ‘आधेन’ बुद्धेन यत् ‘तत्’ तस्मात् ‘वः’ युष्माकं कोऽर्थं ‘क्षणिकताऽऽग्रहः’ अनित्यताऽभिनिवेशो, येना-
 सोऽध्यप्रमाणीक्रियत इति ॥ ३६२ ॥ अत्रैवाक्षेपपरिहारावाह—‘सन्ताने’त्यादिना—सन्तानपेक्षयत्तच्चेत् “इत् एकनवत”
 इत्याद्युक्तं ‘भगवता’ बुद्धेन, अत्रोत्तरं-ननु स हेतुफलभावः ‘यत्’ यस्मात्सन्तानः ‘तत्’ तस्मान्मे इति न सङ्गतं, तस्मा-
 वेऽपि कर्तृभोक्तोर्भेदादिति ॥ ३६३ ॥ ‘ममे’त्यादि, ममतया हेतुपरम्परया तच्छक्त्या हत इति यदैव ‘तस्य’ बुद्धस्यार्थो
 वक्तुमिष्टः, अत्रोत्तरं-नास्ति अत्र-अर्थे प्रमाणं किञ्चिद्, अप्रत्यक्षा बुद्धविवक्षा यस्मादिदयेति ॥ ३६४ ॥ तद्देशनेत्यादि, किं
 बुद्धविवक्षया?, बुद्धदेशना प्रमाणमत्र ‘क्षणिकाः संस्कारा’ इत्यादि, इह समाधिः-न, साऽन्यार्था भविष्यति, आस्थानि-
 वृत्त्येत्यर्थः, तत्रापि किं प्रमाणं चेत्?, यदुतास्थानिवृत्त्यर्थेति, इह समाधिः-इदं पूर्वोक्तमार्थम्—‘इत् एकनवत’ इत्याद्येव,
 सविषयत्वमप्येवं द्वयोरपि ॥ ३६५ ॥ किञ्च—‘तथे’त्यादि, तथा ‘अन्यदपि’ आर्षं ‘यत्’ यस्मात्कल्पस्थायिनी पृथिवी
 ‘क्वचित्’ सूत्रान्तरे उक्ता ‘भगवता’ बुद्धेन भिक्षूनामन्वय, अनेन तद्देशनामात्रमाह, स्वयमेव तु, “कप्पट्ठाइ पुहइ अभि-
 क्खाया” इत्यादिवचनात् ॥ ३६६ ॥ ‘पञ्चे’त्यादि, पञ्च बाह्यस्वरूपा रूपादय इन्द्रियमनोविज्ञानग्राह्या इत्यन्यदपि वाऽऽर्ष-
 मेतदेव, किमित्याह—प्रमाणसवगन्तव्यं, तत्रयुक्त्या प्रक्रान्तार्थप्रसाधकं, कथञ्चिन्नित्यत्वप्रसाधकमित्यर्थः ॥ ३६७ ॥
 कथमेतदेवमित्याह—‘क्षणिकत्व’ इत्यादि, क्षणिकत्वे यतः ‘अस्मीपां’ रूपादीनां न द्विविज्ञेयता भवेत्, कथमित्याह—
 भिन्नकालग्रह एव ‘आभ्याम्’ इन्द्रियमनोविज्ञानाभ्यां स्यात्, ‘तद्धिज्ञेयत्वशब्दार्थोपपत्तेः ॥३६८॥

कथमेतदप्येवम्? इत्याह—‘एककाले’त्यादि, एककालग्रहे त्विन्द्रियमनोविज्ञानाभ्यासात् तत्र ‘एकस्थ’ इन्द्रियविज्ञानादेरप्रमाणता, कुतः? इत्याह—गृहीतग्रहणाद्धेतोः, एवं सति सिध्या ताथागतं वचः ‘पञ्च बाह्या द्विज्ञेयाः’ इत्येतत् ॥ ३६९ ॥ पराभिप्रायमाह—‘इन्द्रियेण’त्यादिना—‘इन्द्रियेण’ इतीन्द्रियज्ञानेन परिच्छिन्ने सरूपादौ विषये ‘तद्वन्नन्तरं’ इन्द्रियपरिच्छेद्यरूपाद्यनन्तरं यद्गुपादि तज्ज्ञानसमानकालभावि ‘तत्’ इति तत् इन्द्रियपरिच्छेदात्समनन्तरात् ‘तत्र’ तज्ज्ञानसमानकालभाविनि रूपादौ मनोविज्ञानं प्रवर्तते, यथाऽऽह न्यायवादी—‘स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं मनोविज्ञानम्’ ॥ ३७० ॥ एतदेव निगमयति—‘एवं’त्यादिना—‘एवं च’ अनन्तरोदितन्याये सति न विरोधोऽस्ति वचनस्य, कुतः? इत्याह—‘द्विविज्ञेयत्वभावतः’ इन्द्रियमनोविज्ञेयत्वयोगात् पञ्चानामपि चेत् रूपादीनां ‘न्यायात्’ उक्तलक्षणात्, अत्रोत्तरम्—‘एतदप्यस्यमञ्जसम्’ अयुक्तिमत्, न्यायादेव ॥ ३७१ ॥ न्यायमेवाह—‘नैकोऽपीत्यादि, नैकोऽपि पञ्चानां ‘यत्’ यस्मादेव द्विविज्ञेयः, कुतः? इत्याह—‘एकैकेन’ इन्द्रियज्ञानादिनैव वेदनात्, एकैकरूपादिग्रहणात्, न केषुचिद् द्विविज्ञेयत्वमस्तीत्यर्थः, ‘सामान्यापेक्षयैतच्चेत्’ रूपादिसामान्यापेक्षयैतद्विविज्ञेयत्वं यदि, अत्रोत्तरं—‘न’ नैतदेवं, कुतः? इत्याह—‘तत्सत्त्वप्रसङ्गतः’ सामान्यसत्त्वप्रसङ्गाद्, असतीन्द्रियादिज्ञानायोगात् ॥ ३७२ ॥ दोषान्तरमाह—‘सत्त्वेऽपी’त्यादिना—सत्त्वेऽप्यस्य नैन्द्रियज्ञानं यथोदितं च मनोविज्ञानं च ‘तद्गोचरं’ सामान्यगोचरं मतं, स्वलक्षणविषयत्वात्, उपसंहरन्नाह—द्विविज्ञेयत्वमिति ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण क्षणभेदे न पञ्चानां तत्त्वत इति ॥ ३७३ ॥ उक्तफलमाह—‘सर्व’मित्यादिना—सर्वमेतेन विक्षिप्तं नाशहेत्वयोगादि क्षणिकत्वप्रसाधनं तथाऽप्युद्धृष्टं विशेषेण, एकैकमधिकृत्य, किञ्चित्त्रापि वक्ष्यत इति ॥ ३७४ ॥ विज्ञानवादमधिकृत्याह—

३७५ ॥

किञ्चिद्वर्थाभावे न विद्यते ॥ ३७६ ॥

विज्ञानमात्रवादोऽपि, न सम्यगुपपद्यते । मानं यत्तत्त्वतः किञ्चित्तत्त्वानुपलब्धतः ॥ ३७७ ॥

नानुमानं तथाभूततल्लिङ्गानुपलब्धतः ॥ ३७८ ॥

न प्रत्यक्षं यतो भावालम्बनं न तद्विष्यते । नानुमानं तथाभूततल्लिङ्गानुपलब्धतः ॥ ३७९ ॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थो यन्नोपलभ्यते । ततश्चानुपलब्धैव, तदभावोऽवसीयते ॥ ३८० ॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तद्धेतवन्तरसंहतिः । एषां च तत्त्वभावत्वे, तस्यासिद्धिः कथं भवेत् ॥ ३८१ ॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तद्धेतवन्तरसंहतिः । एषां च तत्त्वभावत्वे, तस्यासिद्धिः कथं भवेत् ॥ ३८२ ॥

सहार्थेन तज्जननस्वभावानीति चेन्ननु । जनयत्येव सत्येवमन्यथाऽतत्त्वभावता ॥ ३८३ ॥

सहार्थेन तज्जननस्वभावानीति चेन्ननु । जनयत्येव सत्येवमन्यथाऽतत्त्वभावता ॥ ३८४ ॥

योग्यतामधिकृत्याथ, तत्त्वभावत्वकल्पना । हन्तैवमपि सिद्धो वः, कदाचिदुपलब्धतः ॥ ३८५ ॥

योग्यतामधिकृत्याथ, तत्त्वभावत्वकल्पना । हन्तैवमपि सिद्धो वः, कदाचिदुपलब्धतः ॥ ३८६ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३८७ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३८८ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३८९ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९० ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९१ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९२ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९३ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९४ ॥

अन्यथा योग्यता तेषां, कथं युक्त्योपपद्यते ? । न हि लोकेऽश्रमाणादेः, सिद्धा पक्व्यादियोग्यता ॥ ३९५ ॥

अर्थग्रहणरूपं यत्तत्स्वसंवेद्यमिष्यते । तद्वदने ग्रहस्तस्य, ततः किं नोपपद्यते ? ॥ ३८६ ॥
घटादिज्ञानमित्यादिसंविचेत्सत्प्रवृत्तिः । प्राप्तेरर्थक्रियायोगात्, स्मृतेः कौतुकभावतः ॥ ३८७ ॥
ज्ञानमात्रे तु विज्ञानं, ज्ञानमेवेत्यदो भवेत् । प्रवृत्त्यादि ततो न स्यात्, असिद्धं लोकशास्त्रयोः ॥ ३८८ ॥
तदन्यग्रहणे चास्य, प्रद्वेषोऽर्थेऽनिबन्धनः । ज्ञानान्तरेऽपि सदृशं, तदसंवेदनादि यत् ॥ ३८९ ॥
युक्तयोगश्च योऽर्थस्य, गीयते जातिवाद्धतः । ग्राह्यादिभावद्वारेण, ज्ञानवादेऽप्यसौ समः ॥ ३९० ॥
नैकान्तग्राह्यभावं तद्ग्राहकाभावतो भुवि । ग्राहकैकान्तभावं तु, ग्राह्याभावादसङ्गतम् ॥ ३९१ ॥
प्रकाशकस्वभावं हि, विज्ञानं तदसद् भवेत् । निःस्वभावत्वतस्तस्य, सत्त्वं युज्यते कथम् ? ॥ ३९२ ॥
यथाऽऽप्ते शेत इत्यादौ, विना कर्म स एव हि । तथोच्यते जगत्स्थिस्तथा ज्ञानमपीष्यताम् ॥ ३९३ ॥
उच्यतेऽसाम्प्रतमदः, स्वयमेव विचिन्त्यताम् । प्रमाणाभावतस्तत्र, यद्येतदुपपद्यते ॥ ३९४ ॥
एवं न यत्तदात्मानमपि हन्त ! प्रकाशयेत् । अतस्तदित्थं नो युक्तमन्यथा न व्यवस्थितिः ॥ ३९६ ॥

॥ ३९७ ॥

व्यवस्थितौ च तत्त्वस्य तथाभावप्रकारकम् । श्रुवं यतस्ततोऽकर्मकत्वस्य कथं भवेत् ? ॥ ३९८ ॥

व्यवस्थापकमसैवं, भ्रान्तं चैतनु भावतः । तथेत्यभ्रान्तमत्रापि, ननु मानं न विद्यते ॥ ३९९ ॥

व्यवस्थापकरूपा न, युक्तियुक्ता व्यवस्थितिः । दृष्टा तैमिरिकादीनामक्षादाविति चेन्न तत् ॥ ४०० ॥

भ्रान्ताच्चाभ्रान्तिरूपान, युक्तियुक्ता व्यवस्थितः । भ्रान्तं तस्य तथाभावे, भ्रान्तस्याभ्रान्तता भवेत् ॥ ४०१ ॥

नाक्षादिदोषविज्ञानं, तदन्यभ्रान्तिवद्यतः । दीपादौ युज्यते न्यायादतश्चैतदपार्थक्यम् ॥ ४०२ ॥

न च प्रकाशमात्रं तु, लोके क्वचिदकर्मकम् । दीपादौ युज्यते न्यायादतश्चैतदपार्थक्यम् ॥ ४०३ ॥

दृष्टान्तमात्रतः सिद्धिस्तदत्यन्तविधर्मिणः । न च साध्यस्य यत्नेन, शब्दमात्रमसावपि ॥ ४०४ ॥

किञ्च विज्ञानमात्रत्वे, न संसारापवर्गयोः । विशेषो विद्यते कश्चित्था चैतद्धृत्योदितम् ॥ ४०५ ॥

चित्तमेव हि संसारो, रागादिक्लेशवासितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते ॥ ४०६ ॥

रागादिक्लेशवर्गो यन्न विज्ञानात् पृथग् मतः । एकान्तैकत्वभावे च, तस्मिन् किं केन वासितम् ? ४०७ ॥

क्लिष्टं विज्ञानमेवासौ, क्लिष्टता तस्य यद्वशात् । नील्यादिवदसौ वस्तु, तद्वदेव प्रसज्यते ॥ ४०८ ॥

मुक्तौ च तस्य भेदेन, भावः स्यात्पटशुद्धिवत् । ततो वाद्यार्थतासिद्धिरनिष्टा संग्रसज्यते ॥ ४०९ ॥

प्रकृत्यैव तथाभूतं, तदेव ह्रिष्टतेति चेत् । तदन्यूनान्तिरिक्तत्वे, केन मुक्तिर्विचिन्त्यताम् ॥ ४०८ ॥
असत्यपि च या बाह्ये, ग्राह्यग्राहकलक्षणे । द्विचन्द्रान्तिवद्भ्रान्तिरियं नः ह्रिष्टतेति चेत् ॥ ४०९ ॥
अस्त्वेतत्किन्तु तद्धेतुभिन्नहेत्वन्तरोद्भवा । इयं स्यात्तिमिराभावे, न हीन्दुद्वयदर्शनम् ॥ ४१० ॥
नचासदेव तद्धेतुर्वाद्(बोध)मात्रं नचापि तत् । तदेव ह्रिष्टतापत्तेरिति मुक्तिर्न युज्यते ॥ ४११ ॥
मुक्त्यभावे च सर्वेव, ननु चिन्ता निरर्थिका । भावेऽपि सर्वदा तस्याः, सम्यगेतद्विचिन्त्यताम् ॥ ४१२ ॥
विज्ञानमात्रवादो यत् नेत्थं युक्त्योपपद्यते । प्राज्ञस्याभिनिवेशो न, तस्माद्त्रापि युज्यते ॥ ४१३ ॥

‘विज्ञाने’त्यादि, विज्ञानमात्रवादोऽपि परपरिकल्पितः न सम्यगुपपद्यते, कुतः ? इत्याह-मानं यत्तत्त्वतः किञ्चित्,
स्वतन्त्रनीत्यैव अर्थाभावे न विद्यते ॥ ३७५ ॥ एतदेवाभिधित्सुराह—‘न प्रत्यक्ष’मित्यादि, न प्रत्यक्षं मानमत्र, ‘यतः’
यस्मादभावोऽलम्बनं न तत्प्रत्यक्षमिष्यते परैः, एवं नानुमानमर्थाभावे मानं, कुतः ? इत्याह—‘तथाभूततल्लिङ्गानुपल-
ब्धितः’ अर्थाभावप्रतिबद्धसाधुलिङ्गादर्शनात् ॥ ३७६ ॥ परामिप्रायमभिधातुकाम आह—‘उपलब्धी’त्यादि, उपलब्धिलक्ष-
णप्राप्तः सन्नर्थः परनीत्या यन्नोपलभ्यते ततश्चानुपलब्धैव-अदर्शनरूपया ‘तद्भावः’ अर्थाभावोऽवसीयत इति ॥ ३७७ ॥
अत्रोत्तरमधिकृत्याह—‘उपलब्धी’त्यादि, उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरिह परेषां स्वमते तद्धेत्वन्तरसंहतिः, (एषां-घटादीनां च

दिना—‘अतद्ग्रहणभावैश्च’ अवाह्यार्थग्रहणस्वभावैश्च प्रत्ययान्तरैः यदि नाम न गृह्यते-वाह्यार्थग्रहणस्वभावविज्ञानं जन्यते, तत एतावता कारणेनासत्त्वं न ‘तस्य’ बाह्यार्थस्य, ‘अतिप्रसङ्गतः’ पीतासंवेदनत्वस्वभावेन तदसंवेदने पीतसंवेदनाभावप्रसङ्गात् ॥ ३८३ ॥ पराभिप्रायेण मानमाह—‘विज्ञान’मित्यादिना—विज्ञानं यत्स्वसंवेद्यं, तथाऽनुभूतेः पीतार्थः स्वसंवेद्यः, कस्मादित्याह—‘युक्ति(त्प्य)योगतः’ समूह्याद्यसिद्धेः, अतः ‘तद्वेदने’ विज्ञानानुभवे ‘तस्य’ अर्थस्य ग्रहणं नोपपद्यते, न्यायतः ॥ ३८४ ॥ एतदेव निगमयति—‘एवं चे’त्यादिना—एवं चाग्रहणादेव कारणत् तदभावोऽवसीयते, अर्थाभावः, यत एवमतः किमुच्यते—मानसार्थाभावे न विद्यते, विज्ञानस्वसंवेदनस्यैव मानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ३८५ ॥ सिद्धान्तवादिमतम्—‘अर्थग्रहणे’त्यादि, ‘अर्थग्रहरूपं’ बाह्यार्थपरिच्छेदात्सकं ‘यत्’ यस्मात् ‘तत्’ एवंभूतविज्ञानानुभवे ग्रहः ‘तस्य’ अर्थस्य, ‘ततः’ तस्मात्संवेद्यमिष्यते, विच्छिन्नार्थग्रहणरूपतयाऽनुभूतेः, ‘तद्वेदने’ एवंभूतविज्ञानानुभवे ग्रहः ‘तस्य’ अर्थस्य, ‘ततः’ तस्माद्ग्रहणं नोपपद्यते? अधिकृतवेदनस्यैवार्थमन्तरेणयोगात् ॥ ३८६ ॥ एतदेव भावयन्नाह—‘घटादी’त्यादि, घटादिविज्ञानमित्यादि ‘संविज्ञेः’ ज्ञानमात्रस्यान्यमुखस्यावेदनात् ‘तत्प्रवृत्तिः’ घटादावेव प्रवृत्तेः, प्रासेः, घटादेरेव ‘अर्थक्रियायो-गात्’ जलाद्यानयनादिसिद्धेः, ‘स्मृतेः’ गृहीतकस्य ‘कौलुकभावतः’ तत्रैव कौलुकयोगात् ॥ ३८७ ॥ विपक्षे दोषमभिधातु-मान्तराभावात्, ततः किमित्याह—प्रवृत्त्यादि ततो न स्याद्, अनन्तरोदितं, किं भूतमित्याह—प्रसिद्धं लोकशास्त्रयोः, नियमस्तथाविधविज्ञानोदयो न ॥ ३८८ ॥ दोषान्तरमभिधित्सुराह—‘तदन्ये’त्यादि, तदन्यग्रहणे च ‘अस्य’ ज्ञानस्या-

‘उच्यते’ इत्यादिना—उच्यते सांप्रतमदः—एतदभिनिवेशत्यागेन स्वयमेव ‘विचिन्त्यताम्’ आलोच्यतां, प्रमाणाभावतः ‘तत्र’ अविशिष्टप्रकाशकमात्रे विज्ञाने यद्येतदुपपद्यते ॥ ३९५ ॥ एवं च तत्त्वस्थापनं यथा येनोपपद्यते तथाऽऽह—‘एवं ने’त्यादिना—‘एवं’ गगनतलवर्त्यलोककल्पनायां न ‘यत्’ यस्मात्तदात्मानमपि प्रकाशयति, प्रकाशैकमात्रस्वभावत्वात् इति, ‘अतः’ अस्मात्कारणात् तद्विषयं-प्रकाशमात्रम् ‘अन्यथा ने’ति सकर्मकमिति न विज्ञानव्यवस्थितिः, तस्य तद-ग्राह्यस्वभावत्वादिति ॥ ३९६ ॥ एतदेव समर्थयति—‘व्यवस्थिता’ वित्यादिना—व्यवस्थितौ च विज्ञानात् तत्तथातायाः ‘तत्’ विज्ञानं व्यवस्थापकं ‘तस्य’ व्यवस्थाप्यज्ञानस्य ‘तथा’ अत्र प्रकाशकम् ‘अकर्मकप्रकाशमात्रद्योतकं भ्रुवं यतस्ततोऽकर्मकत्वम् ‘अस्य’ व्यवस्थापकसन्तानस्य ‘तथा’ अत्र प्रकाशकम् ‘अकर्मकप्रकाशमात्रद्योतकं भ्रुवं यतस्ततो-पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—(व्यवस्थापकं-व्यवस्थाकारि विज्ञानमस्य परपरिकल्पितस्यार्थस्य एवं यत् भ्रान्तं चैतत्तु भावतः; अकर्मकप्रकाशने किमित्याह-तथेत्यभ्रान्तं, अत्रापि) परिहारविज्ञाने ननु मानं न विद्यते, अस्यापि सविषयत्वेन भ्रान्तत्वादित्यर्थः ॥ ३९८ ॥ यदि नामैवं ततः किमित्याह—‘भ्रान्ता’दित्यादि, भ्रान्ताच्चास्मात्परिहारविज्ञानाद् अत्रा-न्तिरूपा न साध्वी-न युक्तियुक्ता व्यवस्थितिः, व्यवस्थापकस्येदं भ्रान्तमित्यादिरूपा, पराभिप्रायसाह-दृष्टा तैमिरिका-दीनामक्षादाविति चेत्, तैमिरिकादयो हि भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि नैव द्विचन्द्रादिज्ञानेनाक्षदोषादौ व्यवस्थितिं कुर्वन्तीति च, अत्रोत्तरं-नैतत् ‘नैतदेवम्’ ॥ ३९९ ॥ कथमित्याह—‘नाक्षादी’त्यादि, ‘अनक्षादिदोषविज्ञानं’ तिमिरादिगोचरं ‘तद-न्यभ्रान्तिवत्’ द्विचन्द्रादिभ्रान्तिवत् यतो भ्रान्तं, किन्त्वभ्रान्तमेव, ‘तस्य तथाभावे’ इत्यक्षादिदोषविज्ञानस्य

च 'तस्य' रागादिक्लेशवर्गस्य 'भेदेन' वेष्टेत (नाशेन) 'भावः स्यात्' सत्ता भवेत् पटशुद्धिवत्, यथा पटशुद्धौ नीलयादेः, यत एवं ततो 'बाह्यार्थतासिद्धिः' बाह्यार्थताऽवस्थितिरनिष्टा संप्रसज्यति, विज्ञानमात्रवादिन इति ॥ ४०७ ॥ पराभि-
प्रायमाशङ्क्य परिहरति—'प्रकृत्ये'त्यादिना—'प्रकृत्यैव' स्वभावेनैव 'तथाभूतं' मलिनं 'तदेव' चित्तं क्लिष्टता न ततोऽ-
विचिन्त्यतामेतदिति ॥ ४०८ ॥ पराभिप्रायमाह—'असत्यपी'त्यादिना—असत्यपि च 'बाह्ये' वस्तुनि ग्राह्यग्राहकलक्षणा
एतद्गुणा द्विचन्द्रश्रान्तिवद्भ्रान्तिरनुभवसिद्धा इयं नः—इयमेव श्रान्तिरस्माकं क्लिष्टतेति चेत् ॥ ४०९ ॥ अत्रोत्तरमाह—
'असत्वे'त्यादिना—'असत्वेतत्' भवत्वेतत् एवं, किंतु अत्रापि 'तद्भ्रतुभिन्नहेत्वन्तरोद्भवा' एकचन्द्रबोधकारणाक्षादि-
व्यतिरिक्तमिरादिकारणान्तरोद्भवा यस्मादिद्यं द्विचन्द्रादिश्रान्तिर्भवेत्, एतदेव स्पष्टयति—तिमिरादि एकचन्द्रादिवोधहेतुभ्योऽन्यदधिकं, तथा
दर्शनं, शङ्खपीतादिदर्शनहेतुकामलाद्युपरुक्षणमेतत् ॥ ४१० ॥ एतत्प्रकटनायैवाह—'न चासदि'त्यादि, न चासदेव-तुच्छं
बोधमात्रादधिकस्तक्लिष्टताहेतुरित्यैदस्पर्यम् ॥ ४११ ॥ ततः किमित्याह—'सुक्त्ये'त्यादि, सुक्त्यभावे च सति सर्वेव तप-
'तद्भ्रतुः' क्लिष्टताहेतुः, 'बोधमात्रं' अन्याननुविद्धं न चापि तत्, हेतुः, कुत इत्याह—सदैव क्लिष्टतापत्तेः, बोधमात्रा-
स्विनां ननु चिन्ता 'निरर्थिका' निष्प्रयोजना, स्यादेव बोधमात्रभावे सदैव मुक्तिरित्यत्राह—भावेऽपि 'सर्वदा' सदा
'तस्याः' मुक्तेः चिन्ता निरर्थिकेवेति सम्यगेतद्विचिन्त्यतां, प्रधानफलत्वादिति ॥ ४१२ ॥ उपसंहरन्नाह—'विज्ञाने'-

'प्राज्ञस्य' पुंसः अभिनिवेशो न तस्मात्कारणा-

ननु यस्मात् नैवमुक्त्यायात् युनयोपपत्तेः,

४१४ ॥

तदिदानीं परीक्ष्यते ॥ ४१५ ॥

अतिरिष्टाभिधिमयाऽऽ-

विज्ञानमात्रवादी 'नत्' यस्मात् नैवमुक्त्यायात् युनयोपपत्तेः ॥ ४१४ ॥

त्वादि, युज्यते विज्ञानवादे ॥ ४१३ ॥ अतिरिष्टाभिधिमयाऽऽ-

द्वारापि युज्यते विज्ञानवादे ॥ ४१३ ॥ अतिरिष्टाभिधिमयाऽऽ-

यञ्चोक्तं पूर्वमत्रैव, क्षणिकत्वप्रसाधकम् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतोः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

हेतुः स्यान्नश्वरो भावोऽनश्वरो वा विकल्प्य नत् । नाशहेतोरयोगादि, तद्विद्वान्त् ॥ ४१५ ॥

‘यचोक्तमित्यादि, यच्चोक्तं पूर्वम् अत्रैव वार्त्ताधिकारे क्षणिकत्वप्रसाधनं, किं तत्? इत्याह-नाशहेतोरयोगादि, पूर्वपक्षवादिना, तदिदानीं ‘परीक्षयते’ विचार्यते ॥ ४१४ ॥ परीक्षयन्नाह—‘हेतो’ रित्यादि, ‘हेतोः’ स्वकारणात् स्यात् ‘नश्वरो भावो’ नाशशीलः ‘अनश्वरो वा’ अनाशशीलो वा विकल्प्य यत्-यदि नश्वरः किं नाशहेतुना?, स्वत एव नाशात्, अथानश्वरस्तथाऽपि किं?, ततोऽप्यनाशादिति ‘नाशहेतोः’ मुद्गरादेरयोगित्वमुच्यते, नाशहेतुत्वेन, तत् ‘न युक्तिमत्’ न घटमानकम् ॥ ४१५ ॥ कथमित्याह—‘हेतु’ मित्यादि, हेतुं प्रतीत्य, मुद्गरादि, यद् ‘असौ’ भावस्तथा छफलसाधकः’ कपालादिसाधकः ॥ ४१६ ॥ एतदेव साधयन्नाह—‘तथे’ त्यादि, तथास्वभाव एव ‘असौ’ हेतुः घटादि-स्वहेतोरेव सकाशाज्जायते, कीदृशः? इत्याह-सहकारिणमासाद्य यः मुद्गरादिं तथाविधकार्यकृत्, विजातीयकपालादि-कार्यकृदित्यर्थः ॥ ४१७ ॥ उपचयमभिधित्सुराह—‘न पुन’ रित्यादि, न पुनः ‘क्रियते’ निर्वर्त्यते किञ्चिदतिशयाधानं ‘तेन’ मुद्गरादिना ‘अस्य’ घटादेः सहकारिणोति, कुतः? इत्याह-समानकालभावित्वात्, मुद्गरादेः, तथा चोक्तमिदं तव स्वशास्त्रे ॥ ४१८ ॥ यदुत—‘उपकारी’ त्यादि, ‘उपकारी’ क्षीरादिर्वालादेः ‘विरोधी’ नकुलादिः सर्पादिः ‘सहकारी’ एवोपकारादित्वादिति ॥ ४१९ ॥ तथैव चोक्तम्—‘सहकारी’ त्यादि, ‘सहकारिकृतः’ मुद्गरादिकृतः ‘हेतोः’ घटादेः विशेषो नास्ति यद्यपि समानकालत्वेन ‘फलस्य तु’ कपालादेः विशेषः ‘अस्ति’ विद्यत एव, ‘तत्कृतातिशया-

विसभागक्षणस्याथ, जनको हिंसको न तत् । स्वतोऽपि तस्य तत्प्रातेर्जनकत्वाविशेषतः ॥ ४२८ ॥
हन्त्येनमिति संक्षेपाद्धिंसकश्चेत्प्रकल्प्यते । नैवं त्वन्नीतितो यस्मादयमेव न युज्यते ॥ ४२९ ॥
संक्षेपो यदुणोत्पादः, स चाङ्घ्रिघात् न केवलात् । न चान्यसचिवस्यापि, तस्यानतिशयात्ततः ॥ ४३० ॥
तं प्राप्य तत्स्वभावत्वात्ततः स इति चेन्ननु । नाशहेतुमवाप्यैवं, नाशपक्षेऽपि न क्षतिः ॥ ४३१ ॥
अन्ये तु जन्यमाश्रित्य, सत्स्वभावाद्यपेक्षया । एवमाहुरहेतुत्वं, जनकस्यापि सर्वथा ॥ ४३२ ॥
न सत्स्वभावजनकस्तद्वैफल्याप्रसङ्गतः । जन्मायोगादिदोषाच्च, नेतरस्यापि युज्यते ॥ ४३३ ॥
न चोभयादिभावस्य, विरोधासंभवादितः । स्वनिवृत्त्यादिभावादौ, कार्याभावादितोऽपरे ॥ ४३४ ॥
न चाध्यक्षविरुद्धत्वं, जनकत्वस्य मानतः । असिद्धेरत्र नीत्या तद्व्यवहारनिषेधतः ॥ ४३५ ॥
मानाभावे परेणापि, व्यवहारो निषिध्यते । सज्ज्ञानशब्दविषयस्तद्वद्त्रापि दृश्यताम् ॥ ४३६ ॥
‘एवं चे’त्यादि, एवं च व्यर्थमेव ‘इह’ नाशविचारे व्यतिरिक्ताद्विचिन्तनं ‘नाशयं’ घटादिमाश्रित्य नाशस्य क्रियते
यद्विचक्षणैः, यथा नाशो नाश्याद्ब्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो वा?, व्यतिरेके तस्येत्ययोगः, अव्यतिरेके भाव एव सः, स च
स्वहेतोरेवेत्यादि, व्यर्थता च भावस्यैव स्वहेतोः तथास्वभावस्यैव भावात् ॥ ४२४ ॥ अत्रैव दोषान्तरमाह-‘किञ्चे’त्या-

स्वनिवृत्तिस्वभावत्वादिति ॥ ४३१ ॥ दीपान्तरमाह—‘अन्ये त्वि’त्यादिना—‘अन्ये तु’ आचार्या ! ‘जन्यं’ कार्यमाश्रित्य ‘सत्स्वभावाद्यपेक्षया’ किं सत्स्वभावः जन्यजनकस्वभावः? उतासत्स्वभावः जन्यजनकस्वभावः? अथोभयस्वभावः जन्यजनकस्वभावः? उताहो अनुभयस्वभावः जन्यजनकस्वभाव इत्येवंभूतया ‘एवं’ नाशवज्जातिविकल्पद्वारेणाहुः ‘अहेतुत्वम्’ इति न सत्स्वभावस्तु जनकस्वभावो-जनकहेतुः, कुतः? इत्याह—‘तद्वैफल्यप्रसङ्गतः’ सत्स्वभावत्वेनैव जन्यजनकस्य वैफल्यप्रसङ्गात्, सत एवाकरणात्, अनिष्ठिते, सदा सत्त्वाविशेषादिति, ‘जन्मायोगादिदोषाच्च’ कारणात् न ‘इतरस्यापि’ अ(सत्)स्वभावस्य जन्यस्य युज्यते जनक इति योगः, जनकस्वभाव इत्यर्थः, असतः अयोगात्, प्रकृत्यन्यथानुपपत्तेः, भावेऽपि तुच्छत्वादिति ॥ ४३३ ॥ विकल्पान्तरदोषमाह—‘नचे’त्यादिना—‘न चोभयादिभावस्ये’त्युभयस्वभावस्यानुभयस्वभावस्य वा, जनक इति वर्तते, कुतः? इत्याह—‘विरोधासंभवादिति’ उभयस्वभावजनकत्वे विरोधात्, वस्त्वविरोधेऽपि स्वमतविरोध एव, अनुभयस्वभावजनकत्वेऽसम्भवादिति तादृशस्यासम्भवात्तथानुपलब्धेरिति । मतान्तरमाह—स्वनिवृत्त्यादिभावादौ जनकत्वे कार्याभावादिति कारणत् अपरे आचार्याः, जनकस्याहेतुत्वमाहुरिति वर्तते, एतदुक्तं भवति—स जनकः स्वनिवृत्तिस्वभावः कार्यजननस्वभावः उभयस्वभावोऽनुभयस्वभावो वा ?, यदि स्वनिवृत्तिस्वभावः कुतः कार्यजननमिति कार्याभाव एव, अथ कार्यजननस्वभावः उभयस्वभावोऽनुभयस्वभावो वा ?, यदि पूर्ववद्विरोधः, अनुभयस्वभावत्वे चासम्भवादिति । अथ स्वनिवृत्तिरेव कार्यजननमेवं तर्हि जननं कार्यव्यतिरिक्तमिति,

भूतिर्येषां क्रिया सोक्ता, न चासौ युज्यते क्वचित् । कर्तृभोक्तृस्वभावत्वयिरोधादिति चिन्त्यताम् ॥४४२॥
न चातीतस्य सामर्थ्यं, तस्याभितिनिर्दिशितम् । न चान्यो लौकिकः कश्चिच्छब्दार्थोऽनेत्ययुक्तिमतम् ॥४४३॥

अर्थक्रियासमर्थत्वं क्षणिके वस्तुनि यच्च गीयते परैः—क्षणिकवादिभिः उत्पत्त्यनन्तरं नाशात् कारणाद्विशेषं तदयुक्तिम-
न्तरभावीति द्वयी गतिः, किं चातः? इत्याह—‘तत्त्वं’ इति यदि स एवार्थक्रिया, न तत्र सामर्थ्यं तस्य, कुतः? अत्र(र्था)-
‘अन्यतः’ स्वहेतोः ‘तत्समुद्भवात्’ तस्योत्पादात् ॥ ४३८ ॥ एवं नास्योत्पादे सामर्थ्यं, न चान्यत्रेत्याह—‘न स्वसंधारण’
इत्यादिना—‘न स्वसंधारणे न्यायादस्य सामर्थ्यं, कुतः? इत्याह—जन्मानन्तरनाशातः कारणात्, न च नाशेऽपि सद्यु-
क्त्या सामर्थ्यं, कुतः? इत्याह—तद्धेतोस्तत्समुद्भवात्, स्वहेतोरेव नन्धरोत्पत्तेरिति ॥ ४३९ ॥ तदन्यपक्षे दोषमाह—‘अन्य-
त्वं’ इत्यादिना—‘अन्यत्वे’ इति यद्यन्याऽर्थक्रिया न तत्र सामर्थ्यमित्याह—अन्यस्य सामर्थ्यमन्यत्रेति न सङ्गतं, साम-
र्थ्यस्य सामर्थ्यवतः सकाशादभेदात्, स्यादेतत् ‘ततः’ पदार्थाद् रिक्तघटादेः ‘अन्यभाव एव’ पूर्वघटोत्पाद एव ‘एतत्’
सामर्थ्यं नान्यदित्यत्राह—‘असौ’ अन्यस्य भावः ‘न्याय्यः’ घटमानकः ‘दलं विना’ उपादानमन्तरेण ॥ ४४० ॥ एत-
देव स्पष्टयति—‘नास’दित्यादिना—‘नासत्सत् जायते यस्मात्, तच्छक्त्यभावेनातिप्रसङ्गात्, अन्यसत्त्वस्थितावपि, किमु
तस्यापि निवृत्तौ?, तस्यैव च तु पूर्वक्षणस्य ‘तथाभावे’ उत्तररूपत्वेन भवने नन्वसिद्धोऽन्वयः कथं?, भावाविच्छेदस्यै-

नान्यथात् ॥ ४४१ ॥ शिः एव चोपान्तरमाह—'भृति' शिवादिना—भृतिः 'भेषां' भाषाणां शिवा मोक्ष गता, न

चो—भृतिभ्युच्यते तन्निदन्त्या यतः, त्वयमित्याह—'कृत्य' भोक्तृगुणमापन्नसिरोपात्, नाहिः कृत्यव्यथा भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यव्यथात् न भोक्तृत्वं, भोक्तृगुणभावे न कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुण, नाहिः कृत्यव्यथा भोक्तृगुणभावात्, न

नेतेत्तरेणपाद्यभोक्तृप्रसङ्गात्, चामरात् कृत्यगुणात् भोक्तृगुणभावे न कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

कृत्यत्वं, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न च कृत्यगुणभावे भोक्तृगुणभावात्, न

नासत् सजायते जातु, सच्चासत्सर्वथैव हि । शक्त्यभावादतिव्याप्तेः, सत्स्वभावत्वहानितः ॥ ४४९ ॥
नित्येतरदत्तो न्यायात्तत्तथाभावतो हि तत् । प्रतीतिसचिवात्सम्यक्, परिणामेन गम्यते ॥ ४५० ॥

‘परिणामे’त्यादि, ‘परिणामोऽपि’ वक्ष्यमाणः नो हेतुः, कः? इत्याह—‘क्षणिकत्वप्रसाधने’ निरन्वयनाशसाधन इत्यर्थः,
कथं न हेतुः? इत्याह—‘सर्वदैव’सर्वकालमेवान्यथात्वेऽपि सति कुमारबालादितया ‘तथाभावोपलब्धितः’ देहमृदादिभा-
वोपलब्धेरिति ॥ ४४४ ॥ इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—‘नार्थान्तरे’ त्यादि, न अर्थान्तरगमनं—सर्वथाऽर्थान्तरगमनं
‘यस्मात्’ कारणात्, ‘सर्वथैव न चागमः’ एकान्तेन न चागमनं, परिणाम एवंभूतः ‘प्रमासिद्धः’ प्रमाणप्रतिष्ठितः, इष्टश्च
सद्गुण्डितैः, ‘तद्भावः परिणामो यत् तत्तेन तथा भूयत’ इति वचनात् ॥ ४४५ ॥ अत्र परोक्तानित्यतामधिकृत्याह ‘घ-
चेद’मित्यादिना,—यच्चेदमुच्यते निरन्वयनश्वरवादिभिः, किमित्याह—ब्रूमोऽतादवस्थं भावानामनित्यताम्, इष्टसिद्धिरस्मा-
कम्, अत्रोत्तरम्—‘एतत्’ अतादवस्थं परस्य कीदृशित्याह—‘तदेव न भवति’ ‘न तत्र किञ्चिद्भवति, (न) भवत्येव केवल-
मिति वचनात्, ‘अतः’ अभवनाद् अन्यत्वेऽतादवस्थस्य ध्रुवोऽन्वयः, तस्यैव तथाभवनादिति ॥ ४४६ ॥ अत्र चायं दोष
इत्याह—‘तदेवे’त्यादि, ‘तदेव न भवति’ तदेवेति नवम(भवन्)स्वभावं न भवतीत्यभिदधतः, एतत्तच्चेन्न भवतीति च
विरुद्धं, भवनस्वभावस्याभवनत्वायोगात्, ‘हन्ते’त्युपदर्शने, किं चान्यदिति दोषान्तररूप्यापने, तच्चेदम्—आदिमल्पसज्यते,
अभवनं, तदाऽभवनादित्युक्तप्रायं च ॥ ४४७ ॥ अत्र प्रस्तुतमेव समर्थयन्नाह—‘क्षीरे’त्यादि, ‘क्षीरनाशश्च’ क्षीरपरिणा-

मश्च दृश्येव 'यत्' यस्माद्दृष्टं, किंभूतमित्याह—'गोरसान्वितं' सस्वरूपानुवेधि, न तु 'तैलादि,' तदत्यन्तभिन्नं, यत् एव
 सतः सिद्धः परिणामः, किंभूतः? इत्याह—'अन्वयावहः' अन्यप्रपापक इति ॥ ४४८ ॥ एतत्प्रतिबद्धमेवाभिधानुमाह—
 'नासदि'त्यादि, न हि तुच्छस्य विवक्षितानुच्छं 'सज्जाग्रते' अनुच्छं जायते 'जातु' कदाचित्, अत्रोपपत्तिः—अस्त्यभा-
 वादनिव्याप्तौ सर्वथैव हि, न कदाचित् जायते, अत्राप्युपपत्तिः—सत्स्वाभावत्वद्वाहितः, सन् हि सत्स्वभावं नासद्भ-
 सज्जाग्रतेऽसत् सर्वथैव हि, न कदाचित् जायते, अत्राप्युपपत्तिः—सत्स्वाभावत्वद्वाहितः—'नित्येतरदि'त्यादि, 'नित्येतरत्'
 विदुर्महति, सत्स्वभावत्वविरोधादित्यभिप्रायः ॥ ४४९ ॥ प्रस्तुतानुसारेणोपसंहरन्नाह—'तत्तथाभावतो हि' तस्यैव तथाभवेन 'तत्'
 नित्यानित्यम् 'अतः' असदादेः सदाद्यनापत्तेः 'न्यायात्' सद्धिचारेण, 'तत्तथाभावतो हि' तस्यैव तथाभवेन 'तत्'
 वस्तु प्रतीतिसचिवात्सम्यग् न्यायात्, परिणामेन गम्यत इति ॥ ४५० ॥ पक्षान्तरमधिकृत्याह—
 अन्ते क्षयेक्षणं चाद्यक्षणक्षयप्रसाधनम् । तस्यैव तत्स्वभावत्वात्, युज्यते न कदाचन ॥ ४५३ ॥
 आदौ क्षयस्वभावे च, तत्रान्ते दर्शनं कथम् ? । तुल्यापरापरोत्पत्तिविग्रलभ्भाद्यथोदितम् ॥ ४५३ ॥
 अन्ते क्षयेक्षणादादौ, क्षयोऽदृष्टोऽनुमीयते । सदृशेनावरुद्धत्वात्तद्ग्राह्यं तदग्रहः ॥ ४५३ ॥
 एतदप्यसदेवेति, सदृशो भिन्न एव यत् । भेदाग्रहे कथं तस्य, तत्स्वभावत्वतो ग्रहः ? ॥ ४५४ ॥
 तदर्थनियतोऽसौ यद्भेदमन्याग्रहाच्चि तत् । न गृह्णातीति चेत्तुल्यः, सोऽपरेण कुतो गतिः ? ॥ ४५५ ॥

तथागतेरभावे च, वचस्तुच्छमिदं ननु । सहशोनावरुद्धत्वात्तद्ब्रह्मिह तदग्रहः ॥ ४५६ ॥
भावे चास्या बलादेकमनेकग्रहणात्मकम् । अन्वयिज्ञानमेष्टव्यं, सर्वं तत्क्षणिकं कुतः ? ॥ ४५७ ॥
ज्ञानेन गृह्यते चार्थो, न चापि परदर्शने । तदभावे तु तद्भावात्कदाचिदपि तत्त्वतः ॥ ४५८ ॥
ग्रहणेऽपि यदा ज्ञानमपैत्युत्पत्त्यनन्तरम् । तदा तत्तस्य जानाति, क्षणिकत्वं कथं ननु ? ॥ ४५९ ॥
तस्यैव तत्स्वभावत्वात्स्वात्मनैव तदुद्भवात् । त(य)था नीलादि तादृष्यद्वैतन्भिथ्यात्वसंशयात् ॥ ४६० ॥
न चापि स्वानुमानेन, धर्मभेदस्य संभवात् । लिङ्गधर्मातिपाताच्च, तत्स्वभावाद्ययोगतः ॥ ४६१ ॥
नित्यस्यार्थक्रियाऽयोगोऽप्येवं युक्त्या न गम्यते । सर्वमेवाविशेषेण, विज्ञानं क्षणिकं यतः ॥ ४६२ ॥
तथा चित्रस्वभावत्वान्न चार्थस्य न युज्यते । अर्थक्रिया ननु न्यायात्क्रमाक्रमविभाविनी ॥ ४६३ ॥

‘अन्त’इत्यादि, ‘अन्ते क्षयेक्षणं च’ अन्ते नाशदर्शनं च, किमित्याह—‘आद्यक्षणक्षयप्रसाधनम्’ आद्यस्य क्षणस्य
नाशसाधनं, यत्पारब्धं, ‘तस्यैव’ वस्तुनः ‘तत्स्वभावत्वात्’ नाशस्वभावत्वात् युज्यते न कदाचन, अतस्त्वभावत्वापत्ते-
रिति ॥ ४५९ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह—‘आदा’वित्यादि, ‘आदौ’ प्रथमक्षण एव ‘क्षयस्वभावे च’ नाशस्वभावे च ‘तत्र’
वस्तुनि अन्ते दर्शनं कथं क्षयस्य, ? किं नादावेव इति भावः । पराभिप्रायमाह—तुल्यापरापरोत्पत्तिप्रलम्भात्, अन्ते,

ज्ञानस्य, हेतुफलभावेन ॥ ४५८ ॥ अभ्युपगम्य दोषान्तरमाह—‘ग्रहणेऽपी’त्यादिना—ग्रहणेऽप्यर्थस्य यदा ज्ञानमचैति—वि-
नश्यत्युत्पत्त्यनन्तरं तदा ‘तत्’ ज्ञानं ‘तस्य’ अर्थस्य जानाति ‘क्षणिकत्वञ्च’ उत्पत्त्यनन्तराप्रवर्गित्वं कथं ननु? नैवेत्यर्थः
॥४५९॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति ‘तस्यैव’त्यादिना—‘तस्यैव’ अर्थस्य तत्स्वभावत्वात् ‘स्वभावैव’ ज्ञानात्मनैव जानाति
‘क्षणिकत्वं’, कुतः?—‘तदुद्भवात्’ क्षणिकस्वभावादर्थादुत्पत्तेः, निर्देशनमाह—यथा नीलादि जानाति ‘ताद्द्रव्यात्’ विषय-
सा रूप्यादिति, अत्रोत्तरं—नैतत् यदुक्तं परेण, नीत्यैव, सिध्यात्संशयात्, क्षणिकत्वबोधे बुद्धे शङ्खे पीतबोधदर्शना-
दिति ॥ ४६० ॥ अनुमानज्ञानस्य नीत्यैतद्विराकरोति ‘न चापी’त्यादिना—न चापि स्वानुमानेन जानाति क्षणिकत्वं, यथा
मदूपमनित्यमेवमयमपीति, कुतः इत्याह—‘धर्मभेदस्य’चेतनेतररूपस्य सम्भवात्, अतः कथंचित्ताद्द्रव्येऽपि तथा ताद्द्रव्ये
न विरोधः, दोषान्तरमाह—‘लिङ्गधर्मातिपाताच्च’ स्वानुमानपक्षे तदात्मन एव, कुतः? इत्याह—‘तत्स्वभावाच्चयोगतः’
‘नित्यस्यै’त्यादिना—नित्यस्यार्थस्य क्रियाऽयोगोऽपि व्यवहारसाधनाभावोऽप्येवं सति युक्त्या न गम्यते, नित्यस्यैवाज्ञानात्,
एतदेवाह—सर्वस्त्रेवाचिशेषेण विकल्पकमविकल्पकं च विज्ञानं क्षणिकं यतः, ततो न तेनार्थव्यवस्थेत्यभिप्रायः ॥ ४६२ ॥
अक्षणिकस्यार्थक्रियामभिधातुमाह—तथा चिज्जस्वभावत्वात् तथा परिणामेन न चार्थस्य न युज्यते, किन्तु युज्यत एव,
केत्याह—अर्थक्रियाग्रयोजनं, ननु न्यायात्, किं विशिष्टा? इत्याह—क्रममाक्रमविभाविनी, जलाद्यानयनसुखदुःखज्ञान-
जननादिरूपा ॥ ४६३ ॥ वार्त्तान्तरमभिधिसुराह—

अन्तक्षये-
क्षणात्
क्षणक्षयि-
तानिरासः

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥ ४६४ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, बाह्यसङ्गनिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४६५ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४६६ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, यतो बुद्धो महासुनिः । सुवैद्यवद्विना कार्यं, द्रव्यासत्यं न भाषते ॥ ४६७ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४६८ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, न चैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महासुनिः । न नित्यं नाप्यनित्यं यद्वस्तु युक्तयोपपद्यते ॥ ४६९ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४७० ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, न चैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महासुनिः । न नित्यं नाप्यनित्यं यद्वस्तु युक्तयोपपद्यते ॥ ४७१ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४७२ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, न चैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महासुनिः । न नित्यं नाप्यनित्यं यद्वस्तु युक्तयोपपद्यते ॥ ४७३ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४७४ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, न चैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महासुनिः । न नित्यं नाप्यनित्यं यद्वस्तु युक्तयोपपद्यते ॥ ४७५ ॥

अन्ये स्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये । विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य, यद्वा तद्देशनाऽर्हतः ॥ ४७६ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं, न चैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महासुनिः । न नित्यं नाप्यनित्यं यद्वस्तु युक्तयोपपद्यते ॥ ४७७ ॥

ब्रुयते शून्यम् 'अन्ये तु' बौद्धविशेषा एव सर्वमेव वस्तु 'विचक्षणः' पण्डिताः, कथमित्याह-न नित्यमर्थक्रियाऽयोगात्
नाप्यनित्यमुत्पादाद्यभावात् 'यत्' यस्माद् वस्तु 'युक्त्या' विचार्यमाणम् 'उपपद्यते' घटते ॥ ४६७ ॥ एतदेव प्रकटयन्नाह
-नित्य' मित्यादि, नित्यं नोपपद्यते अर्थक्रियाऽयोगात्, अयोगश्च क्रमाक्रमविरोधत इति, अनित्यमपि च परमार्थत उत्पाद-
व्यथाभावान्न जालुचिदुपपद्यते ॥४६८॥ कथं तर्ह्युत्पादव्ययबुद्धिः? इत्यत्राह-'उत्पादे'त्यादि, उत्पादव्ययबुद्धिश्च लौकिकी,
परमार्थेन भ्रान्ता, न वस्तुमती, निदर्शनमाह-'आनन्दादिकारणं' हर्षविपादनमित्तं 'कुमार्याः' अननुभूतसंभोगायाः
'स्वप्नवत्' स्वप्न इव ज्ञेया 'पुत्रजन्मादिबुद्धिवत्' पुत्रजन्ममरणबुद्धिवद्, अनालम्बनः ॥४६९॥ वार्त्तान्तरमभिधातुमाह—
अत्राप्यभिदधत्यन्ये, किमित्थं तत्त्वसाधनम् । प्रमाणं विद्यते किञ्चिदाहोश्चिच्छून्यमेव हि ? ॥ ४७० ॥
शून्यं चेत्सुस्थितं तत्त्वमस्ति चेच्छून्यता कथम् ? । तस्यैव ननु सद्भावादिति सम्यग्विचिन्त्यताम् ॥४७१॥
प्रमाणमन्तरेणापि, स्यादेवं तत्त्वसंस्थितिः । अन्यथा नेति सुव्यक्तमिदमीश्वरचेष्टितम् ॥४७२॥
उक्तं विहाय मानं चेच्छून्यताऽन्यस्य वस्तुनः । शून्यत्वे प्रतिपाद्यस्य, ननु व्यर्थः परिश्रमः ॥ ४७३ ॥
तस्याप्यशून्यतायां च, प्राश्निकानां बहुत्वतः । प्रभूता शून्यतापत्तिरनिष्टा संश्रसज्यते ॥ ४७४ ॥
यावतामस्ति तन्मानं, प्रतिपाद्यास्तथा च ये । सन्ति ते सर्व एवेति, प्रभूतानामशून्यता ॥ ४७५ ॥

विरालवा-
दनिरासः
शून्यता-
निरालश्च

४७६ ॥

अभिप्रायत इत्युक्तौ, लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ४७६ ॥
एवं च शून्यवादोऽपि, तद्विनेयानुगुण्यतः । अत्राप्यभिदधति 'अन्ये' वादिनः-किमित्यं 'तत्त्वसाधनं' शून्यत्वसाधनं प्रमाणं विद्यते किञ्चित्
'अत्रापी'त्यादि, अत्राप्यभिदधति 'अन्ये' वादिनः-किमित्यं 'तत्त्वसाधनं' शून्यत्वसाधनं प्रमाणं विद्यते प्रमाणं सुस्थितं
वस्तु सत्? आहोश्चिच्छून्यमेव? न नियत इत्यर्थः ॥ ४७७ ॥ 'शून्यं'मित्यादि, अन्यं 'चेत्' यदि विद्यते प्रमाणं सुस्थितं
तत्त्वम् शून्यत्वम्, प्रामाणिकमित्युपहसति, अस्ति चेदथ प्रमाणमत्र शून्यता कथं? नान्यभिप्रायः । 'तत्त्वेन' प्रमाणस्य
ननु 'सद्भावात्' विद्यमानत्वात् 'इति' एतत् सम्यक्विचिन्त्यता, माध्यम्येन ॥ ४७८ ॥ अत्र समाधिः-अन्यथा न तत्त्वसं-
'प्रमाणे'त्यादि, प्रमाणमन्तरेणापि व्यवस्थापकं स्यादेतं तत्त्वसंस्थितिः शून्यत्वेन, अत्र समाधिः-अन्यथा न तत्त्वसं-
स्थितिः, 'इति' एवं 'शून्यत्वं' स्पष्टम् 'इदं' तत्त्वैतत्स्थापनम् ईश्वरचेष्टितं, प्रमणाभावाविज्ञेयत्वं ॥ ४७९ ॥ अत्रोत्तरं-
'उक्तं'मित्यादि, 'उक्तं' शून्यताऽभिधायि 'विहाय' मुरुचा मानं चेच्छून्यताऽन्यस्य वस्तुनः प्रमेयस्य रूपदेः, अत्रोत्तरं-
'शून्यत्वे' असत्त्वे प्रतिपाद्यस्य श्रोत्रादेः प्रमेयस्य असत्त्व इत्यर्थः, ननु निश्चितं व्यर्थः परिश्रमः, श्रोत्रसत्त्वात् ॥ ४८० ॥
एवमप्यनिष्ठापतिं दर्शयति-तस्याप्ये'त्यादिना, तस्य-श्रोतुः श्रुतिर्वा अशून्यतायां-सत्त्वे प्राश्निकानां बहुत्वतः, तेषा-
मपि प्रतिपाद्यत्वात्, 'प्रभूताशून्यतासिद्धिः' प्रभूतानामशून्यत्वप्रतिष्ठा अनिष्टा संप्रयुज्यते बलादेवोक्तन्यायात् ॥ ४८१ ॥
किञ्च-यावता'मित्यादि, 'यावतां' प्रमावृणामस्ति 'तन्मानं' शून्यताविषयं 'प्रतिपाद्याः' प्रतिवादिनः, तथा च 'अ-
केचन सन्ति ते सर्व एव न सन्ति 'इति' एवं 'प्रभूतानां' वस्तूनाम् 'अशून्यता' असत्तेति निगमनम् ॥ ४८२ ॥ अस्य
विषयविभागाभिधित्स्याऽऽह-एवं चे'त्यादि, एवं सति शून्यवादेऽपि उक्तलक्षणः 'तद्विनेयानुगुण्यतः' शून्यवादिवि-

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ६६ ॥

नेयानुगुण्येन अभिप्रायत इत्युक्तत्वाभिधानबुद्ध्या लक्ष्यत एव एकेन 'तत्त्ववेदिना' बुद्धेन इति सुगलभ्रतपार्श्वधि-
कारः ॥ ४७६ ॥ वार्तान्तरमाह—

अन्ये त्वाहुरनाद्येव, जीवाजीवात्मकं जगत् । सदुत्पाद्व्ययध्रौव्ययुक्तं शास्त्रकृतश्रमाः ॥ ४७७ ॥
घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो याति सहेतुकम् ॥ ४७८ ॥
पयोवतो न दध्यत्ति, न पयोऽत्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोभ्रे, तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥ ४७९ ॥

'अन्ये त्वि'त्यादि, 'अन्ये तु' जैना आहुः, किमित्याह—अनाद्येव, न तु कृत्रिमं, किं तत् ? इत्याह—जीवाजीवात्मकं
'जगत्' त्रैलोक्यमेव, एतदेव विशेष्यते—सदुत्पाद्व्ययध्रौव्ययुक्तं—'घटे'त्यादिना—घटमौलिसुवर्णार्थी, मौलिः—मुकुटः, नाशोत्पादस्थितिषु घट-
'अन्ये' इति ॥ ४७७ ॥ तन्मतमुपन्यस्यति—'घटे'त्यादिना—घटमौलिसुवर्णार्थी, मौलिः—मुकुटः, नाशोत्पादस्थितिषु घट-
मौलिसुवर्णानां अयं जनो, राजपुत्र्यादीति योगः, किमित्याह—शोकप्रमोदमाध्यस्थं याति 'सहेतुकं' सनिमित्तं यातीति
त्रयात्मकं तत्त्वम् ॥ ४७८ ॥ प्रकारान्तरेणैव तदेवाह—'पय' इत्यादिना—'पयोव्रतः' क्षीरभोजनव्रतः 'न दध्यत्ति' न दधि
भुङ्क्ते; कथञ्चित्त्रेदेदात्, एवं न पयोऽत्ति दधिव्रतः; उक्तोपपत्तरेव, तथा 'अगोरसव्रत' आरनालादिभोजनव्रतः नोभ्रे—न
पयोदधिनी अत्ति, उभयोर्गोरसात्, यस्मादेवं तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं, निमित्तभेदमन्तरेण प्रयोजनभेदासिद्धेः ॥ ४७९ ॥
वार्तान्तरमाह—'अत्रापी'त्यादिना—

उत्पादा-
धात्मकता
तत्त्वानां

॥ ६६ ॥

॥ ४८० ॥

जातुचित् ॥ ४८० ॥

॥ ४८१ ॥

॥ ४८२ ॥

॥ ४८३ ॥

॥ ४८४ ॥

॥ ४८५ ॥

॥ ४८६ ॥

॥ ४८७ ॥

॥ ४८८ ॥

॥ ४८९ ॥

॥ ४९० ॥

अत्राप्यभिदधत्यन्ये, विरुद्धं हि मिथस्त्रयम् । एकत्रैकदा नैतद्, घटां प्राश्नति जातुचित् ॥ ४८० ॥
उत्पादोऽभूतभवनं, विनाशस्तद्विपर्ययः । द्रौव्यं चोभयशून्यं घटकैकत्र तत्कथम्? ॥ ४८१ ॥
शोकप्रसोद्धमाश्च्यमुक्तं यच्चात्र साधनम् । तदप्यसारुप्रतं यत्तद्वासनाहेतुकं मतम् ॥ ४८२ ॥
किञ्च स्याद्वादिनो नैव, युज्यते निश्चयः क्वचित् । स्वतन्त्रापेक्षया तस्य, न मानं मानमेव यत् ॥ ४८३ ॥
संसार्यपि न संसारी, मुक्तोऽपि न स एव हि । तदतद्रूपभावेन, सर्वमेवाव्यवस्थितम् ॥ ४८४ ॥
त आहुमुकुटोत्पादो, न घटानाशर्यसकः । स्वर्णोन्नवाऽन्य एवेति, न विरुद्धं मिथस्त्रयम् ॥ ४८५ ॥
न चोत्पादव्ययौ न स्तो, द्रौव्यवत् तद्धिया गतेः । नास्तित्वे तु तयोर्द्रौव्यं, तत्त्वतोऽस्तीति न प्रमा ४८६ ॥
न नास्ति द्रौव्यमप्येवमविगानेन तद्गतेः । अस्याश्च भ्रान्ततायां न, जगत्प्रान्ततागतः ॥ ४८७ ॥
उत्पादोऽभूतभवनं, खेहत्वन्तरधर्मकम् । तथा प्रतीतियोगेन, विनाशस्तद्विपर्ययः ॥ ४८८ ॥
तथैतदुभयाधारस्वभावं द्रौव्यमित्यपि । अन्यथा त्रितयाभाव, एकैकत्र किं न तत्? ॥ ४८९ ॥
एकत्रैकैकैवैतदित्थं त्रयमपि स्थितम् । न्याय्यं भिन्ननिमित्तत्वात्तद्भेदे न युज्यते ॥ ४९० ॥

इष्यत् च परैर्मोहात्तक्षणस्थितिधर्मिणि । अभावेऽन्यतमस्यापि, तत्र तत्त्वं न यद्भवेत् ॥ ४९१ ॥
 भावमात्रं तदिष्टं चेत्तदित्थं निर्विशेषणम् । क्षणस्थितिसंभवं तु, नद्युत्पादव्यथौ विना ॥ ४९२ ॥
 तदित्थंभूतमेवेति, द्वाभ्यभस्तौ न जातुचित् । भूत्वाऽभावश्च नाशोऽपि, तदेवेति न लौकिकम् ॥४९३॥
 वासनाहेतुकं यच्च, शोकादिपरिकीर्त्तितम् । तद्युक्तं यतश्चिन्ना, सा न जात्वनिबन्धना ॥४९४॥
 सदा भावेतरापत्तिरेकभावाच्च वस्तुनः । तद्भावेऽतिप्रसङ्गादि, नियमात्संप्रसज्यते ॥ ४९५ ॥
 'अत्रापि'ज्यात्मकतत्त्ववादे अभिदधति 'अन्धे' सौगतादयः 'विरुद्धं हि' विरुद्धमेव 'मिथः' परस्परं 'त्रयम्' उत्पा-
 दति, यत एवम् अतः 'एकत्रैव' वस्तुनि 'एकदा' एकस्मिन् काले न 'एतत्' त्रयं घटां प्राञ्चति जातुचित्, कदाचिद्
 घटत इत्यर्थः ॥ ४८० ॥ एतदेव स्पष्टयति 'उत्पाद'इत्यादिना-उत्पादः 'अभूतभवनम्'अभूतप्रादुर्भावः विनाशः
 'तद्विपर्ययः'भूताभवनलक्षणः श्रौष्यं च 'उभयशून्यं' उत्पादविनाशरहितं 'यत्' यस्मात् 'तत्' तस्मादेकदैकत्र त्रयं कथं?
 लक्षणभेदात्, नैवेत्यर्थः ॥ ४८१ ॥ अनन्तरोदितसाधनदोषमाह-'शोक'इत्यादिना-शोकप्रमोदमाऽयस्थं राजपुत्र्यादेः
 उक्तं यच्चात्र साधनं प्राग् जनेन तदपि 'अस्मात्प्रतं' अशोभनं, कथमित्याह-'यत्'यस्मात् 'तत्'शोकादि 'वासनाहेतुकम्'
 आन्तरवासनानिमित्तं 'मत्तम्' इष्टं, न वस्तुनिमित्तं, सर्वेषां शोकादिप्रसङ्गात् ॥ ४८२ ॥ उपचयमाह-'किञ्च स्याद्वे'त्यादि,
 किञ्च 'स्याद्वादिनः' अनेकान्तवादिनो नैव 'युज्यते' घटते निश्चयः 'क्वचित्' वस्तुनि, कथमित्याह-'स्वतन्त्रापेक्षया'

स्वभावं' उक्तलक्षणोत्पादव्ययाधारस्वभावं ध्रौव्यमित्यपि, न पुनरन्यथाभूतम्, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमन्यथा—यद्येवं
नेष्यते ततः 'त्रितयाभाव' उत्पादव्यययोरवस्तु तु विरुद्धो(वीरुत्वविरुद्धयो) रसत्त्वाद् वस्तुनोऽपि तदनुरुद्धस्य, परिणामित्वा-
दिति, यत एवमत एकदैकत्र किं न 'तत्' उत्पादादि?, त्यादेव, तस्यैव तथास्वभावत्वादिति ॥ ४८९ ॥ उपसंहरन्नाह-
'एकत्रैवे'त्यादि, एकैत्रैकदैवैतत् 'इत्थञ्च' उक्तेन न्यायेन त्रयमपि स्थितम्—उत्पादादि, एतच्च न्याय्यं, 'अज्ञनिमित्त-
त्वात्' अभूतभवनभूताभवनोभयाधारस्वभावत्वमेदात्, 'तद्भेदे' निमित्ताभेदे न युज्यते एकदैवैतत्रयमिति ॥ ४९० ॥
ततः किमित्याह—इष्यते चे'त्यादि, इष्यते च 'परैः' सौगतैर्मोहाद्धेतोः 'तत्' त्रितयं, क्व? इत्याह—'क्षणस्थितिधर्मिणि'
क्षणस्थितिस्वभावे वस्तुनि, कथमिष्यते? इत्याह—अभावेऽन्यतमस्याप्युत्पादादेः 'तत्र' वस्तुनि 'तत्त्वं' क्षणस्थितिधर्म-
कत्वं न 'यत्' यस्माद्भवेत्, तथाहि-क्षणस्थितेः उत्पादव्ययोर्धातो न भवति, नान्यथा ॥४९१॥ परामिप्रायमभिधातुसाह-
'भावे'त्यादि, भावमात्रं तदिष्टं चेत्, तद्-वस्तु, तत्राह-तस्मावमात्रमित्थंभूतमेवेति, (कुतः? निर्विशेषणत्वात्) क्षण-
स्थितिस्वभावं तु सविशेषणं न ह्युत्पादव्ययौ विना, सावधिकत्वात् ॥ ४९२ ॥ अत्राह—'तदित्थ'मित्यादि, 'तत्' भाव-
मात्रम् 'इत्थंभूतमेवे'ति क्षणस्थितिस्वभावमेवेति, अत्रोत्तरं—'द्राण' इदित्येव 'नभस्तः' आकाशात् न जातुचित्, उत्प-
त्तिमन्तराऽप्युत्पादसिद्धेः, भूत्वाऽभावश्च-द्वितीयक्षणे नाशोऽपि 'तदेव' भावनामात्रमेवेति न लौकिकं, तदभवन्स्यैव
लोकै नाशरूढेः ॥ ४९३ ॥ परोक्तपरिहारमेवाह—'वासने'त्यादि, वासनाहेतुकं यच्च पूर्वपक्षवादिना शोकादि परिकीर्त्तितं
यत्ततः सौगतेन, तदयुक्तं, यतः 'चिन्ना' नानाप्रकारा शोकादिजनकत्वेन 'सा' वासना अनन्तरज्ञानक्षणरूपा, न ज्ञानक्ष-

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ६९ ॥

सर्वभावानामेव न स्वसत्त्वं परासत्त्वं, किं तर्हि? कथञ्चिदन्यत्, कुतः? इत्याह—‘तदस्वस्वविरोधतः’ अभिन्ननिमित्तत्वे सत्त्वस्यैवासत्त्वविरोधात्, नास्त्येव तत्र सत्त्वमित्याह—स्वसत्त्वासत्त्ववद्, यथा स्वसत्त्वासत्त्वं नास्ति स्वसत्त्वाभावप्रसङ्गात्, एवं न्यायात् नच नास्त्येव तत्र-स्वसत्त्वे ‘तत्’ परासत्त्वं, तत्सत्त्वप्रसङ्गात्, एवं हि तन्न भवत्येवेतिवद्विरोधि सत्त्वं स्यादिति ॥ ४९८ ॥ अत्रैवाक्षेपपरिहारावाह—‘परिकल्पिते’त्यादिना, परिकल्पितमेतच्चेत्तत्र परासत्त्वम्, अत्रोत्तरं—न त्वित्थं तत्त्वतो, न तत् तत्र परासत्त्वं, ततः क इह दोषश्चेत् ‘त्यादिना, परिकल्पितमेतच्चेत्तत्र परासत्त्वम्, अत्रोत्तरं—न त्वित्थं अमानव्यवस्थिते; तदतदात्मकत्वेन, स्याद्वादिना—‘अनेकान्ततः’ इत्यादिना—‘अनेकान्तत एव ‘अतः’ अस्मात्कारणात् सम्य-नाभावादिति ॥ ४९९ ॥ स्वपक्षे निगमयति—‘अनेकान्ततः’ इत्यादिना—‘अनेकान्तत एव ‘अतः’ अस्मात्कारणात् सम्य-एतेन सर्वमेवेति, यदुक्तं तन्निराकृतम्—‘नियोगेन’ नियमेनैव युज्यते निश्चयः; परं नान्यस्य, उक्तवत्तद्विबन्ध-संसारी चेत्स एवेति, कथं मुक्तस्य संभवः? । मुक्तोऽपि चेत्स एवेति, व्यपदेशोऽनिबन्धनः ॥ ५०१ ॥

संसाराद्विमुक्तो यन्मुक्त इत्यभिधीयते । नैतत्तस्यैव तद्भावमन्तरेणोपपद्यते ॥ ५०२ ॥
‘एतेन’ त्यादि, ‘एतेन’ अनन्तरोदितेन स्याद्वादसाधनेन सर्वमेवेति यदुक्तं पूर्वपक्षवादिना तन्निराकृतं, तुल्ययोगक्षेम-त्वात्, शिष्यव्युत्पत्तये, व्युत्पत्त्यर्थं, ‘किञ्चित्’ लेशतस्तथाऽप्यपरमुच्यते, स्याद्वादसङ्गतमेव ॥ ५०३ ॥

स्याद्वादे
मानसंसा-
रिमुक्ता-
नेकान्तः

॥ ६९ ॥

न्यायात् खलु विरोधो यः, स विरोध इहोच्यते । यद्देकान्तभेदादौ, तयोरेवाप्रसिद्धितः ॥ ५११ ॥
 शृङ्खलं यन्न पिण्डादि, धर्मान्तरविवर्जितम् । यद्वा तेन विनिर्मुक्तं, केवलं गस्यते क्वचित् ॥ ५१२ ॥
 ततोऽसत् तत् तथा न्यायादेकं चोभयसिद्धितः । अन्यत्रातो विरोधस्तद्भावापत्तिलक्षणः ॥ ५१३ ॥
 'तस्यैवे'त्यादि, 'तस्यैव च' संसारिणः 'तथाभावे' मुक्तभावे 'तद्विद्वृत्तीतरात्मकं' निवृत्त्यनिवृत्तिस्वभावं, द्रव्यप-
 र्यायवद्भस्तु साहादनीत्या वलादेव प्रसिद्ध्यति, तस्यैव तथाभवनादिति ॥ ५०४ ॥ एतदेव लोकानुभवतोऽभिधानुसाह-
 'लज्जत' इत्यादि, लज्जते, 'बाल्यचरितैः' बालभावचेष्टितैश्चौरक्रीडादिभिः बाल एवैकान्तेन, न चापि 'यत्' यस्मात्
 युवा, किन्तु पर्यायभेदादन्योऽपि, न लज्जते च अन्यः, एकान्तभिन्नसन्तानान्तरो युवा 'तैः' बाल्यचरितैः, अन्यो, नान्यो-
 ऽपि, तथा 'आयस्यैव' आगामिकालभाविवृद्धभावार्यं च 'चेष्टते' अर्थाद्यर्जनं करोति ॥ ५०५ ॥ नचाप्यभेद एवेत्याह-
 'युवैवे'त्यादि, युवैव, नच वृद्धोऽपि सर्वथा तत्पर्यायापन्न एव, नच नेत्याह-'नान्यार्थ' अन्वयव्यतिरेकवत् वस्तु, प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः,
 सन्तानान्तरवृद्धवत्, यद्-यस्मात् 'तत्' तस्मात् 'अन्वयादिअयं' अन्वयव्यतिरेकवत् वस्तु, प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः च
 'तद्भावः' वस्त्वभावोऽन्यथा भवेत्, सर्वथा सम्भावविरोधादित्युक्तम् ॥ ५०६ ॥ प्रकृतमेव समर्थयन्नाह-'अन्वय' इत्यादि,
 अन्वयो व्यतिरेकश्च एतौ द्वावपि 'द्रव्यपर्यायसञ्ज्ञितौ' द्रव्याद्यभिधौ चैतौ वा, 'अन्योऽन्यव्यासितः' इतरेतरानुबन्धेन
 भेदाभेदवृत्तैव जाल्यन्तरात्मिकया वस्तु, नान्यथेति ॥ ५०७ ॥ कथमित्याह-'नान्योऽन्ये'त्यादि, न अन्योऽन्यव्यासिः

इतरेतरानुवेषरूपा एकान्तभेदेऽभेदे च युज्यते वस्तुन इति, कुतः? इत्याह-‘अनिप्रसङ्गात्’ एकान्तभेदे सर्वभावानां
 व्याख्यापत्तेः; ऐक्याच्चैकान्ताभेदो, वाजात्रत्यात्, तथा शब्दशक्तिसाभाव्यात्, व्याप्तिश्चाह विप-
 भिधातुमाह-‘अन्योऽन्ये’त्यादि, अन्योऽन्यमिति ‘यत्’ यस्मान्नेदमाह, तथा शब्दशक्तिसादन्त्योऽन्यव्याप्तिसंभनो, नान्यथेति
 र्थयमभेदमित्यर्थः, यस्मादेव भेदाभेदे जालन्तरात्मके ‘द्वयोः’ द्रव्यपर्याययोस्तस्मादन्योऽन्यव्याप्तिसंभनो, नान्यथेति
 ॥ ५०९ ॥ उपसहरति-‘तृचं’मित्यादि, एवं न्यायाविरुद्धे ‘अस्मिन्’ भेदाभेदे विरोधोद्भावनं नृणाभेतद्विषयं ‘व्यसनं’
 मात्सर्यं ‘धीजडत्वं वा’ बुद्धिजाड्यं वा ‘प्रज्ञाशयति’ प्रकटीकरोति केवलं, नान्यत्किञ्चिदिति ॥ ५१० ॥ कथमित्याह-
 ‘न्यायां’दित्यादि, न्यायात् खलु विरोधो ‘यः’ तथाभवतक्षणः स विरोध इहोच्यते लोके, नान्य इति, यद्धेदेकान्तभेदादो-
 एकान्तभेदेऽभेदे, तयोरेवाप्रसिद्धितः, द्रव्यपर्याययोः ॥ ५११ ॥ कथमप्रसिद्धिः? इत्याह-‘मृद्भव्य’मित्यादि, मृद्भव्यं ‘यत्’
 यस्मात् न पिण्डादिधर्मान्तरविवर्जितं द्रव्यमात्रमेव गम्यते क्वचिदिति योगः, यद्वा पिण्डादिधर्मान्तरं तेन
 विनिर्मुक्तं मृद्भवेण, केवलमाकारमात्रमेव गम्यते क्वचिन्नैव, तथा प्रतीत्यभावादिति ॥ ५१२ ॥ यतश्चैवमतः किमित्याह-
 ‘तत्’ इत्यादि, ‘तत्’ तस्मात् असत्त्वं, ‘तत्’ मृद्भव्यपिण्डादि ‘तथा’ परस्परनिरपेक्षं ‘न्यायात्’ तथाननुभवलक्षणात्,
 ‘एकं च’ एकमेव मृद्भव्यपिण्डादीत्येतदप्यसत्, कुतः? इत्याह-‘उभयसिद्धितः’ तयोभयोपलब्धेः, यत् एवम् ‘अन्यत्र’
 केवलभेदपक्षेऽभेदपक्षे वा ‘अतः’ तथाऽनुपलब्धिलक्षणात्कारणाद्धिरोधः, किंविशिष्टः? इत्याह-‘तद्वभावापत्तिलक्षणः’
 द्रव्यपर्यायाभावापत्तिलक्षण इति ॥ ५१३ ॥ प्रसङ्गनिराकरणार्थमाह—

जात्यन्तरात्मके चास्मिन्नानवस्थादिदूषणम् । नियतत्वाद्विकृतस्य, भेदादेश्चाप्यसम्भवात् ॥ ५१४ ॥
 नाभेदो भेदरहितो, भेदो वाऽभेदवर्जितः । केवलोऽस्ति यतस्तेन, कुतस्तत्र विकल्पनम् ? ॥ ५१५ ॥
 येनाकारेण भेदः किं, तेनासावेव ? किं द्वयम् ? । असत्त्वात्केवलस्येह, सतश्च कथितत्वतः ॥ ५१६ ॥
 यतश्च तत्रभाषणेन, गम्यते ह्युभयात्मकम् । अतोऽपि जातिमात्रं तदनवस्थादिकल्पनम् ॥ ५१७ ॥
 एवं ह्युभयदोषादिदोषा अपि न दूषणम् । सम्यग्जात्यन्तरत्वेन, भेदाभेदप्रसिद्धितः ॥ ५१८ ॥
 एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तं, यदुक्तं पूर्ववादिभिः । विहायानुभवं सोहाजातियुक्तयनुसारिभिः ॥ ५१९ ॥
 द्रव्यपर्याययोर्भेदे, नैकस्योभयरूपता । अभेदेऽन्यतरस्थाननिवृत्ती चिन्त्यतां कथम् ? ॥ ५२० ॥
 यन्निवृत्तौ न यस्येह, निवृत्तिस्ततो यतः । भिन्नं नियमतो दृष्टं, यथा कर्कः क्रमेलकात् ॥ ५२१ ॥
 निवर्तते च पर्यायो, न तु द्रव्यं ततो न सः । अभिन्नो द्रव्यतोऽभेदेऽनिवृत्तिस्तत्स्वरूपवत् ॥ ५२२ ॥
 प्रतिक्षिप्तं च यद्भेदाभेदपक्षोऽन्य एव हि । भेदाभेदविकल्पाभ्यां, हन्त ! जात्यन्तरात्मकः ॥ ५२३ ॥
 जात्यन्तरात्मकं चेन्न, दोषास्ते समियुः कथम् ? । भेदाभेदे च येऽत्यन्तं, जातिभिन्ने व्यवस्थिताः ॥ ५२४ ॥

॥५२५॥

निवृत्याद्यन्यथा कथम् ? ॥५२६॥

अतस्तद्भेद एवात्र, निवृत्याद्यन्यथा कथम् ? ॥५२५॥

किञ्चिन्निरुद्धं तस्याप्यन्यतथा न यत् । अतस्तद्भेद एवात्र, निवृत्याद्यन्यथा कथम् ? ॥५२६॥

तस्यैव यो गसामर्थ्याद्भेद एवेति बाधितम् । अभिन्नदेशस्तस्येति, यत्तद्व्याप्त्या तथोच्यते ॥ ५२६ ॥

अतस्तद्भेद एवेति, प्रतीतिविमुखं वचः । तस्यैव च तथाभावात्तद्विवृतीतरात्मकम् ॥ ५२७ ॥

नानुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां, विना यदुपपद्यते । तस्यैव हि तथाभावः, सूक्ष्मबुद्ध्या विचिन्त्यताम् ॥ ५२८ ॥

तस्यैव तु तथाभावे, तदेव हि यत्तथा । भवत्यतो न दोषो नः, कश्चिदप्युपपद्यते ॥ ५२९ ॥

इत्थमालोचनं चेदं, अन्वयव्यतिरेकवत् । वस्तुनस्तस्वभावत्वात्तथाभावप्रसाधकम् ॥ ५३० ॥

न च भेदोऽपि बाधयै, तस्यानेकान्तवादिनः । जालन्तरात्मकं वस्तु, नित्यानित्यं यतो मतम् ॥ ५३१ ॥

प्रत्यभिज्ञाबलञ्चितद्वित्थं समवसीयते । इयं च लोकसिद्धैव, तदेवेदमिति क्षितौ ॥ ५३२ ॥

न युज्यते च सद्गयायादृते तरुणिसिताम् । कालादिभेदतो वस्त्वभेदतश्च तथागतेः ॥ ५३३ ॥

एकान्तैक्येन नाना यद्भानात्वे चैकमप्यदः । अतः कथं तु तद्भावः ?, तदेतदुभयात्मकम् ॥ ५३४ ॥

तस्यैव तु तथाभावे, कथञ्चिद्भेदयोगतः । प्रमातुरपि तद्भावात्, युज्यते मुख्यवृत्तितः ॥ ५३५ ॥

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ७२ ॥

नित्यैकयोगतो व्यक्तिभेदेष्येषा न सङ्गता । तदिहेति प्रसङ्गेन, तदेवेदमयोगतः ॥ ५३६ ॥
साहचर्याज्ञानतो न्याय्या, न विभ्रमबलादपि । एतद्व्याग्रहे युक्तं, न च साहचर्यकल्पनम् ॥ ५३७ ॥
नाना योगी विजानात्यनाना नेत्यत्र न प्रमा । देशनाया विनेयानुगुण्येनापि प्रवृत्तिः ॥ ५३८ ॥
या च ह्यनपुनर्जातनखकेशतृणादिषु । इयं संलक्ष्यते साऽपि, तदाभासा न सैव हि ॥ ५३९ ॥
प्रत्यक्षाभासभावेऽपि, नाप्रमाणं यथैव हि । प्रत्यक्षं तद्वदेवेयं, प्रमाणमवगम्यताम् ॥ ५४० ॥
भूतिज्ञानविकल्पत्वान्न चानिष्ठिरियं यतः । एतद्वलात्ततः सिद्धं, नित्यानित्यादि वस्तु नः ॥ ५४१ ॥
'जाल्यन्तरे'त्यादि, जाल्यन्तरात्मके च 'अस्मिन्' भेदाभेदे नैसर्गिके नानवस्थादि दूषणं, यदुच्यते परैः, कथमित्याह-
नियतत्वात् भेदाभेदस्य, तथा विविकृत्यैकान्तेन भेदादेष्ट्यापि-भेदस्याभेदस्य च असम्भवात् तत्रेति ॥५१४॥ एतदेव स्पष्ट-
यते-'नाभेद' इत्यादिना-नाभेदो भेदरहितोऽत्र वस्तुनि भेदो वाऽभेदवर्जित एव सर्वथा-केवलोऽस्ति, यत एवं तेन कार-
णेन कुतः 'तत्र' जाल्यन्तरात्मके वस्तुनि विकल्पमेने(नं, कथंने)त्यत्राह-असत्त्वाकेवलस्येह तस्याभेदस्य(भेदस्य वा) ॥५१५॥
एतदेवाह-'येने'त्यादिना येनाकारेण भेदः किं किं तेन 'असावेव' भेदएव, किं 'द्वयं' भेदश्चाभेदश्च, कथमिदं विकल्पनं नेत्य-

भेदाभेदे-
ऽनवस्था-
दिवारणं

॥ ७२ ॥

कुतः? इत्याह-भेदाभेदविकल्पाभ्यां हन्त जात्यन्तरात्मकः, इतरेतरगर्भ इत्यर्थः ॥ ५२३ ॥ यदि नामैवं ततः किमि-
त्याह-जात्यन्तरात्मकं चैनं-भेदाभेदविकल्पं दोषाः 'ते' एकान्तानिवृत्त्यादयः 'सन्नियुः' आगच्छेयुः कथं?, नैव, किं-
भूता दोषाः? इत्याह-भेदाभेदे च ये 'अत्यन्तं' सर्वथा जातिभिन्ने व्यवस्थिताः, नान्यदोषाः अन्यस्येत्यर्थः ॥ ५२४ ॥
अत्राह-'किञ्चिदि'त्यादि, किञ्चिद् यथा निवर्ततेऽवश्यं तस्यापि वस्तुनः, अन्यद्वा तथा न, न निवर्तते, 'अतः' अस्मात्
निवर्तमानान्निवर्तमानभावात् तद्भेद एवात्र, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं, निवृत्तिरनिवृत्तिश्चेत्येतदन्यथा कथं?, नैवेत्यभिप्रायः
॥ ५२५ ॥ अत्रोत्तरम्-'तस्ये'त्यादि, तस्येति निवर्तते इति 'योगसामर्थ्यात्' सम्बन्धसामर्थ्यात् भेद एवेति परवचनम्,
अतस्तद्भेद एवेत्येतद्वाधितं, कथमित्याह-अभिज्ञदेश इत्युपलक्षणम्, अभिज्ञदेशकालस्वभावस्तस्येति, 'यत्' यस्मात् तद्
व्याप्त्या हेतुभूतं तथोच्यते-तस्य निवर्तत इत्येवमभिधीयते ॥ ५२६ ॥ निगमयन्नाह-'अत' इत्यादि, अतस्तद्भेद एवेति
एतत् परोदितं प्रतीतिविमुखं वचः, कुतः? इत्याह-तस्यैव हि तथाभावात्, कारणत्, तन्निवृत्तीतरात्मकं यत इति
॥ ५२७ ॥ इत्थं चैतदङ्गीकृत्यमित्याह-'नानुवृत्ती'त्यादिना-न अनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रत्यक्षसिद्धाभ्यां विना यद् 'उपपद्यते'
सम्यग्घटते, कः? इत्याह-तस्यैव हि तथाभावो वस्तुन इति, सूक्ष्मबुद्ध्या विचिन्त्यतामेतदिति ॥ ५२८ ॥ उपसंहरन्नाह-
'तस्यैवे'त्यादि, तस्यैव तु तथाभावे सिद्धे सति तदेव हि यतस्तथा भवति, कारणमेव कार्यरूपतया, अतो न दोषो 'नः'
अस्माकं कश्चिदप्युपपद्यत इति । एतदुक्तं भवति-कथञ्चिदनिवर्तमानाभिज्ञस्वभावं-सन्निवर्तते, तथा निवर्तमानाभिज्ञस्व-
भावं च कथञ्चिदवतिष्ठते इति, प्रतीतिसिद्धमेतदिति ॥ ५२९ ॥ किञ्च-'इत्थ'मित्यादि, इत्थमालोचनं चेदं स्वप्रतीतिसिद्धं,

त्याह-‘सादृश्ये’त्यादि, सादृश्याज्ञानतः कारणात् न्याय्या, न ‘विभ्रमबलादपि’ आन्तिसामर्थ्येनापि, हेतुं समर्थयति-
‘एतद्वयाग्राहे’ सदृशद्वयाग्रहणे क्षणिकज्ञाने न युक्तं, न च आन्ताऽप्येषा, स्वरूपत एव, सद्वाधाऽभावकारणात्, हेतुं समर्थयति-
यत्वेन आन्तेत्याह-‘नचे’त्यादिना-न च आन्ताऽप्येषा, स्वरूपत एव, सद्वाधाऽभावकारणात्, हेतुं समर्थयति-
शेषु केशप्रत्ययस्येव सती वाधा, पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति-‘योगिप्रत्ययस्तद्भावे’ इति, योगिप्रत्ययस्य तद्वाधाभावे,
प्रत्यभिज्ञानं प्रति, किमित्याह-प्रमाणं नास्ति किञ्चन, श्रद्धां विहाय ॥ ५३८ ॥ एतदेव प्रकटयति-‘नाना योगी’त्यादि,
नाना योगी विजानाति स्वप्रत्यक्षेणैव, अनाना ने’ति न पुनरेकमित्यत्र न प्रमा, ‘सर्वं क्षणिकमिति’ देशना प्रमेत्यत्राह-
‘देशनायाः’ उक्तलक्षणाया ‘विनेयानुयुधेनापि’ श्रोत्रबुधगर्हार्थमृतेऽप्यर्थ तथा प्रवृत्तितः, ब्राह्मणभार्यामृतदेशनावत्-
प्रमेति ॥ ५३९ ॥ प्रत्यभिज्ञानाभासाया असा भेदमाह-‘या चे’त्यादिना-या च लूनपुनर्जातनखकेशतृणादिष्वर्थेषु भिन्ने-
ष्वेव इयं संलक्ष्यते, प्रत्यभिज्ञा, साऽपि ‘तदाभासा’ सम्यक्प्रत्यभिज्ञाभासा, न ‘सैव हि’ सम्यक्प्रत्यभिज्ञैव ॥ ५४० ॥
न च तथाऽपि सप्रतिपक्षत्वादुदृश्येतदाह-‘प्रत्यक्षे’त्यादिना-प्रत्यक्षाभासभावे सति नाप्रमाणं यथैव हि लोके प्रत्यक्षं, तद्व-
देव ‘इयं’ प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमवगम्यतां, तद्विलक्षणेति ॥ ५४१ ॥ न चेयं न तन्नमित्यत्राह-‘सती’त्यादिना-‘सत्तिज्ञान-
विकल्पत्वाद्’ वासनाधारणाफलत्वेन न चानिष्टिः ‘इयं’ प्रत्यभिज्ञा जैनानां यतः, ‘एतद्वलात्’ प्रत्यभिज्ञावलात्
ततः ‘सिद्धं’ प्रतिष्ठितं नित्यानित्यादि, आदिशब्दात्सद्गुणादियहः, वस्तु ‘नः’ अस्माकमिति ॥ ५४२ ॥ वार्त्तान्तरमाह-
‘अन्ये त्वि’त्यादिना-

अन्ये त्वद्वैतमिच्छन्ति, सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया । सतो यद्भेदकं नान्यत्तच्च तन्मात्रमेव हि ॥ ५४३ ॥

तिमिरोपप्लुतो जनः । सङ्कीर्णमिव मात्राभिभिन्नाभिरभिमन्यते ॥ ५४४ ॥

अन्ये त्वद्वैतमिच्छन्ति, सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया । सतो यद्भेदकं नान्यत्तच्च तन्मात्रमेव हि ॥ ५४३ ॥

यथा विशुद्धमाकाशं, तिमिरोपप्लुतो जनः । सङ्कीर्णमिव मात्राभिभिन्नाभिरभिमन्यते ॥ ५४४ ॥

तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया । क्लृपत्वमिवापन्नं, भेदरूपं प्रकाशते ॥ ५४५ ॥

अत्राप्येवं वदन्त्यन्ये, अविद्या न सतः पृथक् । तच्च तन्मात्रमेवेति, भेदाभासोऽनिवन्धनः ॥ ५४६ ॥

सैवाथाभेदरूपाऽपि, भेदाभासनानिवन्धनम् । प्रमाणमन्तरेणैतद्वगन्तुं न शक्यते ॥ ५४७ ॥

भावेऽपि च प्रमाणस्य, प्रमेयव्यतिरेकतः । ननु नोद्वैतमेवेति, तद्भावेऽप्रमाणकम् ॥ ५४८ ॥

विद्याऽविद्यादिभेदाच्च, स्वतन्त्रेणैव वाच्यते । तत्संशयादियोगाच्च, प्रतीत्या च विचिन्त्यताम् ॥ ५४९ ॥

अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं, समभावप्रसिद्धये । अद्वैतदेशना शब्दे, निर्दिष्टा नतु तत्त्वतः ॥ ५५० ॥

न चैतद्वाच्यते युक्त्या, सच्छब्दादिव्यवस्थितेः । संसारमोक्षभावाच्च, तदर्थं यत्प्रसिद्धितः ॥ ५५१ ॥

अन्यथा तत्त्वतोऽद्वैते, हन्त ! संसारमोक्षयोः । सर्वाण्युदानवैयर्थ्यमनिष्टं संप्रसज्यते ॥ ५५२ ॥

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

अन्ये तु अद्वैतमिच्छन्ति, द्वाभ्यामितं द्वीतं द्वीते भवं द्वैतं न द्वैतमद्वैतं, कथमिच्छन्ति ?

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

अन्ये तु अद्वैतमिच्छन्ति, द्वाभ्यामितं द्वीतं द्वीते भवं द्वैतं न द्वैतमद्वैतं, कथमिच्छन्ति ?

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

अन्ये तु अद्वैतमिच्छन्ति, द्वाभ्यामितं द्वीतं द्वीते भवं द्वैतं न द्वैतमद्वैतं, कथमिच्छन्ति ?

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

अन्ये तु अद्वैतमिच्छन्ति, द्वाभ्यामितं द्वीतं द्वीते भवं द्वैतं न द्वैतमद्वैतं, कथमिच्छन्ति ?

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

अन्ये तु अद्वैतमिच्छन्ति, द्वाभ्यामितं द्वीतं द्वीते भवं द्वैतं न द्वैतमद्वैतं, कथमिच्छन्ति ?

इत्याह-सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया,

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ७५ ॥

सद्ब्रह्म पुरुषब्रह्म जलब्रह्मेत्यादि, सद्ब्रह्माधिकृत्याह-सतो यत् भेदकं नान्यत्, येन सत्सदन्तराद्विशिष्यते इति, नन्वस्ति नीलादीत्याह-तच्च तन्मात्रमेव हि, न नीलादि भावतोऽन्यद्, असत्त्वप्रसङ्गादिति सन्मात्रं तत्त्वं, नीलादिभेदश्च भ्रान्त इति ॥ ५४३ ॥ तदाह-‘यथे’त्यादिना-यथा विशुद्धमाकाशम्-असङ्कीर्णं केनचित्, तिमिरोपप्लुतो जनः स्वदोषसामर्थ्येन सङ्कीर्णमिव ‘मात्राभिः’ केशमक्षिकादिरूपाभिः भिन्नाभिरभिस्रन्यते, उपप्लवान्निश्चिनोति ॥ ५४४ ॥ दार्ष्टान्तिकयोर्जना-सरूपया कलुषत्वमिवापन्नं नीलादिरूपेण भेदरूपं प्रकाशते, एकरूपमपि सदिति ॥ ५४५ ॥ वाचान्तराभिधित्सयाऽऽह-‘अत्रापी’ त्यादि, ‘अत्रापि’ अद्वैतपक्षे ‘अन्धे’ वादिनः वदन्त्येवं, कथमित्याह-‘अविद्या’ उक्तलक्षणा न ‘सत’; सन्मा-त्रात् ‘पृथक्’ अन्यैव, ‘तच्च’ सत् ‘तन्मात्रमेव’ सन्मात्रमेव ‘इति’ एवं भेदाभासः नीलादिरूपः ‘अनिबन्धनः’ जन-कविषयाभावादकारण एवेत्यर्थः ॥ ५४६ ॥ परोक्तिपरिहारायाह-‘सैवे’त्यादिना-‘सैव’ अविद्या एव अथैवं मन्यसे अभे-दरूपाऽपि सन्मात्रतया ‘भेदाभासनिबन्धनम्’ अविद्यमाननीलादिप्रतिभासकारणम्, एतदाशङ्क्याह-प्रमाणमन्तरेण अस्यार्थस्य निश्चायकम्, ‘एतत्’ अन्यथाभूते जनकविषयेऽन्यथा प्रतिभासनमिति अवगन्तुं न शक्यते, युक्त्या यत् तत् प्रमेयव्यतिरेकतः, अन्यथा तत्तथाऽयोगात्, ननु नाद्वैतमेवेति, प्रमाणप्रमेयाद्वैतात्, तदभावेऽप्रमाणकं, प्रमाणा-भावे, अद्वैतमिति ॥ ५४८ ॥ दोषान्तराभिधित्सयाऽऽह-‘विद्ये’त्यादि, विद्याऽविद्यादिभेदाच्च, आदिशब्दात्प्रमाणप्रमेय-

अद्वैत-
निरासः

॥ ७५ ॥

'तत्संशयविशेषोऽद्य' तद्वैतसंशयनिर्णयविपर्ययभावाच्च प्रतीत्या च
 विचिन्त्यताम्, स्वतन्त्रेणैव वाच्यते तदेतत् सद्वैतं, 'तत्संशयविशेषोऽद्य' तद्वैतसंशयनिर्णयविपर्ययभावाच्च प्रतीत्या च
 भावग्रहः, अद्वैतं वाच्यत इति ॥ ५४९ ॥ वार्तान्तराभिधित्तयाऽऽह- 'अन्य' इत्यादि, अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं
 विचिन्त्यताम्, अद्वैतं वाच्यत इति ॥ ५४९ ॥ वार्तान्तराभिधित्तयाऽऽह- 'अन्य' इत्यादि, अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं
 सप्तमोऽध्यायः, यदुत समभावप्रसिद्धये मुमुक्षुणां सर्वेषु अद्वैतदेशना 'शास्त्रे' श्रावकप्रज्ञसे वेदे निर्दिष्टं, ननु 'तत्त्वतोऽद्वै-
 ज्ञानदयो, यदुत समभावप्रसिद्धये मुमुक्षुणां सर्वेषु अद्वैतदेशना 'शास्त्रे' श्रावकप्रज्ञसे वेदे निर्दिष्टं, ननु 'तत्त्वतोऽद्वै-
 तमेवेत्यभिप्रायः ॥ ५५० ॥ 'नचैत' इत्यादि, न च 'एतत्' व्याख्यानं वाच्यते युक्त्या, कुतः ? इत्यत्राह- 'सच्छास्त्रा-
 दिव्यवस्थितेः' सच्छास्त्रादि-प्रमाणादिव्यवस्थानात्, व्यश्चित्तिश्च संसारमोक्षसद्भावात् एवं व्याख्यातो, मोक्षार्थं यत्न-
 दिव्यवस्थितेः' सच्छास्त्रादि-प्रमाणादिव्यवस्थानात्, व्यश्चित्तिश्च संसारमोक्षसद्भावात् एवं व्याख्यातो, मोक्षार्थं यत्न-
 सिद्धितस्तत्साफल्येन ॥ ५५१ ॥ विपक्षे वाधामाह- 'अन्यत्रे' त्यादिना-अन्यथा तत्त्वतोऽद्वैते सति, कयोः इत्याह-हन्त
 ससारमोक्षयोरेव, किमित्याह-सर्वानुष्ठानवैयर्थ्यं, फलाभावेन, अनिष्टं संप्रसज्यते यमादिविधानादीति ॥ ५५३ ॥
 अन्ये पुनर्वदन्त्येवं, मोक्ष एव न विद्यते । उपायाभावतः किं वा, न सदा सर्वदेहिनाम् ? ॥ ५५४ ॥
 कर्मादिपरिणत्यादिसापेक्षो यद्यसौ ततः । अनादिमत्वात्कर्मादिपरिणत्यादि किं तथा ? ॥ ५५५ ॥
 तस्यैव चित्ररूपत्वात्तत्तथेति न युज्यते । उक्त्या या स्थितिस्तस्य, यज्जाताऽनेकशः किल ॥ ५५६ ॥
 अत्रापि वर्णयन्त्ये, विद्यते दर्शनादिकः । उपायो मोक्षतत्त्वस्य, परः सर्वज्ञभाषितः ॥ ५५७ ॥
 दर्शनं मुक्तिबीजं च, सम्यक्त्वं तत्त्ववेदनम् । दुःखान्तकृतसुखारम्भः, पर्यायास्तस्य कीर्त्तिताः ॥ ५५८ ॥
 अनादिभव्यभावस्य, तत्त्वभावत्वयोगतः । उक्त्याद्यास्वतीतासु, तथा कर्मस्थितिवलम् ॥ ५५८ ॥

तदर्शनमवाप्नोसि, कर्ममग्रन्थि सुदारुणम् । निर्भिद्य शुभभावेन, कदाचित् कश्चिदेव हि ॥ ५५९ ॥
 सति चासिन्नसौ धन्यः, सम्यग्दर्शनसंयुतः । तत्त्वश्रद्धानपूतात्मा, रमते न भवोद्दधौ ॥ ५६० ॥
 स पश्यत्यस्य यद्गुणं, भावतो बुद्धिचक्षुषा । सम्यक्शास्त्रानुसारेण, रूपं नष्टारिक्षोगवत् ॥ ५६१ ॥
 तद्दृष्ट्वा चिन्तयत्येवं, अशान्तेनान्तरात्मना । भावगर्भं यथाभावं, परं संवेगमाश्रितः ॥ ५६२ ॥
 जन्ममृत्युजराव्याधिरोगशोकाद्युपद्रुतः । क्लेशाय केवलं पुंसां, अहो ! भीमो भवोद्दधिः ॥ ५६३ ॥
 सुखाय तु परं मोक्षो, जन्मादिक्लेशवर्जितः । भव्यशक्त्या विनिर्मुक्तो, व्याबाधावर्जितः सदा ॥ ५६४ ॥
 हेतुर्भवस्य हिंसादिर्दुःखाद्यन्वयदर्शनात् । सुक्तेः पुनरहिंसादिव्याबाधाविनिवृत्तितः ॥ ५६५ ॥
 बुद्धैवं भवनैर्गुण्यं, सुक्तेश्च गुणरूपताम् । तदर्थं चेष्टते नित्यं, विशुद्धात्मा यथाऽऽगमम् ॥ ५६६ ॥
 दुष्करं क्षुद्रसत्वानामनुष्ठानं करोत्यसौ । सुक्तौ दृढानुरागत्वात्, कामीव वनितान्तरे ॥ ५६७ ॥
 उपादेयविशेषस्य, न यत्सम्यक् प्रसाधनम् । दुनोति चेतोऽनुष्ठानं, तद्भावप्रतिबन्धतः ॥ ५६८ ॥
 ततश्च दुष्करं तन्न, सम्यगालोच्यते यदा । अतोऽन्यदुष्करं न्यायाद्धेयवस्तुप्रसाधकम् ॥ ५६९ ॥

व्याधिप्रस्तो यथाऽऽरोग्यलेशमास्वादयन् बुधः । कष्टेषुपक्रमे धीरः, सम्यक् प्रीत्या प्रवर्त्तते ॥ ५७० ॥
 संसारव्याधिना ग्रस्तस्तद्धृद्भ्रैयो नरोत्तमः । शमारोग्यलवं प्राप्य, भावतस्तदुपक्रमे ॥ ५७१ ॥
 प्रवर्त्तमान एवं च, यथाशक्ति स्थिराशयः । शुद्धं चारित्रमासाद्य, केवलं लभते क्रमात् ॥ ५७२ ॥
 ततः स सर्वविद् भूत्वा, भवोपग्राहिकर्मणः । ज्ञानयोगात् क्षयं कृत्वा, मोक्षमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ५७३ ॥
 ज्ञानयोगस्तपः शुद्धमित्यादि यदुदीरितम् । ऐदम्पर्येण भावार्थस्तस्यायमभिधीयते ॥ ५७४ ॥
 ज्ञानयोगस्य योगीन्द्रैः, परा काष्ठा प्रकीर्त्तिता । शैलेशीसञ्ज्ञितं स्थैर्यं, ततो मुक्तिरसंशयम् ॥ ५७५ ॥
 धर्मस्तच्चात्मधर्मत्वान्मुक्तिदः शुद्धिसाधनात् । अक्षयोऽप्रतिपातिवात्सदा मुक्तौ तथास्थितेः ॥ ५७६ ॥
 चारित्रपरिणामस्य, निवृत्तिर्न च सर्वथा । सिद्ध उक्तो यतः शान्ते, न चरित्री न चेतः ॥ ५७७ ॥
 न चावस्थानिवृत्त्येह, निवृत्तिस्तस्य शुज्यते । समयतिक्रमे यद्वत्सिद्धभावश्च तत्र वै ॥ ५७८ ॥
 ज्ञानयोगादतो मुक्तिरिति सम्यग् व्यवस्थितम् । तन्त्रान्तरानुरोधेन, गीतं चेत्थं न दोषकृत् ॥ ५७९ ॥

वार्त्तान्तरमाह—'अन्य' इत्यादिना—अन्ये पुनर्नार्त्तिकप्राया वदन्त्येवं—यदुत मोक्ष एव परमार्थतो न विद्यते, कथ-

मित्याह-उपायाभावतः कारणात्, सत्युपाये किं वा न 'सदा' सर्वकालमेव उपायः सर्वदेहिनामेवेति? ॥ ५५३ ॥
 प्रसुतवाधेव पराभियायमाशङ्क्य परिहरति-'कर्मणादी'त्यादिना-कर्मणोः, आदिशब्दाद्विवर्त्तग्रहः, 'यत्' यस्मा (यदि-चे) दुपायस्ततः अनादिसत्त्वात्तत्कर्मणोः उक्तलक्षणस्य 'परि-
 गत्यादि' उक्तलक्षणमेव किं तथा?, कादाचित्कहेत्वन्तराभावादिति ॥ ५५४ ॥ एतदेव स्पष्टयति 'तस्यैवे'त्यादिना
 -'तस्यैव' कर्मणोश्चित्रस्वभावः (ततः) 'तत्' परिणत्यादि 'तथा' कादाचित्कमिति, एतन्न युज्यते नीत्या, कुतः?
 इत्याह-'उत्कृष्टा' या स्थितिरुत्कृष्टा ग्रन्थ्यवासिरूपा च 'तस्य' कर्मणोः 'यत्' यस्मात् जाता 'अनेकशः' बहुशः,
 किलेत्याप्तवचनमेतदिति ॥ ५५५ ॥ वार्त्तान्तराभिधित्सयाऽऽह-'अत्रापि' दर्शनज्ञानचारित्ररूपः 'उपायः' आसिहेतुः, कस्येत्याह-
 न्ति 'अन्ये' मोक्षवादिनो जैनाः, विद्यते 'दर्शनादिकः' दर्शनज्ञानचारित्ररूपः 'उपायः' आसिहेतुः, कस्येत्याह-
 मोक्षतत्त्वस्य अधिकृतस्य, किम्भूतः? -परः सर्वज्ञभाषितो, नान्यभाषितोऽभाषितो वा ॥ ५५६ ॥ किमिदं दर्शनमित्याह-
 'दर्शन' मित्यादि, 'दर्शनं' सम्यग्दर्शनं, सुक्तिबीजं च तदेव, तथा सम्यक्त्वं तदेव, तत्त्ववेदनं, श्रद्धानमाश्रित्य, दुःखा-
 न्तकृत् ग्रन्थिभेदात् सुखारम्भोऽत एव पर्यायास्तस्य कीर्त्तिता यत इति ॥ ५५७ ॥ किं वा-"न सदा सर्वदेहिना" मिति
 यदुक्तमत्राह-'अनादी'त्यादि, अनादिग्रन्थ्यवासिरूपास्वतीतासु, तथा कर्मस्थितिष्वलं, तेन तेन द्रव्यलिङ्गाद्यवाप्तिप्रकारेण
 किमित्याह-'उत्कृष्टाद्यासु' उत्कृष्टग्रन्थ्यवासिरूपास्वतीतासु, तथा कर्मस्थितिष्वलं, तेन तेन द्रव्यलिङ्गाद्यवाप्तिप्रकारेण
 ॥ ५५८ ॥ किमित्याह-'तद्दर्शन' मित्यादि, 'तद्दर्शनं' सम्यग्दर्शनमवाप्नोति, कथमित्याह-'कर्मग्रन्थि' मोहनीयदलं

सुक्तेश्च गुणरूपतामेकान्तेन, 'तदर्थ' सुत्त्यर्थं चेष्टते नित्यं, सर्वत्र तत्फलारम्भित्वात्, विशुद्धात्मा, पापरहितः यथाऽऽ-
गमं, यथैवागमो व्यवस्थितः शक्त्याद्यपेक्षया तथैव चेष्टत इत्यर्थः ॥ ५६६ ॥ 'दुष्कर' मित्यादि, दुष्करं 'शुद्रसत्त्वानां'
संसाराम्बिनन्दिनामपरमार्थदर्शिनामनुष्ठानं करोत्यसौ, अहिंसादिपालनाय परीपहादिजयरूपं, किमित्याह-सुक्तौ दृढानु-
रागत्वात्, पारमार्थिकाभिलाषभावाद्, अन्यथा तत्प्रसिद्धेः, स्थनिदर्शनमाह-कामीव वनितान्तरे, अयं हि तददुरक्तस्त-
दाप्तये प्रवर्त्तमानो न शीतादि गणयतीत्येतावता निदर्शनं, शुद्रसत्त्वानामिदं दुष्करं तत्त्वत इति ॥ ५६७ ॥ एतदाह-
'उपादेये'त्यादिना-उपादेयविशेषस्य चिन्तामणिरत्नादेः, तथैवागतस्वार्थितायां सत्यां, किमित्याह-न 'यत्' यस्मात्
'सम्यक् प्रसाधनं' तत्राप्त्यव्यभिचारि 'दुनोति' उपतापयति 'चेतः' अन्तःकरणम् 'अनुष्ठानं' गमनादि, कुतः? इत्याह-
'तद्भावप्रतिबन्धतः' तस्मिन्-उपादेयविशेषे भावप्रतिबन्धेनान्तराह्लादभावादिति ॥५६८॥ चित्तपीडाऽभावे च न दुष्क-
रता इत्याह-'ततश्चे'त्यादि, ततश्च दुष्करं तत्र, तद्विषयानुष्ठानं, सम्यगालोच्यते यदा, अनर्थत्यागार्थासिद्धिरेण, अपि
त्वतः 'अन्यत्' विपरीतमनुष्ठानं दुःखदं दुष्करं 'न्यायात्' न्यायेन, किंभूतमित्याह-हेयवस्तुप्रसाधनं (कं), तदात्वे (सुन्द-
रत्वेऽपि) आयत्यामसुन्दरत्वादिति भावः ॥ ५६९ ॥ एतदेव समर्थयति-'व्याधी'त्यादिना-'व्याधिप्रस्तः' व्याध्यभिभूतः
यथाऽऽरोग्यलेशं कुतश्चिदुपक्रमात् 'आस्वादयन्' अनुभवन्, हिताहितज्ञः, किमित्याह-कष्टेऽप्युपक्रमे-निःशेषव्याधिघा-
तसमर्थे 'धीरः' सात्त्विकः सम्यक् प्रीत्या प्रवर्त्तते, तथा भव्यतयाऽऽशेषकामत्वात् ॥५७०॥ अत्र दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-
'संसारे'त्यादिना-संसारव्याधिना प्रस्तः, जन्मादिरूपेण, तद्वत् ज्ञेयो 'नरोत्तमः' आसन्नभवः, शमारोग्यलवं प्राप्य

कथञ्चिद्भाषतः 'तदुपक्रमे' संसारव्याध्युपक्रमे प्रवर्तत इति ॥ ५७१ ॥ 'प्रवर्त्तमाने'त्यादि, प्रवर्त्तमान 'एवं च' उक्तेन
 प्रकारेण यथाशक्ति स्थिराशयः, कुशलमार्गः, शुद्धं चरित्रमासाद्य, शुद्धं चरित्रमासाद्य, प्रवर्त्तमान 'क्षपकश्रेणि-
 क्रमेण ॥ ५७२ ॥ 'तत' इत्यादि, 'ततः' केवलभावात् 'क्षयम्' आत्मनः पृथग्भावमापाद्य 'मोक्षमामोति' अपवर्गमा-
 क्रमेण ॥ ५७३ ॥ 'ज्ञानयोगात्' वक्ष्यमाणरूपात् 'क्षयम्' आत्मनः पृथग्भावमापाद्य 'मोक्षमामोति' अपवर्गमा-
 मर्गः सातवेदनीयादेः 'ज्ञानयोगात्' वक्ष्यमाणरूपात् 'क्षयम्' आत्मनः पृथग्भावमापाद्य 'मोक्षमामोति' अपवर्गमा-
 सादयति 'शाश्वतं' नित्यं, पुनरनुत्पत्तेः ॥ ५७३ ॥ 'ज्ञानयोग' इत्यादि, ज्ञानयोगस्तपः शुद्धं, सर्वथा श्रेष्ठमित्यादि, यदु-
 दीरितं पूर्वमुपन्यासग्रन्थे, 'ऐदं पर्येण' एकवाक्यतया 'आचार्यः' गर्भरूपः 'तस्य' उदीरितस्यायमभिधीयते साम्प्रतमिति
 दीरितं पूर्वमुपन्यासग्रन्थे, 'ऐदं पर्येण' एकवाक्यतया 'आचार्यः' गर्भरूपः 'तस्य' उदीरितस्यायमभिधीयते साम्प्रतमिति
 ॥ ५७४ ॥-'ज्ञाने'त्यादि, ज्ञानयोगस्य शुद्धतयोक्तलक्षणस्य 'योगीन्द्रैः' तीर्थकैः 'परमशुभयत्वरूपं, 'ततः' स्वैर्यात् मुक्तिरसं-
 न्तिता' प्रतिपादिता 'शैलेशीसञ्ज्ञितं' परमयोगनिरोधलक्षणाभिधानं 'धर्म' इत्यादिना-धर्मस्तच्च स्वैर्यं, कुतः इत्याह-
 शयं, ह्रस्वपञ्चाक्षरोद्गिरणमात्रेण कालेन ॥ ५७५ ॥ इदं च धर्म इत्येतदाह-'धर्म' इत्यादिना-धर्मस्तच्च स्वैर्यं, कुतः इत्याह-
 'आत्मधर्मत्वात्' आत्मस्वभावत्वात्, मुक्तिदोऽसौ 'मुक्तौ' मोक्षे 'तथास्थितेः' स्वैर्येणैव भवनात्, न चैतदुत्तरं, किन्तु कथ-
 पातिवात् कारणादिति, अप्रतिपातित्वं च सदा 'मुक्तौ' मोक्षे 'तथास्थितेः' स्वैर्येणैव भवनात्, न चैतदुत्तरं, किन्तु कथ-
 यत आह—'चारित्र्ये' त्यादिना-चारित्र्यपरिणामस्य विशिष्टस्य 'शास्त्रे' प्रवचने प्रज्ञापनादौ न चरित्री न चैतदुत्तरं,
 च्छिक्त्वापगमनस्वभावत्वेन, कथमेतदेवमित्याह-सिद्ध उक्तो यतः
 'नोचरिती नोअचरिती'ति वचनप्रामाण्यात् ॥ ५७७ ॥ इहैवाक्षेपपरिहारावाह 'नचे' त्यादिना, न चावस्थानिवृत्त्येह,

शास्त्र०
हारि०
भैनमता-
धिकारे

॥ ७९ ॥

कर्मापगमस्वभावलक्षणया, निवृत्तिस्तस्य युज्यते, तथाविधस्यैर्यपरिणामस्य । निदर्शनमाह-समयातिक्रमे यद्ब्रू-यथा सिद्धस्य
प्रथमसमयातिक्रान्तौ सिद्धभावश्च तत्र वै, सिद्ध एव, न सिद्धत्वनिवृत्तिस्तथाभावत्वादिति ॥ ५७८ ॥ इदानीं निगम-
यति-‘ज्ञाने’त्यादिना-ज्ञानयोगात् ‘अतः’ अस्मात्कारणात् मुक्तिः ‘इति’ एतत्सस्यग्य व्यवस्थितमुक्त्वत्, तत्रान्तरा-
दुरोधेन वेदान्तवाद्यनुसारेण गीतं चैत्थं न दोषकृत्, प्रतीतार्थाविरोधादिति ॥ ५७९ ॥ वार्त्तान्तराभिधित्तयाऽऽह-
अत्राप्यभिदधत्यन्ये, सर्वज्ञो नैव विद्यते । तद्ब्राह्मकप्रमाऽभावादिति न्यायानुसारिणः ॥ ५८० ॥
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन, सर्वज्ञो नैव गृह्यते । लिङ्गमप्यविनाभावि, तेन किञ्चिन्न दृश्यते ॥ ५८१ ॥
न चागमेन यदसौ, विद्यादिप्रतिपादकः । अप्रत्यक्षत्वतो नैवोपमानेनापि गम्यते ॥ ५८२ ॥
नार्थापत्याऽपि सर्वोऽर्थस्तं विनाऽप्युपपद्यते । प्रमाणपञ्चकावृत्तेस्तत्राभावप्रमाणता ॥ ५८३ ॥
धर्माधर्मव्यवस्था तु, वेदाख्यादागमात्किल । अपौरुषेयोऽसौ यस्याच्चेतुदोषविवर्जितः ॥ ५८४ ॥
आह चालोकवद्भेदे, सर्वसाधारणे सति । धर्माधर्मपरिज्ञाता, किमर्थं कल्प्यते नरः ? ॥ ५८५ ॥
इष्टापूर्त्तादिभेदोऽस्मात्सर्वलोकप्रतिष्ठितः । व्यवहारप्रसिद्धैव, यथैव दिवसादयः ॥ ५८६ ॥
ऋत्विग्भिर्मन्त्रसंस्कारैर्ब्राह्मणानां समक्षतः । अन्तर्वेद्यां तु यद्वत्तमिष्टं तदभिधीयते ॥ ५८७ ॥

मोक्षोपाः
सर्वज्ञवाः
पूर्वपक्षः

॥ ७९ ॥

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ८० ॥

इत्याह-अपौरुषेयोऽसौ यस्माद्, वेदाख्य आगमः, हेतुदोषविचर्जितः-रागादिमत्पणीतत्वापराधशून्यः ॥ ५८४ ॥
एतदेव स्फुटयति-‘आह चे’त्यादिना-आह च कुकारिलादिः आलोकवद्वेदे प्रकाशशुल्ये सर्वसाधारणे ‘सति’ विद्यमान
एव धर्माधर्मपरिज्ञाता, साक्षात्करणेन, किमर्थं कल्प्यते नरः?, वेदादेव तत्सिद्धेः ॥ ५८५ ॥ यथा सिद्धिस्तथाऽऽह-‘इष्टे’-
त्यादिना-इष्टापूरुर्त्तादिश्रेष्ठः वक्ष्यमाणः ‘अस्मात्’ वेदात् सर्वलोकप्रतिष्ठितः अविगानेन, कथमित्याह-व्यवहारप्रसिद्धैव,
अन्यथा व्यवहाराभावात्, निदर्शनमाह-यथैव दिवसादयः, इति सुप्रसिद्धताभिधीयति ॥ ५८६ ॥ इष्टादिस्वरूपमाह-
‘ऋत्विग्नि’त्यादिना-‘ऋत्विग्निः’ यजमानसहायैः मन्त्रसंस्कारैः पूतं सत् ब्राह्मणानां समक्षतस्तदन्येषां ‘अन्तर्वेषां तु’
वेदीमन्त्र एव यद्वत्तं हिरण्यादि इष्टं तदभिधीयते, शास्त्रसिद्धमेतत् ॥ ५८७ ॥ तथा-‘वापी’त्यादि, वापीकूपतडागानि
देवतायतनानि च लोकसिद्धान्त्येव तथा अन्नप्रदानमित्येतत्सर्वमेव पूर्त्तमित्यभिधीयते, भोगफलत्वात् ॥ ५८८ ॥ ‘अतोऽ-
ध्यानादि मोक्षफलदं, तत् एवंविधं वृत्तं यत् श्रेयस्तदभिधीयते, श्रेयोहेतुत्वात् ॥ ५८९ ॥ ‘वर्णे’त्यादि, किं तदित्याह-
स्थापि लोकप्रसिद्धा सर्वा ‘तत्प्रभवैव हि’ वेदप्रभवैव हि’ वेदप्रभवैव, यत् एवम् अतीन्द्रियार्थद्रष्टा ‘तत्’ तस्मात् पुरुषेण ‘नास्ति
किञ्चित्प्रयोजनम्’ अफला तत्कल्पनेति ॥ ५९० ॥ वात्तान्तरमाह-

अत्रापि ब्रुवते केचिदित्थं सर्वज्ञवादिनः । प्रमाणपञ्चकावृत्तिः, कथं तत्रोपपद्यते ? ॥ ५९१ ॥

सर्वज्ञवादे
पूर्वपक्षः

॥ ८० ॥

सर्वार्थविषयं तच्चेत्, प्रत्यक्षं तद्विषेधकृत् । अभावः कथमेतस्य ? न चेदत्राप्यदः समम् ॥ ५९२ ॥
 धर्माद्योऽपि चाध्यक्षा, ज्ञेयभावाद् घटादिवत् । कस्यचित्सर्व एवेति, नानुमानं न विद्यते ॥ ५९३ ॥
 आगमादपि तस्मिद्धिर्दसौ चोदनाफलम् । ग्रामाण्यं च स्वतस्तस्य, नित्यत्वं च श्रुतेरिव ॥ ५९४ ॥
 हृद्गतशेषसंशीतिलिर्णयात्तद्गहे पुनः । उपमाऽन्यग्रहे तत्र, न चान्यत्रापि चान्यथा ॥ ५९५ ॥
 शास्त्रादतीन्द्रियगतेरर्थापत्त्याऽपि गम्यते । अन्यथा तत्र नाश्वासश्छन्नस्थस्योपजायते ॥ ५९६ ॥
 प्रमाणपञ्चकावृत्तिरेवं तत्र न युज्यते । तथाऽप्यभावप्राप्ताप्यमिति ध्यानध्यविवृत्तिभ्रतम् ॥ ५९७ ॥
 वेदाह्वर्मादिसंस्थापि, हन्ताऽतीन्द्रियदर्शिनम् । विहाय गम्यते सम्यक्, कुत ? एतद्विचिन्त्यताम् ॥ ५९८ ॥
 न वृद्धसंप्रदायेन, छिन्नमूलत्वयोगतः । न चार्वाग्दर्शिना तस्यातीन्द्रियार्थोऽवसीयते ॥ ५९९ ॥
 ग्रामाण्यं रूपविषये, संप्रदाये न युक्तिमतम् । यथाऽनादिसद्वन्धानां, तथाऽत्रापि निरूप्यताम् ॥ ६०० ॥
 न लौकिकरूपदार्थेन, तत्पदार्थस्य तुल्यता । निश्चेतुं पार्यतेऽन्यत्र, तद्विपर्ययभावतः ॥ ६०१ ॥
 नित्यत्वापौरुषेयत्वाद्यस्ति किञ्चिद्दलौकिकम् । तत्रान्यत्राप्यतः शङ्का, विदुषो न निवर्त्तते ॥ ६०२ ॥

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ८१ ॥

तन्निवृत्तौ न चोपायो, विनाऽतीन्द्रियवेदिनम् । एवं च कृत्वा साध्वेतत्कीर्त्तितं धर्मकीर्त्तिना ॥ ६०३ ॥
स्वयं रागादिमान्नार्थं, वेत्ति वेदस्य नान्यतः । न वेदयति वेदोऽपि, वेदार्थस्य कुतो गतिः ? ॥ ६०४ ॥
तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुतौ । खादेत्स्व(त् श्व)मांसमित्येव, नार्थं इत्यत्र का प्रमा ? ॥ ६०५ ॥
प्रदीपादिवदिष्टश्चेत्तच्छब्दोऽर्थप्रकाशकः । स्वत एव प्रमाणं न, किञ्चिदत्रापि विद्यते ॥ ६०६ ॥
विपरीतप्रकाशश्च, ध्रुवमापाद्यते क्वचित् । तथा हीन्दीवरे दीपः, प्रकाशयति रक्तताम् ॥ ६०७ ॥
तस्मान्न चाविशेषेण, प्रतीतिरुपजायते । सङ्केतसव्यपेक्षत्वे, स्वत एवेत्ययुक्तिमत् ॥ ६०८ ॥
साधुर्न वेति सङ्केतो, न चाराङ्गा निवर्त्तते । तद्वैचित्र्योपलब्धेश्च, खाशयाभिनिवेशतः ॥ ६०९ ॥
व्याख्याऽप्यपौरुषेयस्य, मानाभावात् सङ्गता । सिथो विरुद्धभावाच्च, तत्साधुत्वाद्यनिश्चिते ॥ ६१० ॥
नान्यप्रमाणसंवादात्तत्साधुत्वविनिश्चयः । सोऽतीन्द्रिये न ग्रह्याय्यस्तत्तद्भावविरोधतः ॥ ६११ ॥
एष स्थाणुरयं मार्ग, इति वक्तीह कश्चन । अन्यः स्वयं ब्रवीसीति, तयोर्भेदः परीक्ष्यताम् ॥ ६१२ ॥
तस्माद् व्याख्यानमस्येदं, स्वाभिप्रायनिवेदनम् । जैभिन्यादेर्न तुल्यं किं, वचनेनापरेण वः ? ॥ ६१३ ॥

॥ ८१ ॥

सर्वज्ञवादे
उत्तरपक्षः

न चाप्यतीन्द्रियार्थत्वाज्यायो विषयकल्पनम् । असाक्षाद्दिशिस्तत्र, रूपेऽन्धस्येव सर्वथा ॥ ६२५ ॥
सर्वज्ञेन ह्यभिव्यक्तात्सर्वार्थादागमात्परा । धर्माधर्मव्यवस्थेयं, युज्यते नान्यतः क्वचित् ॥ ६२६ ॥

‘अत्रापि’ सर्वज्ञनिषेधाधिकारे भ्रुवते केचिदित्थमेव सर्वज्ञवादिनः जैनादयः-प्रमाणपञ्चकावृत्तिः प्रतीता कथं
‘तत्र’ सर्वज्ञे उपपद्यते?, नैवेति भावः ॥ ५९१ ॥ एतदेवाह-‘सर्वार्थे’ त्यादिना-अत्यक्षं सर्वार्थविषयसर्वार्थविषयं वेति
चेत्तसि समाधायाह-‘सर्वार्थविषयं’ सर्वार्थपरिच्छेदकं तच्चेत्, तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, ‘तन्निषेधकृत्’ सर्वज्ञनिषेधकरणशीलम्, वेति
अत्रोत्तरम्-अभावः कथम् ‘एतस्य’ सर्वज्ञस्य?, तथाविधप्रत्यक्षवत् एव सर्वज्ञत्वात्, न चेत्सर्वविषयं प्रत्यक्षं तन्निषेधकृ-

दिति, अत्र समाधिः-अत्रापि ‘अदः ससम्’ एतत्तुल्यं, यदुत्ताभावः कथम्?, एतस्य निषेधस्य सर्वत्र प्रवृत्तेः सतोऽप्यग्रह-
णादिति ॥ ५९२ ॥ एवं प्रत्यक्षमवाधकम्, अनुमानं तु साधकमेवेत्याह ‘धर्मादय’ इत्यादिना-धर्मादयोऽपि च ये परस्य
चोदनागम्या स्वतन्त्रसिद्धा वा अजीवकाया इत्येते धर्मिणः, ‘अध्यक्षाः’ प्रत्यक्षा इति साध्यो धर्मः, ‘ज्ञेयभावात्’
ज्ञेयत्वादिति हेतुः, घटादिवदिति दृष्टान्तः, सामान्येनाभिधीयमाने प्रत्यक्षादिविरोधिनी प्रतिज्ञेत्यत आह-‘कस्यचित्’ केव-
लिन एव, न सर्वस्य, तेऽप्यपरैः सर्वज्ञवादिभिः केवला एवेव्यन्ते, ‘दूरं पश्यति वा मे’त्यादिवचनादित्यत आह-सर्व एव,
दीक्षा(कीटा)दयोऽपि, इत्येवं नानुमानं न विद्यते सर्वज्ञे, किन्तु विद्यत एव ॥ ५९३ ॥ आगमादपि तत्सिद्धिरित्याह-

‘आगमादित्यादि, आगमाद्दपीति-आगमाख्यात्ममाणात् ‘तत्सिद्धिः’ सर्वज्ञसिद्धिः, कथमित्याह-यद् ‘असौ’ सर्वज्ञः

‘प्रासाप्य’मित्यादि, ‘प्रासाप्यं रूपविषये’ नीलपीतविषये नीलपीतादिव्यवस्थाकारिणि सम्प्रदाये कथञ्चित्प्रवृत्तेऽपि
‘न युक्तिमत्’ न घटमानकं प्रासाप्यं यथा, केषामित्याह-‘अनादिमदन्धानां’ सदा जाल्यन्धानां, तूला(तत्रा)संभवात्,
तथा ‘अत्रापि’ वेदाङ्गमादिसंस्थायाः सम्प्रदाये निरूप्यतां, यदुत प्रासाप्यं न युक्तिमदिति ॥ ६०० ॥ लौकिकपदार्थतु-
ल्यतया प्रसिद्धशब्दार्थत्वमेव वेदपदानाम्, अतो नात्र वृद्धानामकल्पनेत्याशङ्क्याह-‘न लौकिके’त्यादि, न ‘लौकिकपदार्थतु-
ल्यत्वादौ ‘तद्विपर्ययभावतः’ लौकिकपदतुल्यताविपर्ययभावात् ॥ ६०१ ॥ एतदेवाह-‘नित्यत्वे’त्यादिना-‘नित्य-
त्वापौरुषेयत्वादि’ नित्यत्वमपौरुषेयत्वमतीन्द्रियार्थाभिधायकत्वमित्यादि अस्ति किञ्चिद् ‘अलौकिकं’ लोकातीतं ‘तत्र’
वेदे, यतश्चैवम् ‘अन्यत्रापि’ पदार्थादौ ‘अतः’ अस्मात्कारणात् शङ्का-किं लौकिकपदार्थतुल्य एवास्यार्थः किं वा नित्यत्वा-
दिवद्विलक्षण इत्येवंरूपा ‘विदुषः’ पण्डितस्य (न) निवर्तते, शङ्कावीजभावे सद्युपायाभावात् ॥ ६०२ ॥ अत्रोपचयमाह-
‘तन्निवृत्ता’वित्यादिना-‘तन्निवृत्तौ’ यथोदितशङ्कानिवृत्तौ न चोपायोऽन्यः कश्चिद् विना ‘अतीन्द्रियवेदिनं’ प्रमातारं,
‘स्वयम्’ आत्मना रागादिमान् पुरुषः नार्थं ‘वेत्ति’ जानाति, वेदस्यापौरुषेयत्वात्, न ‘अन्यतः’ अन्यस्मात् पुरुषात्,
तस्यापि रागादिमत्त्वात्, ‘न वेदयति’ न ज्ञापयति वेदोऽपि, भो ब्राह्मण ! ममाथमर्थः इत्येवम्, अपतीतेः, एवं च सति
‘वेदार्थस्य’ अग्निहोत्रादेः कुतो ‘गतिः’ परिच्छिन्तिः ?, नैव ॥ ६०४ ॥ यतश्चैवम्-‘तेने’त्यादि, तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्-भूत-

त्यादि, 'नान्यप्रमाणसंवादात्' न प्रत्यक्षादिप्रमाणसंवादेन, तद्गोचरगतेनेति गम्यते, 'तत्साधुत्वविनिश्चयः' व्याख्या-
साधुत्वविनिश्चयः, यदुत्तेयं शोभना व्याख्या नत्वियमित्येवंरूपः, कुतः? इत्याह—'सः' अन्यप्रमाणसंवादः अतीन्द्रिये
व्याख्यागोचरे वस्तुनि 'न यद्ग्यायः' न यस्माद् युक्त्युपपन्नः, कुत इत्याह—'तत्तद्भावविरोधतः' तस्य—अतीन्द्रिये
व्याख्याविषयस्य तद्भावविरोधतः, न यस्माद् युक्त्युपपन्नः, कुत इत्याह—'तत्तद्भावविरोधादित्यर्थः' ॥ ६११ ॥ यतश्चैवम्—'तस्मा'दित्यादि,
तस्माद् 'व्याख्यानम्' अर्थप्रकाशनम् 'अस्य' वेदस्य 'इदं' भवदभिमतं, किमित्याह—'स्वाभिप्रायनिवेदनं' तत्त्वतो
निजाभिप्रायकथनं, कस्येत्याह—'जैमिन्यादेः' व्याख्यानकर्तुः, यदा चैवं तदा 'न तुल्यं किं' न सदृशं किं?, केन?
इत्याह—वचनेन अपरेण बुद्धवचनादिना 'वः' शुष्माकं, तुल्यमेव, स्वाभिप्रायनिवेदनाविशेषादिति भावः ॥ ६१२ ॥
'एष'इत्यादिना, एषः 'स्याणुः' काष्ठविशेषः अयं मार्ग इति ह्युक्तादेः 'ब्रवीति' वकीत्येवं वक्ता कश्चन, वक्ता अन्यः
पुनः स्वयं ब्रवीमि यदुत्तायं मार्गः इत्येवं वक्ति, 'तयोः' द्वयोरपि वक्तोः भेदः परीक्ष्यतां, स्वाभिप्रायनिवेदनं प्रति न
कश्चिद्भेदः, अज्ञान्येवैको योऽसंभविनमध्यारोपमाह ॥ ६१३ ॥ प्रस्तुत एव दोषान्तरमाह—'न चापी'त्यादिना—न
चाप्यपौरुषेयः 'असौ' वेदः घटते 'सूपपत्तितः' सुयुक्त्या, कुतः? इत्याह—'वक्तृव्यापारवैकल्ये' वक्तृतात्वादिब्यापारा-
भावे 'तच्छब्दानुपलब्धतः' वेदशब्दानुपलब्धेरिति ॥ ६१४ ॥ पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—'वक्ति'त्यादिना—वक्तृ-
व्यापारभावेऽपि उक्तलक्षणे 'तद्भावे' अपौरुषेयत्वे लौकिकं न किम्?, अपौरुषेयमिदं वो वचनं द्रव्यव्यपेक्षया, तत्र हि
द्रव्याण्यपौरुषेयाण्येवेति गर्भः ॥ ६१५ ॥ अभ्युपगम्य दोषान्तरमाह—'दृश्ये'त्यादिना, दृश्यमानेऽपि च श्रूयमाणेऽपि च

वृष्यापारवैकल्ये वेदशब्दे आशङ्का 'अदृश्यकर्तृसमुद्भवा' पिशाचकर्तृविषया न निवर्तते, प्रेक्षापूर्वकारिण इति श्लोकः,
 किं न निवर्तत एव ? , नेत्याह, अतीन्द्रियार्थद्रष्टारमन्तरेण, यदि त्वसौ भवति ततस्तद्वचने निवर्तत इति ॥ ६१६ ॥
 परमिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह- 'पापादि'त्यादि, पापात् कर्मणः 'अत्र' वेदे 'ईदृशी बुद्धिः' विकल्पबुद्धिः, एतदाश-
 क्त्वाह- 'न पुण्यात्' न पुण्येनेदृशी बुद्धिरिति ? , 'न प्रसा' नात्र प्रमाणं, लोकः प्रमाणमित्याशङ्काह- 'न लोको हि' न लोक
 एवात्र प्रमाणं, कुतः इत्याह- विगानत्वात्, वेदापौरुषेयत्वं प्रति यद्यपि विगानं तथाऽपि वहवोऽसस्पक्ष एवेत्याशङ्काह-
 कुतश्चिद्धेतोः तत एव मिथ्याप्रवर्तनात्, पारसीकवन्मातृविवाहे, तथा सान(संख्या)विरोधाच्च, लोकमानत्वे सप्तमाना-
 तद्वहुत्वाद्यनिश्चिते, सर्वस्यादर्शनदिति ॥ ६१७ ॥ किञ्च- 'बहूनां'मित्यादि, बहूनामपि प्रमातृणां संभोहभावात्,
 पुन्या कथमित्यभिदं ननु यदुत "पापादनेदृशी बुद्धि" रित्यादि ॥ ६१८ ॥ एवं त्विदं भवेदपीत्याह- 'अतीन्द्रिये'त्यादि,
 अतीन्द्रियार्थद्रष्टा तु सर्वत्र इत्यर्थः पुमान् कश्चिद्यदीष्यते ऋषभोऽन्यो वा, ततः किमित्याह- संभवद्विषयाऽपि स्यात्,
 तदुपदेशज्ञानसामर्थ्येन, एवंभूताऽर्थकल्पना-यदुत "पापादनेदृशी बुद्धि" रित्यादि ॥ ६१९ ॥ दोषान्तराभिधित्सयैतदेवाह
 - 'अपौरुषेयते'त्यादिना-एवमुक्त्यायाद् अपौरुषेयताऽपि 'अस्य' वेदस्य नान्यतो ह्यवगम्यते, किन्त्वित एव सर्वज्ञात्,
 ननु चात्र हेतवः सन्तीत्येतदाशङ्काह- कर्तुः अस्मरणादीनां वक्ष्यमाणानां 'व्यभिचारादिदोषतः' अनैकान्तिकासिद्ध-
 त्वदोषादिति ॥ ६२० ॥ एतदेवाह- 'नाभ्यासे'त्यादिना, 'ने'ति प्रतिषेधः, अभ्यासः कर्मणां सत्यमुत्पादयति कौशलम् ।
 धात्राऽपि तावदभ्यस्तं, यावत्सृष्टा मृगेशणा ॥ १ ॥ अन्ये तु पश्चाच्छ्रमन्यथा पठन्ति- 'मिथ्या तत् तादृशी येन, न धात्रा

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ८५ ॥

निर्मिताऽपरा ।” इति, एवमादीनामपि कर्त्ता ‘विगान्तः’ सकललोकैकवाक्यतया स्मर्यते, न अविगानेन स्मर्यत इत्याह-
स्मर्यते च विगानेन, अनेकवाक्यतया, हन्त ‘इहापि’ वेदे ‘अष्टकादिकः’ अष्टकावामकत्वह्या(ष्टा)दिरिति ॥ ६२१ ॥
एवं चापौरुषेयो वेदः कर्त्तुरस्मरणादाकाशवदित्यसाधनं, तथा आद्यभिमत्तं हिरण्यगर्भवेदाध्ययनं गुरुमुखाधीतवेदाध्ययन-
पूर्वकं वेदाध्ययनत्वादिदानींतनवेदाध्ययनवदित्येतदव्यसाधनमेवेत्यभिधातुमाह-‘स्वकृते’त्यादि, ‘स्वकृताध्ययनस्यापि’
स्वरचितपाठस्यापि ‘तद्भावः’ अध्ययनभावो न विरुध्यते, तथादर्शनादिति । कृता(कर्त्र)पलापे कारणमाह-गौरवापा-
दनार्थं च प्रस्तुतग्रन्थस्य स्यादनिवेदनं, यदुत मत्कृतोऽयं, लोकानां तथारूढत्वात्, अत एतदव्यसाधनमेव ॥ ६२२ ॥
तथाऽन्योऽपि हेतुरपौरुषेयत्वे मन्त्रसामर्थ्यदर्शनादित्ययमप्यसुन्दर इति प्रतिपादयन्नाह-‘मन्त्रादि’त्यादि, मन्त्रादीनां च
सामर्थ्यं विषापहरणादौ ‘शाबराणाञ्चपि’ पौरुषेयाणामपि ‘स्कृष्टं’ प्रतीतं, सर्वलोकैऽपि तथा व्यवहारदर्शनात् । दोषा-
न्तरमाह-न चाप्यव्यभिचारि तत्सामर्थ्यं, क्वचित्कृत्वावेऽपि फलादर्शनादिति ॥ ६२३ ॥ सर्वज्ञो महात्मा तत्र यथा ‘सर्वज्ञसिद्ध्याधिकारे श्रुतिपरीक्षाग-
तेति तेनैवोपसंहरन्नाह-‘वेदेऽपी’त्यादि, वेदेऽपि पठ्यते ह्येषः-सर्वज्ञो महात्मा तत्र यथा ‘सर्वविद्यस्यैवे’त्यादौ ‘यत्’
यस्मात् ‘स च’ वेदः मानं भवताम्, अतोऽपि ‘अस्य’ सर्वज्ञस्य असत्त्वं वक्तुं न युज्यते, न्यायादिति ॥ ६२४ ॥ न ज्ञे-
हार्थवादादिकल्पनया परिहारविषयकल्पनं युक्तमित्येतदाह-‘न चापी’त्यादि, न चापि ‘अतीन्द्रियार्थत्वात्’ साक्षात्-
दर्यादर्शनात् ‘ऽयायः’ शोभनं ‘विषयकल्पनम्’ अर्थवादादि, कस्येत्याह-‘असाक्षाद्दर्शिनः’ छन्नस्थस्य ‘तत्र’ वेदे,
निदर्शनमाह-‘रूपे’ नीलादिविषये कल्पनमन्वधस्यैव, न योग्यः सर्वथा जात्यन्वोऽन्वयस्यास्य ॥ ६२५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति-

अपौरुषेया-
गमनिरास

॥ ८५ ॥

सर्वत्र दृष्टे संवादाददृष्टे नोपजायते । ज्ञानुविंशवादायङ्गा, तद्वैशिष्ट्योपलब्धितः ॥ ६३६ ॥
 वस्तुस्थित्याऽपि तत्तादृग्, न विसंवादकं भवेत् । यथोत्तरं तथादृष्टेरिति चैतन्न सास्त्रतम् ॥ ६३७ ॥
 सिद्धेत्प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमथेह किम् ? । नद्येकं नास्ति सत्यार्थं, पुरुषे बहुभाषिणि ॥ ६३८ ॥
 यत एकं न सत्यार्थं, किन्तु सर्वं यथाश्रुतम् । यत्रागमे प्रमाणं स, इष्यते पण्डितैर्जनेः ॥ ६३९ ॥
 आत्मा नामी पृथक् कर्म, तत्संयोगाद्भवोऽन्यथा । मुक्तिर्हि सादृशो मुख्यास्तन्निवृत्तिः ससाधना ॥ ६४० ॥
 अतीन्द्रियार्थसंवादो, विशुद्धो भावनाविधिः । यत्रेदं युज्यते सर्वं, योगिव्यक्तः स आगमः ॥ ६४१ ॥
 परचित्तादिधर्माणां, गत्युपायाभिधानतः । सर्वार्थविषयोऽप्येष, इति तद्भावसंस्थितिः ॥ ६४२ ॥
 'अत्रापि' अनन्तरोदितवार्तायां प्राज्ञः 'इति' अस्माद्धेतोः 'अन्यः' सौगतः 'इत्थं' वक्ष्यमाणनीत्याऽऽह, सुभाषित-
 मित्युपहसति, इयोऽयमर्थः-यदुत सर्वज्ञेन ह्यभिव्यक्तादित्यादि शक्यते ज्ञापुं, सोऽतिशयो यदि, अयं सर्वज्ञः अयं तद-
 भिव्यक्तार्थः आगम इत्येवंरूपः, स तु न शक्यत इत्यभिप्रायः ॥ ६३७ ॥ परमतमुपन्यस्यन्नाह-'अच'मित्यादि, अयमेवं-
 साधुः विद्वान् सर्वविद्वान् नवेति-नासाधुर्नाविद्वान्नासर्वज्ञ इत्येवमन्यदोषः सन्तानान्तरवर्त्तिनः, निर्दोषताऽपि वा (न)

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ८७ ॥

तदस्तीति । स्यादेतत्-संभवति तदित्यत्राह-संभवोऽस्येति वर्तते
से'त्यादिना निदर्शित इति समानमेतत् ॥ ६३३ ॥ अस्यैव ज्ञानसंभवमाह-
व्याध्यादिपरिणामविषयमिदानीमपि अतीन्द्रिये व्याध्यादिपरिणाम एव
सुवैद्यानां 'तत्रापि' गुणवत्पुरुषे 'तद्भावे' तद्विशिष्टचेष्टोपलब्ध्या
अस्य साक्षाद्दर्शिनोऽपि यथार्थं संभवत्येतदित्यर्थः । तथा तद्व्यक्तार्थोपलब्ध्या
विरोधसंभवाद् व्याससंवादादौ विषये 'ज्ञानभावाच्च' ज्ञानोत्पत्तेश्च
इत्यनुवर्तते ॥ ६३५ ॥ यदि नाम हृष्टे संवादः अहृष्टे किमायातमित्याशङ्क्यपोहायाह-
कार्थे, संवादाहृतोः 'अहृष्टे' धर्मादौ 'नोपजायते' न प्रवर्तत एव 'ज्ञातुः' प्राज्ञस्य
इति, कुतः? इत्याह-तद्वैशिष्ट्योपलब्धितः' तस्य-व्यञ्जकस्य वा व्यक्तस्य वा सा
पलब्धेः (०विधःतत) ॥ ६३६ ॥ प्रातिभेन यदि नाम नोपजायते तथाऽपि
दित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-'वस्त्व'त्यादि, 'वस्तुस्थित्यापि' परमार्थेनापि वस्तुस्थित्यां
भवेत्, किन्त्वविसंवादकमेव, कुतः? इत्याह-यथोत्तरं क्रियाप्रवृत्तौ 'तथाहृष्टेः'
'इति च' एवं च सति 'एतत्' वक्ष्यमाणं 'न साम्प्रतं' न शोभनम् ॥ ६३७ ॥ किं तदित्याह-'सिद्धयेदि'त्यादि,

एवं शोका
गमनिश्चयः

॥ ८७ ॥

सिद्धयेत् प्रमाणम्-आगमाल्यं यद्येवमेकवाक्यार्थसंवादित्वेन अप्रमाणमथेह किं ? तैवं सन्ति किञ्चिदप्रमाणं नाम, सर्वं
 पौरुषेयवचनं प्रमाणं, कुतः ? इत्याह-नद्येकं नास्ति सत्यार्थं वाक्यं, किन्तु किञ्चिद्वचनपि, पुरुषे बहुभाषिणि, घुणा-
 क्षरवदिति सर्वेषां तद्वचनं प्रमाणमिति महाननर्थः ॥ ६३८ ॥ यथैतदसाम्प्रतं तथाऽभिधातुमाह-‘यत एक’मित्यादि,
 ‘यतः’ यस्मादेकं न सत्यार्थं, घुणाक्षरन्यायेन, किन्तु सर्वमेव यथाश्रुतं यत्रागमे इत्थम्भूत आगमो, न वचनमात्रं,
 ‘इत्यन्ते’ अभ्युपगम्यते, कैः ? इत्याह-पण्डितैर्जनैः, मान्यते, आश्रुम्भिकसिद्धेरिति, तत्त्वज्ञैः ॥ ६३९ ॥ स चेत्यम्भूत
 इत्याह-‘आत्मे’त्यादिना-आत्मा नामी नारकादिरूपेण परिणामवाच, तथा पृथक्कर्म आत्मनो, वस्तुसत्त्वात्, ‘तत्सं-
 योगात्’ कर्मसम्बन्धात् ‘भवः’ संसारः, ‘अन्यथा सृष्टिः’ वस्तुसत्कर्मविद्योगान्मोक्षः । तथा ‘हिंसाद्यो’ हिंसाश्रुता-
 द्यः कर्मसंयोगहेतवः ‘मुख्याः’ कथञ्चित्क्रियाभाववाच्याः, तथाभणनादिति, निरुपचरिता इत्यर्थः, ‘तन्निवृत्तिः’-
 हिंसादिनिवृत्तिर्मुख्या ससाधना, सद्गुपदेशक्षयोपशमादिना निमित्तेन ॥ ६४० ॥ तस्यैव गुणदोषमाह-‘भावनाविधिः’ अनि-
 हिंसादिना-‘अतीन्द्रियार्थसंवादः’ चन्द्रोपरागनिमित्तादिसंवादः विशुद्धः संभवस्वरूपफलशुद्ध्या, ‘भोगिन्यक्तः’ सर्वज्ञप्रका-
 त्यादिना-‘अतीन्द्रियार्थसंवादः’ यत्र ‘इदम्’ अनन्तरोदितं ‘युज्यते’ सम्यग् घटते ‘सर्वं’ निरवशेषं ‘त्रोगिन्यक्तः’ सर्वज्ञप्रका-
 त्यादिभावनामार्गः, यत्र ‘इदम्’ अनन्तरोदितं ‘युज्यते’ सम्यग् घटते ‘सर्वं’ निरवशेषं ‘त्रोगिन्यक्तः’ सर्वज्ञप्रका-
 शितः स आगम इति, सम्यगागमलक्षणमेतत् ॥ ६४१ ॥ शोऽशो वाऽस्याधिकारी स्याद् ? उभयथाऽपि वैयर्थ्यमिति कुवा-
 दिनिराकरणमाह-‘अधिकारी’त्यादिना-अधिकार्यपि चागमस्य ‘इह’ लोके ‘स्वयम्’ आत्मना अज्ञो हि यः पुमांस्तदर्थस्य,
 कथितज्ञः पुनः, नतु कथितमपि यो न जानात्येव, अत एवाह-‘धीमान्’ बुद्धिमान्, ‘तद्वैयर्थ्यं’ आगमवैयर्थ्यम्,

‘अतः’ प्रकारात् ‘अन्यथा’ अन्येन प्रकारेण, सर्वथा शोऽज्ञो वेत्येवंरूपेणैवेति ॥ ६४२ ॥ अन्यचित्तचैतसिकाद्यगतेरस-
वर्थविषयोऽयमित्याशङ्काऽपोहायाह—‘परचित्तादी’त्यादि, ‘परचित्तादिधर्माणां’ चित्तालोचनसमुद्रोदकपलादिवानरू-
पाणां ‘गत्युपायाभिधानतः’ तत्परिच्छेदोपायतः तपोभावनाद्याभिधानात् सर्वार्थविषयोऽपि ‘एवः’ प्रक्रान्त आगमः
‘इति’ एवं ‘तद्भावसंस्थितिः’ तत आगमात्पदार्थव्यवस्थेत्यर्थः ॥ ६४३ ॥ वार्त्तान्तरमाह—
अन्ये त्वभिदधत्येवं, युक्तिमार्गकृतश्रमाः । शब्दार्थयोर्न सम्बन्धो, वस्तुस्थित्येह विद्यते ॥ ६४४ ॥
न तादात्म्यं द्वयाभावप्रसङ्गाद्बुद्धिभेदतः । शस्त्राद्युक्तौ सुखच्छेदादिसङ्गात्समयस्थितेः ॥ ६४५ ॥
अर्थसंनिधिभावेन, तद्दृष्टान्वयथोक्तिः । अन्याभावनियोगाच्च, न तदुत्पत्तिरप्यलम् ॥ ६४६ ॥
परमार्थैकतानत्वे, शब्दानामनिबन्धना । न स्यात्प्रवृत्तिरर्थेषु, दर्शनान्तरभेदिषु ॥ ६४७ ॥
अतीताजातयोर्वाऽपि, न च स्यादन्वृतार्थता । वाचः कस्याश्चिदित्येषा, बौद्धान्यविषया मता ॥ ६४८ ॥
वाच्य इत्थमपोहस्तु, न जातिः पारमार्थिकी । तद्व्योगाद्विना भेदं, तदन्वयेभ्यस्तथास्थितेः ॥ ६४९ ॥
सति चास्मिन् किमन्येन ? शब्दात्तद्व्यतीतितः । तदभावे न तद्वत्त्वं, तद्धान्तत्वात्तथा न किम् ? ६५० ॥
अत्रान्ति(न्त) जातिवादे तु, न दण्डाद्विण्डवद्गतिः । तद्व्युभयसाङ्गर्थे, न भेदाद् वाऽपि तादृशम् ६५१ ॥

अपि, अन्यथा परमार्थैकतानत्वायोगात्, 'इति' अस्मादोषत्रातात् 'एषा' वाग् 'बौद्धार्थविषया' परिकल्पितबुद्धिप्रति-
भासगोचरा 'मता' इया शब्दार्थविद्भिः सौगतैः ॥ ६४८ ॥ एवं सति यद्भवति तदाह-'वाच्यः' इत्यादिना-वाच्य इत्थ-
मयोह एव, परिकल्पितबुद्धिप्रतिभासरूपत्वात्तस्य, 'न जातिः' पारमार्थिकी, गोत्वादिरूपा, परिकल्पिता वाच्या, कुतः?
इत्याह-'तद्व्योगात्' गोत्वादिजातेरघटमानत्वात्, तथा चिना भेदं स्वभावत एव गोत्वाधारस्वभावलक्षणगोव्यक्तीनां
'तद्व्येभ्यः' अश्वादिव्यक्तिविशेषेभ्यः तथास्थिते, व्यापकत्वेऽपि गोत्वस्य गोव्यक्त्याधेयत्वेनैवावस्थानादित्यर्थः ॥ ६४९ ॥
अत्र दोषमाह-'सति चे'त्यादिना, सति चास्मिन् 'भेदे' उक्लक्षणे किमन्येन-गोत्वादिना कल्पितेन, 'शब्दात्' गवादि-
रूपात् 'तत्प्रतीतितः' तथाऽध्यवसायवशेन विशिष्टभेदवद्भ्यक्तिकप्रतीतेः । पराभिप्रायमाह-'तदभावे' भेदाभावे न तद्वत्त्वं
-विशिष्टभेदवत्त्वं व्यक्तिविशेषाणां, तथा हि स एव तथा स्वभावाभेदो, नापर इति । अत्रोत्तरं 'तद्भ्रान्तत्वात्' तस्य-भे-
दस्य भ्रान्तत्वात्-कल्पितत्वात् तथा न किं?, कल्पितमेव, तथाऽध्यवसायवशेन तद्वत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः, वास्तवे ह्यस्मि-
न्नयं दोषो, न पुनर्भ्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ६५० ॥ एतदेवाह-'अभ्रान्ते'त्यादिना-अभ्रान्ति(न्त)जातिवादे तु (वस्तुवाच-
कपक्षे) न पुनः किमित्याह-'गतिः'परिच्छिन्तिः, तद्वतीति योगः, किंवदित्याह-'दण्डादण्डिवत्' दण्डात्सकाशादण्डि-
नीच, नहि दण्डं छिन्धीत्युक्तः कश्चिदण्डिनं छिनत्ति अन्यत्र शब्दार्थानभिज्ञात्, पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति-'उभय-
साङ्कर्ये तु' जातिव्यक्तिसाङ्कर्ये त्विष्यमाणे तदप्रतिपत्त्यापत्तिः नीत्या, ननु, 'बोऽपि' शुष्माकमपि जातिव्यक्तिवादिनां

जातिव्यक्त्योरिति गम्यते, न

॥ ६५३ ॥

—

उत्याह-भेदाद्, तद्व्यवहितयोगः, कुतः ? इत्याह-भेदाद्, जातिव्यक्त्योरिति गम्यते, न ह्यन्यथा सांकर्यं

॥ ६५३ ॥

॥ ६५४ ॥

॥ ६५५ ॥

॥ ६५६ ॥

॥ ६५७ ॥

॥ ६५८ ॥

॥ ६५९ ॥

॥ ६६० ॥

॥ ६६१ ॥

॥ ६६२ ॥

॥ ६६३ ॥

॥ ६६४ ॥

॥ ६६५ ॥

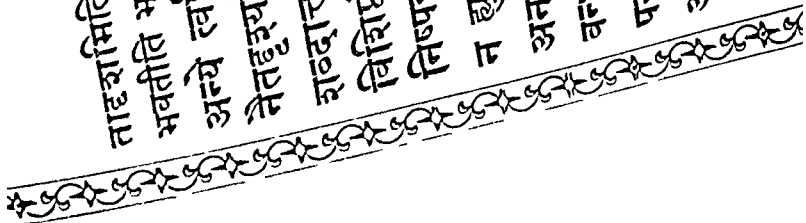
॥ ६६६ ॥

॥ ६६७ ॥

॥ ६६८ ॥

॥ ६६९ ॥

॥ ६७० ॥

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ९० ॥

ज्ञायते तद्विशेषस्तु, प्रमाणेतरयोरिव । स्वरूपलौचनादिभ्यस्तथा दर्शनतो भुवि ॥ ६६२ ॥
समयापेक्षणं चेह, तत्क्षयोपशमं विना । तत्कर्तृत्वेन सफलं, योगिनां तु न विद्यते ॥ ६६३ ॥
सर्ववाचकभावत्वाच्छब्दानां चित्रशक्तिः । वाच्यस्य च तथाऽन्यत्र, नागोऽस्य समयेऽपि हि ॥ ६६४ ॥
अनन्तधर्मकं वस्तु, तद्धर्मः कश्चिदेव च । वाच्यो न सर्व एवेति, ततश्चेतन्न बाधकम् ॥ ६६५ ॥
अन्यथा दाहसम्बन्धाद्दाहं दग्धोऽभिमन्यते । शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षो, न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥ ६६६ ॥
इन्द्रियग्राह्यतोऽन्योऽपि, वाच्योऽसौ न च दाहकृत् । तथाप्रतीतितो भेदाभेदसिद्ध्यैव तत्स्थितेः ६६७ ॥
अपोहस्यापि वाच्यत्वमुपपत्त्या न जुज्यते । असत्त्वाद्दस्तुभेदेन, बुद्ध्या तस्यापि बोधतः ॥ ६६९ ॥
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः, अन्यथैतद्विरुध्यते । अपोहो यन्न संस्कारो, न च क्षणिक इष्यते ॥ ६७० ॥
एवं च वस्तुनस्तत्त्वं, हन्त ! शास्त्रादनिश्चितम् । तद्भावे च सुव्यक्तं, तदेतत्तुषखण्डनम् ॥ ६७१ ॥
बुद्धावर्णोऽपि चादोषः, संस्तवेऽप्यगुणस्तथा । आह्वानाऽप्रतिपत्त्यादि, शब्दार्थायोगतो भुवम् ॥ ६७२ ॥

शब्दार्थ
योर्वाच्य-
वाचक-
भावसिद्धिः

॥ ९० ॥

त्यादि, 'निष्पन्नत्वा'दिति तुल्यकालात्सहकारिणो न विशेषः, विशेष्यस्यैव तदानीं निष्पत्तेः अनाधैयतिशयत्वात्, विशेष-
षस्य चातिशयत्वादिति, असत्त्वाच्चतुल्यकालादप्यन्यतो न विशेषः, तदा तस्यासत्त्वाद्, असत्त्वोपकारकरणयोगादिति ।
द्वयोक्तवोऽपर एव विशेष इत्याशङ्क्याह—'द्वाभ्यामित्युपादानसहकारिभ्यां सकाशात् अन्यो-
दयः-विशिष्टापरोत्पादो न सः विशेषः, कुतः? इत्याह—'उपादानविशेषेण' पूर्ववदविशिष्टकार्यजननस्वभावत्वातिरिक्कारेण,
अन्योदयस्यैवासिद्धेरित्यर्थः, तदेव तत्स्वभावं यत्तदवाप्यान्योदयकारीत्याशङ्क्याह—'तत्स्वभावं तत्कुतः? तत्स्वभावं-
मित्यनुपकारिणमपि सहकारिणमवाप्य विशिष्टापरजननस्वभावमेव तद्-उपादानमिति कुतो?, न कुतश्चिद्, वाङ्मात्रमेत-
दित्यभिप्रायः ॥६५६॥ परामिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—'न ह्युक्तव'दित्यादिना-न ह्युक्तवत् तुल्यकालोऽतुल्यकालः सहकारी-
विशेषाभावेन, 'स्वहेतोस्तु' स्वकारणादेव तत्स्वभाववत्, तथाहि-नास्यापि स्वहेतुरविशिष्टः सन्नित्त्वं विशिष्टं जनयति,
न चान्यतो विशेषभाव इति केवलस्यैव वैशिष्ट्यमेष्टव्यम्; एवं सर्वत्रैवैतदिति प्रतीतिवैशिष्ट्याभावे तद्भासनावोधानुपपत्ते-
रिति, दोषान्तरमाह-स्याच्च नाशः भवतामपि 'सहेतुकः' उत्पादव्यतिरिक्तहेतुसापेक्षः इत्थं प्रकल्पने-स्वहेतोरेवानुपपत्ते-
णमपि सहकारिणमवाप्य विशिष्टापरजननस्वभावमेतदित्येवं प्रकल्पने, तथाहि-एतदपि वक्तुं शक्यत एव-अकिञ्चित्करमपि
नाशहेतुमवाप्य निबृत्तिस्वभावमेतज्जातमिति विशिष्टोत्पादवत्सहेतुको नाशः, न्यायात् भवत्परिकल्पितादेव, अनिष्टं
चैतद् अतः-अस्मात्कारणात् 'एतत्' इत्थंस्वभावकल्पनं न 'युक्तिमत' न्याय्यम् । एवं च स्वनीतितो विकल्पानुपपत्तेर्व-
चनमात्रमेतत्-यदुत दृश्यविकल्पाथैकीकरणं नाम बाह्यालम्बनस्य विकल्पस्य बाह्यालम्बनत्वेन प्रतिपत्तिः, विरुद्धं चैतद्,

एवेति भावः ॥६६१॥ न चैतयोर्विशेषो नावगम्यत इत्याह-‘ज्ञायते’ इत्यादिना-ज्ञायते प्रमादृभिः ‘तद्विशेषस्तु’ सत्येत-
रशब्दभेदस्तु प्रमाणेतरयोरिव प्रमाणतदाभासयोः प्रतिभाससाभ्येऽपि सति ‘स्वरूपालोचनादिभ्यः’ दार्ढ्यसंवादनिरूप-
णादिभ्यः तथा दर्शनतो ‘भुवि’ पृथिव्याम्, अनेन प्रकारेण तद्भेदसिद्धेः सदसदर्थप्रतिभासविशेषः, परैरपि संवादेतर-
द्वारेण तदभ्युपगमात्, न चैकान्ततुल्ययोः संवादेतराविति भावनीयम् ॥६६२॥ एवं सति समयानर्थक्यमित्येतत् परिह-
रति-‘समये’त्यादिना-‘समयापेक्षणं’ सङ्केतापेक्षणं च ‘इह’ लोके क्वचित् तत्क्षयोपशमं उपलक्षणात् शब्दार्थसम्बन्ध-
ज्ञानावरणक्षयोपशमं विना ‘तत्कर्तृत्वेन’ क्षयोपशमकर्तृत्वेन ‘सफलं’ सार्थकमेव, ‘योगिनां तु’ सर्वत्र तत्क्षयोपशमवतां न
विद्यते समयापेक्षणम्, असङ्केतितेऽपि स्वयं वाचकप्रयोगादिति ॥६६३॥ अन्यस्यान्यत्र समये विरोध इत्येतत्परिहरज्ञाह-
‘सर्वे’त्यादि, ‘सर्ववाचकभावत्वात्’ देशाद्यपेक्षया विलम्बितादिप्रतीतिजनकत्वेन सर्ववस्तुवाचकस्वभावत्वात् ‘शब्दानां
चित्रशक्तितो वाच्यस्य च तथे’ति तथा तथाऽनेकप्रतीतिनिवन्धनानेकशक्तित्वाच्च वाच्यवस्तुनः, किमित्याह-अन्यत्र
नागोऽस्य समयेऽपि, अस्य शब्दस्य घटादेः अन्यत्र-पटादौ समयेऽपि-सङ्केतेऽपि नागः-नापराधः, अर्थप्रतीतिजनक-
त्वेनोभयोस्तस्वभावत्वादिति ॥६६४॥ अत्रैवानुक्तदोषपरिहारार्थमाह-‘अनन्ते’ त्यादिना-अनन्तधर्मकं ‘वस्तु’ घटादि-
तथा तथाऽनेककार्यकरणात्, एकस्वभावादानेककार्यासिद्धेः, तच्चित्रत्वे चैकत्वविरोधात्,
‘तद्धर्मः’वस्तुधर्मः ‘कश्चिदेव हि’(च) अभिधेयपरिणामरूपो ‘वाच्यः’ अभिधेयः, न सर्व एव, सर्वथेन्द्रियान्तरग्राह्योऽ-
पीति, यस्मादेवं ततश्चैतत् न वाधकं वक्ष्यमाणं यदुच्यते परेण ॥६६५॥ किं तदित्याह-‘अन्यदेवे’त्यादि, अन्यदेव

शास्त्र०
हारि०
जैनमता-
धिकारे

॥ ९३ ॥

रस्तुच्छोऽन्तरेऽग्रमाणकः, न च तस्य वस्तुनां सम्बन्ध इति, तस्यास्यर्थक एवेत्यनुद्भुष्य एव, विकल्पबुद्धिप्रतिभासोऽव-
शिष्यते, तस्यधिकृत्याह-‘बुद्ध्या तस्यापि’ विकल्पबुद्ध्याऽऽकारस्यापि भवन्तीत्येव, असत्त्वादिति वर्त्तते, कुतः? इत्याह-
‘बोधतः’ इत्यद्वयाद्बोधभेदेनेति योगः, नहि बोधमात्रवादिनो द्वयबोधव्यतिरिक्तं किंचिदस्तीति कुत इत्यप्रतिभासः? इत्याह-
केशोरुकादिप्रतिभासरस्तु लोके बोधमात्रसामग्रीभिन्नकर्मतिमिरापरकेशदर्शनादिजो युक्तः, न तु बोधमात्रसामग्रीतः? इत्याह-
तस्यापरमन्तरेण वैशिष्ट्यकरणायोगादिति वस्त्वेव वाच्यं, नापोह इति ॥ ६६९ ॥ इतश्चैतदेवमित्याह-‘क्षणिका’ इत्यादि,
क्षणिकाः ‘सर्वसंस्काराः’ कृतकाः, भावा इत्यर्थः, अन्यथा यदि वस्तु वाच्यत्वेन नेष्यते एतद्विरुद्ध्यते, कथम्? इ-
त्याह-अपोहः ‘यत्’ यस्मात् न संस्कारः, अवस्तुत्वात्, न च ‘क्षणिकः’ नश्वर इष्यते, अवस्तुत्वादेवेति ॥६७०॥ किञ्च-
‘एवं चेत्यादि, ‘एवं च’ अवस्तुवाचकत्वे शब्दानां ‘वस्तुनः’ स्वलक्षणस्य ‘तत्त्वम्’ अनित्यत्वादिमत्त्वं हन्त ‘शास्त्रात्’
पिदकत्रयलक्षणात् ‘अनिश्चितम्’ अनवगतं वस्तुनीत्या, ‘तदभावे च’ तत्त्वनिश्चयाभावे च ‘सुव्यक्तं’ स्पष्टं ‘तदेतत्’
शास्त्रप्रणयनं तदनुष्ठानं च तुपखण्डनं, फलकणानासादनादिति ॥ ६७१ ॥ दोषान्तरमभिधातुमाह-‘बुद्धे’त्यादि, ‘बुद्धा-
वर्णेऽपि च’ बुद्धाश्लघायामपि चादोषः प्रामोति, ‘संस्त्वेऽपि’ तत्स्तोत्रकरणरूपे ‘अगुणः’ गुणो न प्रामोति, तथा ‘आह्ला-
नाप्रतिपत्त्यादि’ आह्लाते सत्यप्रवृत्त्यादि ‘शब्दार्थायोगतः’ शब्दार्थसम्बन्धाभावे ‘ध्रुवम्’ अवश्यम्, आह्लातार्थस्य
तच्छब्देनाभणनादिति ॥ ६७२ ॥ वार्त्तान्तरमाह-
ज्ञानादेव नियोगेन, सिद्धिसिच्छन्ति केचन । अन्ये क्रियात एवेति, द्वाभ्यामन्ये विचक्षणाः ॥६७३॥

वाच्यवा-
चक-
सम्बन्धः

॥ ९३ ॥

असाधारणस्मिणस्तेन, सम्यग् ज्ञानं न जातुचित् । साध्यानारम्भिणश्चेति, द्वयसन्धोऽन्यसङ्गतम् ॥ ६८५ ॥
अत एवागमज्ञस्य, या क्रिया सा क्रियोच्यते । आगमज्ञोऽपि यस्तस्यां, यथाशक्ति प्रवर्तते ॥ ६८६ ॥
चिन्तामणिस्वरूपज्ञो, दौर्गत्योपहतो न हि । तत्प्राप्त्युपायवैचित्र्ये, मुक्त्वाऽन्यत्र प्रवर्तते ॥ ६८७ ॥
न चासौ तत्स्वरूपज्ञो, योऽन्यत्रापि प्रवर्तते । मालतीगन्धगुणविद्भे न रमते ह्यलिः ॥ ६८८ ॥
मुक्तिश्च केवलज्ञानक्रियातिशयजैव हि । तद्भाव एव तद्भावात्तद्भावेऽप्यभावतः ॥ ६८९ ॥
न विविक्तं द्वयं सम्यगेतदन्वैरपीष्यते । स्वकार्यसाधनाभावाद्, यथाऽऽह व्यासमहर्षिः ॥ ६९० ॥
बठरश्च तपस्वी च, शूरश्चाप्यकृतव्रणः । मद्यपा स्त्री सतीत्वं च, राजन्न श्रद्धास्यहम् ॥ ६९१ ॥

‘ज्ञाने’त्यादि, ज्ञानादेव केवलात् ‘नियोगेन’ नियमेन ‘सिद्धिं’ मुक्तिमिच्छन्ति केचन ज्ञानवादिनः (अन्ये) क्रियात्
एवेति, ‘द्वाभ्यां’ ज्ञानक्रियाभ्याम् ‘अन्ये’ ज्ञानक्रियावादिनः विचक्षणा इति ॥ ६७३ ॥ ज्ञानवादिमतमाह-‘ज्ञानं ही-
त्यादि, ज्ञानं हि फलदं पुंसां सर्वत्रैव, न क्रिया फलदा मता, कुतः ? इत्याह-मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य सर्वस्यैव फलप्राप्ते-
रसम्भवात्, नहि मृगतृष्णिकाजलज्ञानप्रवृत्तस्यापि तदवाप्तिरिति भावः ॥ ६७४ ॥ ज्ञानाभावे क्लेश एव केवल इत्याह-
‘ज्ञाने’त्यादिना-ज्ञानहीनाश्च ‘यत्’ यस्माल्लोके दृश्यन्ते एव ‘महाक्रियाः’ काष्ठवाहकादयः ताम्यन्तः सन्तः अति-

यत्किञ्चित्, 'तयोरपि' च ज्ञानक्रिययोः 'तद्भावः' ज्ञानक्रियाभावः परमार्थेन, न अन्यथा-तद्योगसन्तरेण ॥ ६८२ ॥
एतदेवाह-'साध्ये'त्यादि, साध्यसमर्थ परिज्ञाय यथावत् यदि सम्यक् प्रवर्त्तते उपायात् ततस्तत्साध्यत्वेव साध्यं,
तथा चाह बृहस्पतिः एतत्संवादि ॥ ६८३ ॥ सम्यगित्यादिना-सम्यक्प्रवृत्तिः साध्यस्य ज्ञानोपायशुद्धा प्राप्नुयायोऽ-
भिधीयते निश्चयनयेन, ततश्च तदप्राप्तौ संत्याम् 'उपायत्वं' हेतुत्वं न 'तस्याः' सम्यक्प्रवृत्तेरुपपद्यते, अतो नासौ
सम्यक्प्रवृत्तिरेव ॥ ६८४ ॥ एतद्गर्भमाह-'असाध्ये'त्यादिना-असाध्यारम्भेण; पुंसस्तेन कारणेन सम्यग्ज्ञानं तत्त्व-
नीत्या न जातुचित्, प्रवृत्त्यनङ्गत्वात्, साध्यानारम्भेणश्च, व्यर्थकालक्षपणात्; इत्येवं 'द्वयं' ज्ञानक्रियारूपम् 'अन्यो-
ऽन्यसङ्गतम्' इतरेतरानुविद्धं, परमार्थेन ॥ ६८५ ॥ अत्रैव परमागमं घटयन्नाह-'अत एव'त्यादि, अत एव कारणा-
दागमज्ञस्य प्राणिनो या क्रिया ज्ञानपूर्विका सा क्रियोच्यते, नान्या, तथा आगमज्ञोऽपि स उच्यते यः 'तस्यां'
क्रियायां 'यथाशक्ति' शक्त्यनुरूपं प्रवर्त्तते, नोपेक्षां करोति ॥ ६८६ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन भावयति-'चिन्तामणी'त्यादि,
चिन्तामणिः-दारिद्र्यनाशनो रत्नविशेषः तत्स्वरूपज्ञः पुमान् परमार्थेन 'दौर्गत्योपहतः' उद्वेगकारिदारिद्र्याभिभूतः सन्
'नहि' नैव 'तत्प्राप्त्युपायवैचित्र्ये'चिन्तामणिप्राप्त्युपायनानात्वे सति स्वाधीनतयाऽन्यत्र तदुपायं मुक्त्वा प्रवर्त्तते, न हि,
किन्तु तत्रैव ॥ ६८७ ॥ 'न चासावि'त्यादि, न च 'असौ' प्राणी तत्स्वरूपज्ञः 'यः' दौर्गत्योपहतः सन् 'अन्यत्रापि'
अन्यत्र उपाये प्रवर्त्तते, दौर्गत्यनाशनाय, प्रतिवस्तूपमया समर्थयति-'भालतीगन्धशुणवित्' जातीकुसुमगन्धज्ञः 'दूर्भे'
न रमते ह्यलिः' तृणविशेषे न रमत एव भ्रमरः-तिर्यकसंत्वोऽपि, किमुतान्यः?, एवं न भवतीत्यभिप्रायः ॥ ६८८ ॥

प्रधानपुरुषार्थमक्षीकृत्योभयोपयोगमाह 'मुक्तिश्चेत्यादिना-मुक्तिश्च प्रधानपुरुषार्थरूपा केवलज्ञानक्रियानिशयज्ञैव हि
 इत्याह-तद्भाव एव' केवलज्ञानशीलेषीक्रियाभाव एव 'तद्भावात्-
 न इत्येवं व्यवस्थिता इत्याह-न
 अन्धैरपीत्येते विचक्षणः; कस्मात् ?
 ॥ ६८९ ॥ तंत्रान्तरीया प्रथमप्रहरणादिकृत्व्यहीनश्चाप्यद्भुतव्रणः,
 तदभावेऽभावादित्यर्थः ॥ ६९० ॥ तंत्रान्तरीया प्रथमप्रहरणादिकृत्व्यहीनश्चाप्यद्भुतव्रणः,
 इत्येव चाप्यभावतः; तदभावेऽभावादित्यर्थः ॥ ६९१ ॥ तंत्रान्तरीया प्रथमप्रहरणादिकृत्व्यहीनश्चाप्यद्भुतव्रणः,
 नहि ज्ञानमानं क्रियामात्रं वा फलदमिति, यथाऽऽह व्यासमहर्षिः, एतत्संवाद्येव वस्तु
 'विविक्तं' सित्यादिना-न 'विविक्तं' पृथक् पृथक् क्रियामात्रं वा फलदमिति, यथाऽऽह व्यासमहर्षिः, एतत्संवाद्येव वस्तु
 'विविक्तं' सित्यादिना-न 'विविक्तं' पृथक् पृथक् क्रियामात्रं वा फलदमिति, यथाऽऽह व्यासमहर्षिः, एतत्संवाद्येव वस्तु
 इत्याह-स्वकार्यसाधनाभावात्, तथा 'अरथापि' प्रथमप्रहरणादिकृत्व्यहीनश्चाप्यद्भुतव्रणः,
 ॥ ६९० ॥ 'वृष्टश्चेत्यादिना-वृष्टश्च' मूर्खश्च तपस्वी, तथा 'अरथापि' प्रथमप्रहरणादिकृत्व्यहीनश्चाप्यद्भुतव्रणः,
 तथा मन्त्रपा स्त्री चित्तत्रमेहेतुमद्यभोगवती स्त्री सतीलं च राज्ञश्च अह्याम्यहम्, एतत्परस्परविरुद्धं वस्त्विति ॥ ६९१ ॥
 मृत्यादिवर्जिता मुक्तिरित्युक्तं प्राक् तदुपदगवन्नाह-
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९२ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९३ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९४ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९५ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९६ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९७ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९८ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९९ ॥
 मृत्यादिवर्जिता चेह, मुक्तिः कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ७०० ॥

अमूर्त्ताः सर्वभावज्ञाज्ञैलोक्योपरिवर्तिनः । क्षीणसङ्गा महात्मानस्ते सदा सुखमासते ॥ ६९७ ॥
एता वार्त्ता उपश्रुत्य, भावयन् बुद्धिमान्नरः । इहोपन्यस्तशास्त्राणां, भावार्थमधिगच्छति ॥ ६९८ ॥
'मृत्यादी'त्यादि, 'मृत्यादिवर्जिता' मृत्युजराजन्मवर्जिता च 'इह' लोके प्रवचने वा मुक्तिः, कुतः ? इत्याह- 'कर्म-
परिक्षयात्' सर्वथा कर्मविगमात्, यदि चैवं ततः किमित्याह- नाकर्मणः सत्त्वस्य क्वचित् 'जन्म' संमूर्च्छनोत्पत्त्यादिरूपं,
कथमित्याह- यथोक्तं 'पूर्वस्मरिभिः' उमास्वातिप्रमुखैः ॥ ६९२ ॥ किमुक्तमित्याह- 'दग्धे' इत्यादि, दग्धे बीजे यथाऽ-
त्यन्तं शालिबीजादौ प्रादुर्भवति-न 'अङ्कुरः' शाल्यङ्कुरादिः, कर्मबीजे तथा दग्धे ज्ञानावरणादौ न रोहति 'भवा-
ङ्कुरः' नारकादिरूपः ॥ ६९३ ॥ 'जन्मे'त्यादि, जन्माभावे सामान्येनैव जरा मृत्योः प्रतीतयोरभावः, कुतः ?- 'हेत्व-
भावतः' निमित्ताभावात्, 'तद्भावे च' (जन्म) जरा मृत्युभावे च, किमित्याह- निःशेषदुःखाभावः, उक्तः ?- 'हेत्व-
भावः' सदैव हि' आकालमिति भावः ॥ ६९४ ॥ अयमेव च सुखरूप इत्येतदाह- 'परमे'त्यादि, 'रोगशोकादिदुःखा-
प्रकृष्टस्वास्थ्यलक्षणः' तद्भावे हि' निःशेषदुःखाभावे 'शाश्वतः' अप्रतिपाती 'व्यावाधाभावसंसिद्धः' परमानन्दभावः'
धानिवृत्त्युपजातः सिद्धानां सुखमिष्यते, परमसुखस्वरूपज्ञैः ॥ ६९५ ॥ सिद्धानामेव स्वरूपमाह- 'सर्वद्वन्द्वे'त्यादिना- सर्व-
द्वन्द्वविनिर्मुक्ताः, द्वन्द्वानि-शीतोष्णादीनि, सर्वाव्याधाविवर्जिताः, आवाधाः-धुत्तृडादिरूपाः, सर्वसंसिद्धसत्कार्याः,
सत्कार्यम्-आनन्दोपयोगि सुखं, तेषां किमुच्यते ? यत एवमविद्यमानधुण्णा इति ॥ ६९६ ॥ भूयोऽप्यमीषामेव स्वरूप-

शास्त्र०
हारि०
जैनमता०
धिकारे

॥ ९७ ॥

‘शतानी’त्यादि, शतानि सप्त श्लोकानां सङ्ख्याऽनुष्टुप्छन्दसां ‘कृतः’ उपरचितः, केन ? इत्याह-आचार्यहरिभद्रेणेति कर्तुरिदं नाम, शास्त्रवार्त्तासमुच्चय इति प्रकरणस्य (नाम ॥ ६९९ ॥ प्रकरणं) निर्माय स्वप्रणिधानमुपदर्शयन्नाह-‘कृत्वे’त्यादि, कृत्वा प्रकरणमेतदिति यद्व्याख्यातं तदाह, यद् ‘अवासं’ प्राप्तं किञ्चिदिह मया ‘कुशलं’ पुण्यं ‘भवविरहबीजं’ मोक्षबीजम् ‘अनघं’ श्रेष्ठं ‘लभतां’ प्राप्तोतु भव्यो जनः ‘तेन’ पुण्येनेति । अनेन ग्रन्थकारो भवविरहं प्रत्यत्यन्तानुरागं तथा सर्वेषु कल्याणाशयम् असत्यामृषाभाषाविषयज्ञतां चाहेत्येवं प्रतिपत्तव्यम् ॥ ७०० ॥

॥ समाप्त्यं शास्त्रवार्त्तासमुच्चयटीका द्विकप्रदानाप्ती, कृतिः सिताम्बराचार्यहरिभद्रस्येति ॥
ग्रन्थाग्रमपि चोद्देशानुष्टुप्छन्दसां कृतम् । द्वे सहस्रे शते द्वे च, पञ्चाशच्चति लेखनम् ॥ १ ॥

इति सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्राचार्यरचितः स्तोपज्ञप्त्याऽलङ्कृतः
श्रीशास्त्रवार्त्तासमुच्चयः समाप्तः ।

मुक्ति-
स्वरूपं

॥ ९७ ॥

श्रीआगमोदय-समिति तरफ़थी हाल सकलतां अर्थो.

अंक.	विशेषा ०गाथा विषयकम्	नाम.	अंक.	विशेषा ०भाषांतर भाग २ जो	नाम.	अंक.	विशेषा ०भाषांतर भाग २ जो
३४	विशेषा ०गाथा विषयकम्		०-५-०	४८	जीवसमाप्त	६-०-०	जीवसमाप्त
३५	विचारसारप्रकरण		०-८-०	५०	शोभनस्तुति (संस्कृत)	६-०-०	शोभनस्तुति (संस्कृत)
३६	गच्छाचारपर्यवो		०-६-०	५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्र शोभनमूर्तिकृत	३-८-०	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्र शोभनमूर्तिकृत
३७	धर्मविन्दुप्रकरण		०-१२-०	५२	चतुर्विंशतिका सचित्र वज्रभट्टीकृत	३-८-०	चतुर्विंशतिका सचित्र वज्रभट्टीकृत
३८	विशेषा ०भाषांतर भाग १ लो		२-०-०	५३	भक्तामरकाव्यसंग्रह भाग २ जो	४-०-०	भक्तामरकाव्यसंग्रह भाग २ जो
३९	जैतफिलोसोफी (अंग्रेजी)		१-०-०	५४	नद्याद्रिसप्तसूत्रगाथा अकाराद्रियुतो विषयायुक्तम्	४-०-०	नद्याद्रिसप्तसूत्रगाथा अकाराद्रियुतो विषयायुक्तम्
४०	योग		०-१४-०	५५	आवश्यक मलयगिरिकृत टीकायुक्त भाग १ लो	४-०-०	आवश्यक मलयगिरिकृत टीकायुक्त भाग १ लो
४१	कर्म		०-१२-०	५६	जैनधर्मवरस्तोत्र	१-४-०	जैनधर्मवरस्तोत्र
४३	अनुयोगद्वारसूत्र		२-८-०	५७	लीवडीभंडारना दस्तलिखितपुस्तकोत्तुं सूचीपत्र	१-४-०	लीवडीभंडारना दस्तलिखितपुस्तकोत्तुं सूचीपत्र
४४	नंदीसूत्र		२-४-०	५८	लोकरनाथ गुजरातीभाषांतर भाग १ लो	२-०-०	लोकरनाथ गुजरातीभाषांतर भाग १ लो
४५	भक्तामरकाव्य संग्रह भाग १ लो		३-०-०		प्राप्तिस्थान सुरत गोपीपुरा.		प्राप्तिस्थान सुरत गोपीपुरा.
४६	दशपयना छायायुक्त		२-०-०				
४७	पंचसंग्रह		२-८-०				

इति सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्राचार्यरचितः खोपनवहृत्याऽलङ्कृतः
श्रीशास्त्रवार्त्तासमुच्चयः समाप्तः ।

श्री N. 17895

